

Центр гуманітарної освіти
Національної академії наук України

TOTALLOGY-XXI

Постнекласичні дослідження
(37 випуск)

Київ – 2021

УДК 101.1

T63

Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження. №37.

– Київ: ЦГО НАН України. – 2021. – 294 с.

У випусках наукового збірника друкуються матеріали, присвячені розробці постнекласичної методології, метафізики тотальності (тоталлогії), теорії і історії наукової методології, культурології, сучасних проблем філософії і науки, суспільного життя та нових технологій діяльності.

Головні редактори

кандидат філософських наук

доктор філософських наук

Т.Д.Суходуб

С.В.Таранов

Засновник – доктор філософських наук В.В.Кізіма.

Члени редколегії: доктори філософських наук Bernhard Waldenfels, Włodzimierz LUGOWSKI, В.А.Рижко, І.С.Добронравова, А.М.Єрмоленко, Ю.А.Іщенко, В.П.Загороднюк, М.М.Кисельов, В.С.Лукьянець, В.І.Онопрієнко, М.Ю.Савельєва, кандидат філософських наук В.П.Драпогуз.

ISSN 2077-8309

*Ухвалено до друку Вченою радою
Центру гуманітарної освіти НАН України
27.10. 2021 р. (протокол № 9)*

**© Центр гуманітарної освіти
НАН України**

ЗМІСТ

Науковий дискурс: когнітивний і культурно-освітній контексти

Ю.А. Іщенко. Епістемологічні колізії наукового дискурсу: досвід Мішеля Фуко	5
Н.В. Хамітов. Креативність суб'єкта дискурсу в освіті і науці: проблеми і перспективи.....	33
С.В. Таранов. Аксиологічні основи феноменології науки	58
Н.Г. Середюк. Етос та етика наукового дискурсу	68
С.В. Приходько. Соціальні аспекти співпраці науки та бізнесу	98
Д.В. Вергун. Когнітивно-дискурсивні особливості сучасного наукового тексту.....	105
А.П. Шаповал. Сучасні методологічні підходи та особливості їх застосування в дослідженні особистості як носія психічної реальності.....	122

Філософія науки та культури: сучасний контекст

В.А. Ришко. Науковий текст і контекст	134
Т.В. Бессалова. Трансформація університетів: від академічної моделі навчального закладу до підприємницького університету	156
Л.В. Ришко. Проект як форма організації наукового дослідження та проблеми творчості вченого.....	184
Т.М. Кармадонова. Інформаційно-комунікаційні технології: можливості для популяризації науки і освіти	205
О.Л. Богініч. Метафізичний сенс права сили	219
А. Черненко. Дослідження нового атеїзму: методологічний аспект	231

Відлуння видань

М.Ю. Савельєва, Т.Д. Суходуб. Метафізика киевомислення (огляд серії книг).....	241
К.М. Покотило. Філософські основи наукових досліджень.....	251
В.А. Ришко. Погляд у далечінь. Монографія С. Таранова "Должен быть".....	255
Л.Г. Дротянко. Культура методологічного мислення науковця: аналіз у контексті методологічних трансформацій.....	257

Молодим науковцям про актуальні філософські проблеми

Л.А. Облова. Філософське вчення про буття.....	260
---	-----

Пам'яті колеги.....	290
----------------------------	-----

CONTENTS

Scientific discourse: cognitive and cultural-educational contexts

Y.A. Ishchenko. Epistemological collisions of scientific discourse: Michel Foucault's experience.....	5
N.V. Khamitov. Creativity of the subject of discourse in education and science: problems and prospects.....	33
S.V. Taranov. Axiological bases of phenomenology of science.....	58
N.G. Serediuk. Ethos and ethics of scientific discourse.....	68
S.V. Prykhodko. Social aspects of collaboration of science and business.....	98
D.V. Verhun. Cognitive and discursive features of a modern scientific text.....	105
A.P. Shapoval. Modern methodological approaches and features of their application in the study of personality as a carrier of mental reality.....	122

Philosophy of science and culture: modern context

V.A. Ryzhko. Scientific text and context.....	134
T.V. Bessalova. University transformation: from the academic model of the educational institution to the entrepreneurial university.....	156
L.V. Ryzhko. Project as a form of scientific research organization and problems of scientific creativity.....	184
T. Karmadonova. Information and communication technologies: opportunities for popularization of science and education.....	205
O.L. Boginich. The metaphysical meaning the rule of force.....	219
A. Chernenko. Research of the new atheism: methodological aspect.....	231

Echoes of publications

M.Yu. Savelyeva, T.D. Sukhodub. Metaphysics of Kyiv thinking (review of a series of books).....	241
K.M. Pokotilo. Book review: Philosophical foundations of scientific research.....	251
V.A. Ryzhko. Looking far away. Review of S. Taranov's monograph "Shall be".	255
L.G. Drotyanko. The culture of methodological thinking of the scientist: analysis in the context of methodological transformations.....	257

To young scientists on current philosophical problems

L. Oblova. Philosophical doctrine of being.....	260
--	-----

In memory of a colleague.....	290
--------------------------------------	-----

Науковий дискурс: когнітивний і культурно-освітній контексти

УДК 165.192

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ КОЛІЗІЇ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ: ДОСВІД МІШЕЛЯ ФУКО

Ю.А. Іщенко

*Центр гуманітарної освіти НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01601
biognos27@gmail.com*

Дискурсний підхід, який стрімко набуває поширення в методології соціально-гуманітарних наук, далі більше знаходить своє застосування й в природознавстві. В епістемологічному плані це висуває на передній план передовсім проблему уточнення концепту дискурсу, статусу його науковості та визначення критеріїв наукового дискурсу. В статті пропонується розгляд концепту дискурсу як сімейства понять, множина яких не редукується до термінологічної єдності. В цьому контексті аналізується досвід обґрунтування та застосування дискурсного підходу в науці одним з головних його фундаторів М. Фуко.

***Ключові слова:** дискурс, знання, влада, освіта, наука.*

**EPISTEMOLOGICAL COLLISIONS OF SCIENTIFIC
DISCOURSE:
MICHEL FOUCAULT'S EXPERIENCE**

Y.A. Ishchenko

*Center of Humanitarian Education of the National Academy of
Sciences of Ukraine, 01601 st. Tryokhsvyatitelskaya, 4, Kiev 601 Ukraine
biognos27@gmail.com*

The discourse approach is now becoming widespread not only in the field of social and humanitarian knowledge, but also in natural science. Epistemologically, this requires clarifying the concept of «discourse», determining the status of its scientific character and criteria for the scientific character of the scientific discourse itself. The article proposes to consider the concept of discourse as a family of concepts, the set of which is not limited to terminological unity. In this context, the experience of substantiating and applying the discourse approach is analyzed by one of the main founders of its study – M. Foucault.

Key words: *discourse, knowledge, power, education, science.*

**ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ КОЛЛИЗИИ НАУЧНОГО
ДИСКУРСА: ОПЫТ МИШЕЛЯ ФУКО**

Ю.А. Ищенко

*Центр гуманитарного образования Национальной академии
наук Украины, 01601 ул. Трехсвятительская, 4, Киев-601, Украина
biognos27@gmail.com*

Дискурсный подход ныне получает широкое распространение не только в сфере социально-гуманитарного знания, но и в естествознании. В эпистемологическом плане это требует уточнения концепта «дискурс», определения статуса его научности и критериев научности самого научного дискурса. В статье предлагается рассмотрение концепта дискурса как семейства понятий, множество которого не сводится к терминологическому единству. В этом контексте анализируется опыт обоснования и применения дискурсного подхода в науке одним из главных его фундаторов – М. Фуко.

Ключевые слова: дискурс, знання, влада, освіта, наука.

(Стаття перша)

*«Установка-межа»...
критична робота вимагає
роботи з нашими межами,
а це означає – важку терплячу
працю, що дає форму нетерпінню
свободи
(Мішель Фуко)*

*...вченого відрізняє не те,
в що він вірить, а те як і
чому він вірить. Його віра,
чи то переконання, – не
догма, а тільки
здогад, що ґрунтується на очевидності,
а не на авторитеті, чи інтуїції
(Б. Рассел)*

Вступ. Постановка проблеми. Вивчення дискурсу є актуальним не лише для сучасного соціального і гуманітарного знання, але й природознавства. Полеміка щодо концепту «науковий дискурс» та його методологічна корекція під термін «дискурс науковості», на мій погляд, лише оголює епістемологічний корінь проблеми. Нині, вочевидь, не існує наукової дисципліни, де дослідники не займалися б питаннями генези, функціонування та культурно-історичної детермінації дискурсу, в тому колі й в природничих дисциплінах, передовсім в біологічному знанні, яке далі більше набуває вигляду своєрідного гносеологічного містка, перекинутого між епістемними берегами природознавства і гуманітарії. У сфері соціально-гуманітарного знання дискурс більшістю дослідників розглядається як «реальність, що розвивається відповідно до символічних законів», зміст і структура яких «відображає уявлення людей про світ в цій символічній реальності, яка спирається своєю чергою на соціальні закони і правила поведінки». Звідси випливає необхідність керувати

ними, а відтак прогнозувати розвиток дискурсу і створеного в ньому поля значень [див.: 6, с. 9]. Однак ми, поділяючи позицію тих авторів, які стверджують, що не існує і не може існувати єдино правильного визначення дискурсу (див.: наприклад, роботи Г. Гутнера, О. Гурко та ін.), будемо виходити з того, *що концепт дискурсу являє собою сімейство понять*, множина якого не може бути редукована до термінологічної єдності.

Приєднаємося, втім, спочатку до таких питань: чи є науковим дискурсом дискурс, означений як «науковий дискурс»? Отже, чи має «науковий дискурс» статус науковості? Або ж це, можливо, нова наукова дисципліна чи просто багатоманітність існуючих наукових дисциплін, поєднаних в даному словосполученні? Що саме може позначати концепт «науковий дискурс», якщо він нічого не додає до поняття «науковості» як такої? [див.: 4, с. 107-116]. К.А. Павлов-Пінус підкреслює, що дискурсивні особливості наукових дисциплін самі по собі не є теоретичним компонентом, а виконують іншу поза-теоретичну роботу. Виявлення дискурсивних особливостей «наукового дискурсу» при цьому вибудовуються ним за допомоги низки опозицій: «риторичний» і «теоретичний» дискурс, «серйозний» і «ігровий», «предметна» і «комунікативна» інтенціональність дискурсу. Але якою саме мірою «дискурсивні особливості наукової комунікації значимі для науки і її теоретичних результатів» – це питання необхідно коректно поставити і осмислити [див.: там само].

Аналіз проблеми в оперті на концептуалізації М. Фуко дискурсу. Для того щоб розібратись в низці цих питань та пропозицій звернемось до спадку одного з фундаторів вивчення дискурсу Мішеля Фуко. Він, дійсно, є одним з засновників нового парадигмального напрямку в філософії, який вплинув не лише на розвиток постструктуралізму, але й на розробку нових філософських ідей, передовсім на *аналіз і теорію дискурсу в неklasичній філософії* в цілому, а в епістемологічному плані – на пошуки містка між природознавством і гуманітарією (хоча і не ставив це питання). Майже всі роботи французького філософа ґрунтується на «генеалогічному досвіді» дискурсу. Історія безумства, народження медицини, сексуальний досвід, літературні проблеми авторства, проблема істини – все це структурується під кутом зору генези і функціонування (своєрідної практики) дискурсу в цих домініах людської історії. Розвиток та зміна всіх «слів і речей» підпорядковане виявленню законів дискурсу. У працях «Порядок дискурсу», «Археологія знання», «Воля до знання» філософ аналізує дискурс, закладаючи основи своєї теорії його значення та впливу на соціальні

інституції та процеси. У цих дослідженнях М. Фуко намагається дати певну відповідь на питання *чому влада і знання нерозривно пов'язані між собою*, яким є процес народження нових гуманітарних наук? Яку відповідальність несе інтелектуал, «виробляючи» знання? Симптоматичним при цьому є те, що формулюючи ці питання він долучається до розв'язання проблем сучасної системи освіти: філософ по суті ставить питання, у який спосіб методи дискурсивного (власне, *дискурсного*) аналізу¹ можна використовувати у вивчення генези освітянських практик?

Взагалі, М. Фуко обґрунтовує оригінальну, хоча й не безспірну, концепцію дискурсів та їхніх впливів на європейську цивілізацію XVII–XX ст. По-перше, мислитель досліджує *проблему дискурсу як певного методологічного апарату пошуку істинного знання*, що привело його до постановки питання, що являє собою дискурс як філософське поняття, які межі його застосування і способи розгорнення та прочитання? По-друге, він *вводить в дослідження на правах нових методологічних підходів* такі епістемні структури як «археологія знання», «генеалогія речей», «архів слів», що пов'язані з «дискурсивним підходом», концептами «дискурс», «дискурсивна практика» і «дискурсивна формація». По-третє, М. Фуко опікується проблемою, *чому стало можливим виникнення «дисциплінарного суспільства»*, у який спосіб «виробляється влада» і якою є міра відповідальності інтелектуалів за її відповідність сучасним політичним режимам? По-четверте, використовуючи методи дискурсного аналізу М. Фуко велику увагу приділяє *розвитку соціального і гуманітарного знання і освітніх практик*. Ці сюжети великою мірою виникають також з його цікавості до історії соціально-гуманітарних наук,

¹ В російських та українських перекладах текстів М. Фуко *discours* перекладається переважно як «дискурсивність», втім, за такого перекладу втрачається інші значення слова, до яких апелює і які використовує в своєму аналізі філософ, по суті фундуєчи власну теорію дискурсу. Тому, на мій погляд, автентичніше перекладати цей термін як «дискурсивний», підкреслюючи цим самим належність розгорнення думки Мішеля Фуко до дискурсу як методологічного підходу соціально-гуманітарних і історичних наук і не лише до них (докладніше див.: Іщенко Ю.А. До дискурсу досліду / досвіду життя // Філософсько-антропологічні студії'2013. Визначальні виміри сучасного філософсько-антропологічного знання. – 36. наук.праць. – К.: Стило, 2013. – 351 с. – С. 307–318). Надалі ми будемо розрізняти термін «дискурсивний», надаючи йому значення логічної дискурсивності і «дискурсивний», що вбирає значення першого, втім, вміщує його в контекст комунікативного (по)розуміння та узгодження смислів у пошуку істинного як обґрунтованого і аргументованого домагання достовірного знання.

передусім мовознавства, політекономії, а також біології (останнє особливо наочно виявляється в «Словах і речах»).

Не може викликати заперечень, що в основі *філософських* міркувань М. Фуко лежить проблема дискурсу як способу пошуку і пояснення істини. Разом з тим він показав, що в сучасній науці концепт дискурсу визначається як *соціально-владним контекстом*, так і науковими дисциплінами запроваджуваних досліджень. До цього додається, що «дискурс» використовується в різних інтерпретаціях в залежності від конкретного контексту висловлювань. Відтак концепт дискурсу постає у філософа своєрідним інструментом і методом пізнання спрямованого на «археологію» і «генеалогію» європейської культури, бо ж він є особливою формою її кодування.

Дискурс як метод аналізу дозволив М. Фуко «відійти» від класичних уявлень про суб'єктивність (взагалі, «вирватись з мови, де панує суб'єктивність» – Ю. Габермас), відмовитися від принципу структуралістського опису за допомогою бінарних опозицій і запропонувати своєрідну термінологію («розриви», «повторюваність», «коментарі» та ін.) дискурсу в аналізі нових правил та «полів» наукового пошуку. Тому дискурс у філософа в якості методу виступає водночас і як предмет самостійного аналізу. Вироблення і функціонування дискурсу виявляє комплекс проблем, передовсім, як відбувається взаємозв'язок суб'єкта і об'єкта (в неklasичному розумінні) в дискурсі, залежність висловлювань від влади, розмитість топологічних й історичних меж дискурсу, порядки виключення та істинності всередині дискурсу, трансформації дискурсу при використанні методів дискурсного аналізу. М. Фуко виявив, що трансформація дискурсів підпорядкована певним закономірностям. У середині «дискурсних формацій» можливі «розриви», «серії випадковостей» та ін., що дозволяє дискурсам «еволюціонувати». Методи «екстраполяції» і «ретрополяції», які використовуються в контексті дискурсного аналізу, дозволяють виявити особливості формування дискурсів і нові можливості їхньої інтерпретації. Відповідно до гіпотези «нарошування» дискурсів, методи, які використовуються для вивчення «дискурсних формацій» («архівів») створюють нові дискурсні практики.

Практики дискурсу є специфічними для науки способами підходу до викладу і вираження знання про свій об'єкт. Згідно Фуко, кожний об'єкт і суб'єкт залежить від дискурсу, а через нього й від дійсності з її струменем владних відносин, які зумовлюють й обмежують хід дискурсу. Ми знаходимося у полоні дискурсу, що вічно вислизає від нас. Звідси: «Дискурс – це не життя: його час – це не наш

час; в ньому ви не миритесь зі смертю; цілком можливо, що важкістю всього того, що ви наговорили, ви вбили Бога; але не думайте, що з всього того, що говорите, ви створите людину, що буде жити довше, ніж Він» [7, с. 207].

Основним «проблемним полем» наукового дослідження дискурсних практик стали у М. Фуко дискурси, пов'язані з виробництвом і функціонуванням влади. Ю. Габермас зазначав: «Як свого часу “життя” було піднесене Бергсоном, Дільтеєм та Зіммеlem до основного трансцендентального поняття філософії (яке було підґрунтям й для гайдеггерівської аналітики «тут-буття»), так само Фуко стверджує “владу” як головне трансцендентально-історичистське поняття своєї критико-розумової історіографії» [1, с. 249]. Проблема філософського аналізу влади була викликана, з одного боку, спробою нового обґрунтування феномену влади², з іншого боку, рефлексією політико-практичного досвіду мислителя. На думку М. Фуко, «Сучасну епістему» можна схарактеризувати як панування дисциплінарної влади – влади, яка знеособлена, не має явного центру і знаходиться на всіх рівнях соціуму. Втім, корені панування «все проникаючої» влади знаходяться в «Класичній епістемі», де відбулися зміни, які й породили сучасну її форму. М. Фуко присутньо показав формування влади, заснованої на раціоналізмі і тотальному контролі, першим запропонувавши використати дискурсний аналіз у вивченні дисциплінарної влади.

Панування «дисциплінарної влади» має, на думку філософа, викликати зворотну реакцію інтелектуала, яка проявляється у формах політичної і соціальної ангажованості. Інтелектуал в сучасному суспільстві займає низку ключових позицій, де його вплив, отже й відповідальність (зобов'язання) достатньо значимі. Місце «панування інтелектуала» передовсім соціальна, наукова, політична, етична та освітньо-педагогічна сфери, де його відповідальність визначається не лише розробкою і контролем нових наукових даних, але й виробництвом й поширенням знань та освіти. Однак інтелектуал опиняється в амбівалентному стані: він знаходиться всередині процесу виробництва влади і водночас має чинити супротив встановленню тотального панування дисциплінарних практик.

² «Спільно з динамікою самовладання (*Selbstmachtung*) через виробництво знання археологія гуманітарних наук виробляє не тільки вихідний пункт для внутрішнього переплетення знання та волі до знання; «Порядок речей» ставить запитання, на які Фуко відповідає кількома роками пізніше, стверджуючи, що з волі до знання він розвинув таке головне поняття влади, на якому базується його генеалогічна історіографія» [1, с. 261].

Метод дискурсного аналізу М. Фуко використовував й у вивченні проблем генези і функціонування сучасних освітянських практик. На думку мислителя, нині вся система освіти розбудована за принципом максимальної раціоналізації і проникнення влади на всі її рівні. Освітні практики виконують в суспільстві репресивну роль в спосіб контролю за дисципліною, включення системи покарання та іспитів в процес навчання. Звідси завдання сучасного гуманітарного знання – контролювати, підпорядковувати, допомагати керувати суспільством за допомогою знеособлених систем.

Трикутник відносин: «влада - істина - знання». Підґрунтям для таких тверджень для М. Фуко слугує розвідана та «генеалогічно» обґрунтована ним обставина, що всі владні дискурси стремлять істини. Звідси величезна роль і значення знань як особливої форми практики, що утворила специфічний трикутник відносин: «влада – істина – знання». Наука, як й інші форми сучасної культури, постійно змінюється. Значення наукових дисциплін залежить від їхнього включення у виробництво влади. Відтак нові науки, що виникли у сучасній епістемі (етнологія, психологія, соціологія та ін.), присутньо становлять новий тип дискурсів, які контролюють суспільство та індивіда. Створення нового типу дискурсу, ґрунтованого «волею до істини», затребувало від циклу соціально-гуманітарних наук особливої методики, яка «розчинила» людину в множині інтерпретацій.

У своїх пізніх дослідженнях М. Фуко надає абстрактному поняттю «влада» конкретного соціального значення, тлумачити його як інтеракцію ворогуючих партій, **децентровану мережу тілесних – обличчям до обличчя** – конфронтацій, як «*біовладу*» – простір актуалізації дискурсів про життя і смерть, й на противагу простору макрофізики (чи то «соціальної фізики») влади, в якому розгортаються суспільні, власне, соціальні взаємодії соціальних персонажів, тематизує принципово важливу царину мікрофізики влади, якої є міжлюдські взаємовідносини, безпосередні взаємодії осіб та їх життєвий світ [5, с. 48]. Втім, у плані нашого розгляду важливо, слід за Ю. Габермасом, підкреслити те, «як Фуко *поєднує в думці* ці відчутні значення влади з трансцендентальним смислом синтетичних єдностей, які Кантом приписувалися, і які почали розумітися в структуралізмі як анонімні події, а саме як абсолютно децентровані, здійснювані за правилами операції з упорядкованими елементами надсуб'єктивно створеної системи [1, с. 251].

На думку Фуко, всі дискурси – і це сягає своїми коренями у спосіб мислення, що остаточно оформлюється в епоху Модерну –

мають прихований владний характер, бо походять з практик влади. З практик влади, власне, виростає воля до знання та до істини, яка є концентрованою ознакою модерної форми знання взагалі, та гуманітарних наук, зокрема. Перехід до цієї парадигми осмислення форм знання («епістем»), які встановлюють для наук горизонт основних понять, або ж *історичне апіорі розуміння буття*, Фуко здійснює у «Порядку речей» (1966 р.) робом порівняння епістем Ренесансу, Класичної доби і власне Модерну. Якщо думка Ренесансу спирається на ще космологічну картину світу, у якій речі в «книзі природи» упорядковані згідно відношень подібності, то раціоналізм XVII ст. встановлює зовсім інший порядок в співвідношення речей: структуруючою стає логіка Пор-Рояля, яка розробляє семіотику та загальну комбінаторику. У Декарта, Гоббса і Ляйбніца природа постає цілісністю того, що може бути репрезентоване в подвійному сенсі – ***пред=ставлене*** і викладене за допомогою конвенційних знаків. Визначальною парадигмою для такого уявлення є не математизація природи, не механіцистська перспектива, а система упорядкування знаків, що встановлює таксономічний порядок для репрезентації речей. Комбінації знаків, або мова, *формують прозору мережу*, яка пов'язує уявлення з тим, що *у-являється* (по-стає) і «репрезентується» мовою як знаковою системою. Можливість пізнання порядку речей виконується в досвіді Класики через суверенність слів, підкреслює Габермас. Слова тут не є ні знаками для пояснення (як в епоху Ренесансу, ні точними та опанованими інструментами (як в добу позитивізму), а створюють саме *безбарвну мережу, на тлі якої упорядковуються репрезентації*. Внутрішня (природа людини) і зовнішня природа класифікуються, аналізуються та комбінуються в однаковий спосіб – слова мови універсальної граматики, багатства і потреб в політичній економії, нічим не відрізняються від видів рослин та тварин у системі Ліннея. Однак це разом з тим вказує й на межі нерелексованої форми знання класичної доби, яка цілком залежить від репрезентативної функції мови, «не маючи змоги інтегрувати сам процес репрезентації як синтетичну здатність суб'єкта, який представляє» [там само, с. 254].

Віддалення від філософії самосвідомості. Втім, відбуваються «коперніканські» зміни й в філософії самосвідомості того часу. Кант кладе край догматичній метафізиці – поняття саморефлексії суб'єкта стає керівним в пізнанні: зображуючий суб'єкт має зробити себе об'єктом, щоб отримати ясність щодо процесів репрезентації. Відтак «Я» перебуває в емпіричному світі, де воно постає як об'єкт серед інших об'єктів, та одночасно трансцендує

себе як суб'єкт відносно світу в цілому. Цей подвійний статус провокує суб'єкта пізнання до того, щоб аналізувати свої домагання, які схоплюються то як результати трансцендентального синтезу, то як емпіричного споглядання, незалежно, чи проявляються здатності людського пізнання в термінах психології чи прагматичної (культурної) антропології (або ж, додамо, біології чи історії, відповідно – знань природничих чи гуманітарних наук). Отже, за Фуко, від Канта модерна думка стверджується через самосуперечливу та антропоцентристську форму знання кінцевого суб'єкта, що трансцендує в нескінченність, роздвоюючись, і будучи змушеним розглядати себе у двох протилежних і взаємовиключних аспектах. Тому, висновує французький мисленник, у намаганнях вирватись з цього силового поля самотематизації, показовою постає *воля до постійного збільшення знання*. Ця воля перевищує все, чого досягає суб'єкт у волінні істинного знання, власне істини, і ця *воля до істини* постає ключем до внутрішнього зв'язку знання і влади. ***Внутрішнє переплетення знання і волі до знання, що становить підґрунтя виробництва будь-якого знання, породжує за Фуко, як динаміку самовладання, так й презентизм і антропоцентризм в модерному тлумаченні самосвідомого суб'єкта пізнання та дії.*** Тому він критикує в «Порядку речей» тих, хто відмовляє формалізації, але залишає антропологізацію, хто відмовляє міфологізації, не відмовляючись від демістифікації, і намагається пробудити від «антропологічної дрімоти» всіх, хто відмовляється думати без того, щоби не подумати, що він людина, яка думає. Власне за всім цим стоїть рух модерної європейської думки в напрямку розуміння як «Я» може оволодіти своєю самістю і покласти її нібито як таку, що *є без свідомості*, як «не-Я», яке намагається поступово здобути Я як того, хто її покладає. Самопокладання тут здійснюється у трьох вимірах: а) як процес самопізнання, б) як процес становлення свідомості, в) як процес самоформування все найбільш опукло вирізане в «Науковченні» Фіхте). Взагалі, «Фуко простежує примус до апоретичного подвоєння самовіднесеного суб'єкта через три типи протилежностей: між трансцендентальним та емпіричним; між актом рефлексивного доведення до свідомості та рефлексивно недосяжним, не-передбаченим (*Unvordenkliche*), нарешті, між вищістю апіорного, як *завжди вже* передбаченим першопочатком, та адвентистським футуризмом все ще прийдешнього повернення першопочатків» [1, с. 256].

Фуко залишає позаду не лише філософію суб'єкта, але й структуралізм, який згідно його аналізу перебуває у полоні модерної

форми знання. На його думку, структуралістська вимога, щоб кожне дискурсне формоутворення було поясненим із самого себе виконується лише тоді, коли правила які конституують дискурс отримують інституціональний базис саме за цими правилами. Згідно з такими уявленнями дискурс з'єднує економічні, соціальні та політичні умови в певну мережу дієвих практик, які й слугують його подальшому репродуванню. Але не існує правил, які б керували власним застосуванням. Дискурс, який керується правилом, не може автономно керувати контекстом, в який його включено, – регулярність не може себе регулювати. І Фуко уникає цього ускладнення, відмовляючись від автономії форм знання на користь їх усталеності в технологіях влади [там само, с. 263].

Влада, як її розуміє М. Фуко і як ми бачили вище, не є чимось таким, чим володіють суб'єкти, це – мережа. решітка, або поле відношень, в яких суб'єкти конститууються в якості як продуктів, так і агентів дії влади. Головна функція сучасних «дисциплінарних» і «конфесіональних» технологій влади може бути схарактеризована як «нормалізація» виробництва слухняних і корисних тіл для соціальних інституцій, а самі вони діють не відкрито, а маскується в якості наук про людину, або, скажімо, індивідуального пізнання. Втім істина, за Фуко, не є поза владою, або відсутністю влади, так би мовити, винагородою «вільного духу». Істина є предметом цього світу і продукується лише завдяки чисельним формам стримування, тому кожне суспільство має свої «режими істини» і свою «політику істини» [див.: 10, с. 92]. Тому можна в цілому погодитись з таким висновком: «Своїм відкиданням традиційного філософського розуміння істини і узагальнення поняття влади Фуко ставить під питання саму ідею скидання масок, яка надихала працю двох мислителів, на яких він поверхово схожий: Маркса і Фрейда, він розглядає їхні проекти як такі, що закінчилися, відтепер ми розуміємо, що ми загалом не можемо уникнути режимів влади/знання в деякому трансцендентальному царстві свободи або істини, але можемо рухатись від одного режиму до іншого» [там само, с. 93].

У методологічній перспективі розвитку гуманітарного і освітянського дискурсу Фуко, на мою думку, доклав величезних зусиль для оголення історичних коренів «об'єктифікуючих наук» про людину, що намагаються моделювати себе за типом природничих наук. Але робив він саме це лише у площині їхнього зв'язку з констеляцією *влада/знання*, яку втілюють і приховують у собі ці «науки про людину». Фуко в своєму *генеалогічному дискурсовому аналізі* дав один з можливих зразків «номіналістичної критики» за

допомоги історичного аналізу фундаментальних ідей (а в «Словах і речах» і «Археології знання» – «епістем»), в чітких термінах ми конституюємо себе і як *суб'єктів, що пізнають, і як об'єктів, що пізнаються*. Шляхом конструювання історії «об'єктивації об'єктивностей», він шукає «тріщини» видимої єдності тих концептів, які задаються «самоочевидностями» і проблематизує їх робом описання. В цьому сенсі генеалогічний дискурс Фуко є різновидом критико-філософської історіографії. В інтерв'ю присвяченому проблемі методу М. Фуко підкреслював: «Можливо, причина, чому моя праця дратує людей, полягає просто у тому факті, що я не цікавлюся конституюванням нової схеми, чи оздоровленням якоїсь схеми, яка вже існує. Можливо, це тому, що моєю метою не є запропонувати якийсь глобальний принцип для аналізу суспільства. І ще тут те, що мій проект відрізняється від самого початку від проекту істориків. Вони – правомірно чи ні, це вже питання – беруть «суспільство» як загальний горизонт своїх аналізів, Інстанцію, стосовно до якої вирушають, щоб розмістити той чи інший особливий об'єкт – («суспільство, економіка, цивілізація», як це має місце в «Аналах»). Моєю загальною темою не є суспільство, але дискурс істини й омани, через які я позначаю співвідносне утворення сфер і об'єктів, та істинних, оманливих дискурсів, які переносяться на них; і це не є їх утворення, що цікавить мене, але ефекти в реальності, з якими вони пов'язані [9, с. 109].

Перед цим філософ зауважував: «Моя праця займає місце між нескінченною межею і лінією крапок. Мені подобається відкривати простір дослідження, випробувати його і потім, якщо це не вдається зробити, знову випробувати його десь в іншому місці. Я працював ще над багатьма пунктами (я навмисно думав про відношення між діалектикою, генеалогією і стратегією), і я ще не знаю, до чого я прийду, щоб щось одержати. Те, про що говорю, можна було б взяти як «пропозиції», «гру можливостей»... [там само, с. 95]. М. Фуко не заперечує тверджень, які містяться у запитаннях, щодо того, що 1) на рівні історичного методу він *зневажає тлумачення в термінах каузальності* і 2) віддає перевагу *«описові процесу, який суцільно є процесом подій»* [там само]. Разом з тим він мовить, 3) що не намагається *універсалізувати* те, що говорить і, відтак, 4) не хотів би, щоб написане і мовлене ним розглядалось як *положення якоїсь вимоги щодо тотальності* [там само]. Ці чотири зауваги, які нагадують про Декартові зауваги, які той висловлював в свої розмислах (міркуваннях), власне «дискурси» про метод [Discours de la méthode], і які стосувались рефлексії та описанню його заняття

філософією, тобто «необхідності вчитись у Великій книзі світу, або ж говорячи на лінгвістичний манер, (походження) дискурсу як «зануреності тесту в життя» (Н. Арутюнова) окреслюють певне ціннісно- *нормативне* («інтелігібельне», *сказали б старі добрі метафізики*) *поле методу дискурсного аналізу Фуко, спрямованого на розуміння досліджуваних явищ дійсності як подій.* «Це – метод, який мені здається плідним. Я не хочу сказати, що це максимум можливих з'ясувань, але принаймні досить повноцінний вид інтелігібельності» [там само, с. 96] (тобто, осягнене лише «інтелектом в інтелекті», в розумі, відтак, *не дане в межах чуттєвого досвіду розуміння*).

Відтак метою аналізу постають не «інституції», «теорії», «ідеології», а *практики*, що утворюють для (ос)мислення певну гіпотетичну (умовну) реальність, завдяки всі ці «інституції», «теорії», «ідеології» як типи практики «якраз не скеровуються інституціями, не визначаються ідеологіями, не зумовлюються прагматичними обставинами – яку б роль ці елементи реально не відігравали – а спрямовувалися (possess ip) до пункту їх власної специфічної упорядкованості, логіки, стратегії, самоочевидності і «розумності». Це є питанням аналізу «режиму практик» – практик, що розуміються тут як місця, де те, що сказано, і те, що зроблено, нав'язані правила і дані чинники, заплановане і припущене, зустрічаються і взаємопов'язуються» [там само, с. 96–97].

Стосовно свого дослідження явища «безуму» в класичну епоху європейського Розуму, Фуко пояснює, що «аналізувати «режими практик» означає аналізувати програми поведінки, яка має одразу два ефекти: *прескриптивний*, який передбачає, що щось *має бути зроблено* (ефект «юрисдикції»), і *кодифікований*, який передбачає, що щось *має бути пізнаним* (ефект «правосуддя»). Посутньо оголюється проблема співвідношення в дискурсі «прескрипції» і «дескрипції», що заторкує й проблему співвідношення когнітивного і ціннісно-нормативного вимірів дискурсу – проблем, які Фуко не ставляться мислителем в їхньому експліцитному вигляді, і що постали як актуальні лише в сучасній когнітивістиці. Проте він виходить на проблему раціональності і пояснює: «практики» не існують без певного режиму раціональності. Але перш, ніж вимірювати цей режим стосовно до цінності-розуму, він «віддає перевагу» аналізу його (режиму раціональності дискурсної практики), згідно з двома осями: з одного боку, вісь кодифікації (приписування, як він формує сукупність правил, процедур, засобів щодо мети тощо), і з іншого, вісь істинного чи фальшивого формування (як він визначає сферу об'єктів, щодо яких можна сформулювати істинні чи хибні пропозиції). «Це не є оцінкою

речей з точки зору якогось абсолюту, відповідно до якого вони мають бути оцінені як такі, що утворюють більш чи менш досконалі форми раціональності, а швидше з погляду того, як *форми раціональності вписуються самі в практику чи в систему практик* (курс. – Ю.І.), і яку роль вони відіграють в них» [там само, с. 101]. Тому головною його проблемою, підкреслює М. Фуко, не є раціональність (що розглядається як антропологічний варіант). Можна говорити про ідею «раціоналізації» 1) без покладання цінності, внутрішньо пов'язаної з розумом, 2) без прийняття ризику застосування цього терміну емпірично в цілком довільний спосіб. Відтак слід обмежити використання цього терміну до інструментального і відносного значення. Тому в організації (практиці) емпіричних наук (в тому колі, практик клінічної медицини, ізоляції хворого, законного покарання) треба приділяти увагу вивченню взаємодії між 1) «*кодом*», який керує способом обробки речей (скажімо, як люди можуть бути ранжовані та досліджені, речі і знаки класифіковані, індивіди треновані тощо), і 2) *формуванням істинних дискурсів*, що слугують для обґрунтування, виправдання та забезпечення резонів і принципів способу вироблення речей. Ставлячи так проблему, М. Фуко майже урочисто проголошує: «...Моє завдання полягає в тому, щоб побачити, як люди скеровуються (щодо самих себе та інших) через виробництво істини... (під виробництвом істини я розумію не формування істинних висловлювань, а встановлення сфер, в яких практика істинного і оманливого відразу може отримати статус належного і доречного) [там само].

У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на розуміння Фуко проблеми «евентуалізації» – терміну достатньо розлого пояснюваного в інтерв'ю. Наш «дискурсолог» вказує (і це важливо) на контекст його актуалізації у власних дослідженнях. Він говорить, що з деякого часу історики втратили любов до подій і роблять з «деевентуалізації» принцип історичного розуміння. Спосіб, з яким вони працюють, за описом об'єкта, який аналізується, має бути більш унітарним, необхідним, неминучим і (зрештою) екстраісторичним механізмом або доступною структурою. Економічний механізм, антропологічна структура або демографічний процес, які фігурують як критична стадія в дослідженні – це є метою де-евентуалізованої історії. Те, що пропонує М. Фуко, за його словами, є одночасно чимось більшим і чимось меншим. Існує багато різних типів відношень, багато ліній аналізу, але окрім того водночас існує дуже мало необхідної єдності: *Надлишок зрозумілості, дефіцит необхідностей* – це гасло для Фуко є відправним пунктом як для історичного аналізу,

так і для політичної критики: ми не перебуваємо і не повинні самі підпадати під знак унітарної необхідності, майже урочисто проголошує він [там само, с. 99–100]. Тому філософ прагне працювати в напрямі, який, за його словами, можна назвати «евентуалізацією». Навіть, якщо «подія» була б для декого категорією, яку тепер так зневажають історики, то все ж цікаво знати, чи може «евентуалізація» (яка розуміється в певному значенні) бути звичайною процедурою аналізу? – ставить він питання. Позитивна відповідь впливає з пропонованого ним розуміння «евентуалізації» що:

по-перше, є *розривом (перериванням) самоочевидності*. Це означає робити видимою сингулярність у місцях, де має місце спокуса покликати історичну константу, безпосередню антропологічну рису, або очевидність, яка сама нав'язує уніформу для всього (приміром, не є самоочевидним, що лише одна річ, знайдена у злочинця, дозволяє посадити його в тюрму, що причини хвороби слід розшукувати через індивідуальне споглядання (дослідження) тіла та ін.). Маємо «розрив» самоочевидності, на якій ґрунтуються наші знання, однак «мовчазна згода» і практика залишаються (перша теоретико-політична функція «евентуалізації»);

по-друге, *евентуалізація означає перевідкриття* зв'язків, сутічок, підтримок, блокад, гри сил, стратегій і того іншого, що на даний момент встановлює те, що пізніше вважатиметься за самоочевидне, універсальне і необхідне. Маємо здійснення нового виду мультиплікації або плюралізації причин;

по-третє, це не означає розглядати сингулярність й аналізувати її просто як факт, який має бути зареєстрованим (тобто як безпричинну перерву в інертному континуумі), оскільки в цьому випадку ми дорівнюємо трактування безперервності до самодостатньої реальності, що носить у собі свій власний *raison d'être*. [Каузальна мультиплікація, пояснює М. Фуко, полягає в аналізі якоїсь події відповідно до тієї множини процесів, які її конституують. Так, аналізувати практику карного ув'язнення як «подію» (не як інституціональний факт чи ідеологічну дію) означає визначити процес «покарання» (тобто послідовне включення у форми законного процесу покарання) вже існуючих практик інтернування. Ці обширі процеси «ув'язнення» як практики карного правосуддя (тобто рух, через який ув'язнення як форма покарання і техніка корекції поведінки стає центральним компонентом карного порядку) потребують подальшого подрібнення, адже покарання інтернуванням містить у собі численні процеси (такі, скажімо, як утворення спеціальних закритих виховних закладів, функціонуючих за допомоги винагород і покарань тощо)];

по-четверте, як процедура висвітлення (скажімо, впливу каральності) *«евентуалізація» працює шляхом добудовування навколо одиначної події*, аналізованої як процес «полігону» або швидше «полігедрону» інтелігібельності, число сторін якого заздалегідь не дано і, власне, ніколи не можуть бути взяті як скінченні. Мусимо діяти шляхом поступової, і з необхідністю неповної сатурації, отже тримати в голові, що чим далі розкладається процес через аналіз, тим більше він придатний і справді примушує розбудовувати їхні зовнішні відносини зрозумілості (інтелігібельності). Внутрішній аналіз процесу йде поряд з мультиплікацією аналітичних «рельєфів» [там само, с. 99–100].

Отже, ця операція веде до зростаючого поліморфізму у вигляді аналітичної прогресії:

– поліморфізм елементів, які вступили у відношення (приміром, в аналізі дисциплінарної влади: починаючи з тюрми, вони включають в себе історію педагогічної практики, утворення професійної армії, англійську філософію, техніку використання вогнепальної зброї, нові методи розподілу праці);

– поліморфізм описаних відношень: він може стосуватися транспозиції технічних моделей (таких, як архітектура нагляду за ув'язненим), тактики, розрахованої у відповідь на особливі ситуації (такі, як зростання бандитизму, безладдя, спровоковані публічними катуваннями і езекуціями, дефекти практики карального заслання) або ж застосування теоретичних схем (таких, що представляють походження ідей і утворення знаків, утилітаристську концепцію поведінки тощо);

– поліморфізм форм референції (що урізноманітнюються за їх природою, загальністю тощо), які коливаються від технічних перетворень у змісті окремих деталей і до спроб запровадити нові технік влади) [там само, с. 99].

Торкнемось дискурсної проблематизації в контексті евантуалізації. Тут доцільно розрізняти осмислення теми проблематизації як предмету її дискурсного аналізу, і досвід Фуко дискурсного аналізу, як це постає в його дослідженнях, хоча визначальною мірою саме з цього досвіду можна подати реконструкцію цієї теми в дискурсному аналізі. Треба також підкреслити, що поняття проблематизації у Фуко експліцитно не представлено, і підпорядковане критиці «об'єктифікації» і викриттю гуманітарних наук. В останньому випадку він натрапляє на низку труднощів. Так, небезпеки проблематизації історії пов'язані з такими методологічними труднощами як, по-перше, відбір історичного

матеріалу, датування початку та уточнення періодів, на ґрунті чого власне й відбувається «конструювання» проблематизації. По-друге, ці «уточнення» вказують на ступень залежності проблематизації від історично наявних інституцій (з метою з'ясування цього Фуко намагається створити ефективну інтерпретативну сітку – навіть якщо вона не єдина і не достатньо валідна як для історії інституцій, так і для аналізу їхньої сучасної структури. Зрештою, базисом подолання цих труднощів постає воля до істини і, згідно його концепції, владний характер знання.

Моя проблема, неодноразово підкреслював Фуко, полягає в тому, щоб з'ясувати, як люди керують (собою й іншими) за допомоги виробництва істини. З цього погляду, «проблематизація» виглядає не як репрезентація деякого наперед існуючого об'єкта або створення за допомоги дискурсу неіснуючого об'єкта. Це – сукупність дискурсивних або недискурсивних практик, яка «вводить ту чи іншу річ в гру істинного і хибного й конститує її в якості об'єкта для думки Я». Це й означає відштовхуюсь від проблеми в тих термінах, в яких ця проблема ставиться сьогодні, і намагатись написати її генеалогію, тобто вести аналіз, спираючись на сьогоднішню ситуацію. (тому-то Фуко й підкреслює, що працює в напрямі, який можна назвати «евентуалізацією», або ж в контексті евантуалізації як методологічного дискурсивного підходу – розриву (переривання) самоочевидності, що й означає робити видимою сингулярність у місцях, де має місце очевидність, яка нав'язує уніформу для всього). Відтак він порушує проблему **часу**: в дискурсі – *інший час життя*, де ми не миримось зі смертю (власне, «смерть» тут може розглядатись більш широко, як метафора «перервності», оконечування подій і процесів в можливому, зауважував він в «Археології»). Тому виникає питання про час розгортання дискурсу, початок якому кладе запитання – запитання з сьогоднішньої ситуації (з теперішнього часу), власне, й формулювання запитання як проблеми. «Теперішнє» постає поєднанням моментів минулого і постійно тяглих оновлень, сказати б, інновацій, вагу минулого чи-то «минулу вагу». Минуле не повторюється в теперішньому, але теперішнє розігрується і породжує інновації на ґрунті того, що було і минається лише в контексті теперішнього, спрямованого в майбутнє, прийдешнє.

«Проблема» тут виявляє себе в переході від тематизації в мові й мовою (тобто вербальної фіксації) до власне проблематизації теми, феноменально конституюємої і задаємої. Тому перевага віддається опису «позитивностей», а не виявленню каузальностей и структур, хоча ми в них «вкорінені», але повністю

недетерміновані, бо здатні розривати ланцюги неперервного, в безконечній множині крапок. В проблемному контексті (вимірі) розгортання дискурсу натрапляємо на питання (що можна розгорнути в апорії мислення): чи можна помислити історію теперішнього, сьогоднішнього, нинішнього, що відбувається в термінах і контексті питань, які формулюються тепер, зараз, нині, не проеціючи турботи (про себе, час, інших) на історію. «Історію», бо вже в мово-мовленні, в самих актах мовлення і їхніх когніціях, не кажучи ще про рефлексію, ми зупиняємо плин часу (події перетворюємо на момент). Момент постає саме крапкою в множині крапок, що тягнуться в обидві боки як по горизонталі – натуральний ряд чисел, так і по вертикалі – функціонально векторний числення (інтегративно-диференційне $y=f(x)$), а геометрично – як *складання* площини простору мислення, яке наочно можна уявити у вигляді листка паперу, який можна скласти навпіл, потім ще раз навпіл і так далі (я тут уявлюю (проводжу в своїй уяві) своєрідну паралель «складки мислення», яку віднаходить Дельоз у Ляйбніця).

Запитаємо: можливо такий проблемний підхід годиться й до природничо-наукового пізнання, і організації природничо-наукового знання з метою його маніфестації та передачі як в науковій комунікації, так і в освітянських практиках, тобто в процесі проблемного навчання науковому дискурсу як апіорі подальших досліджень, так і проблемних обговорень, дискусій, діалогу?

Дискурсна раціональність. У Фуко по той бік ідентифікації розривів і картографування мережі відношень, які породжують реальність і історію, продовжує існувати дещо, що дорівнює одній з історичних констант або культурно-антропологічних слідів – *історія одного особливого роду раціоналізації*, що охоплює три чи чотири століття, котра прогресуючим чином впливає на суспільство (не випадково, перша його книга була присвячена як історії розуму, так і божевілля). Однак наш дискурсолог твердить, що він не є «веберіанцем» в тому сенсі, що його турботою не є раціональність, яка розглядається як антропологічний інваріант. Він не вважає, що можна говорити про внутрішню ідею «раціоналізації» без, з одного боку, *покладання якоїсь цінності*, внутрішньо пов'язаної з розумом, а з іншого – без *прийняття ризику застосування* цього терміну емпірично в цілком довільний спосіб. Натомість він говорить, що слід обмежити використання слова «раціональність» до інструментального і відносного значення. **«Дискурсні практики» не існують без певного режиму раціональності.** Але перш, ніж вимірювати цей режим стосовно до цінності-розуму, Фуко віддає перевагу аналізу

його, згідно з двома осями: з одного боку, *вісь кодифікації* (приписування, як він формує сукупність правил, процедур, засобів щодо мети тощо), з іншого, *вісь істинного чи фальшивого формування* (як він визначає сферу об'єктів, щодо яких можна сформулювати істинні чи хибні пропозиції) [див.: там само, с. 100,101].

З цього погляду, й «ідеальний тип» є категорією історичної інтерпретації, це – структура розуміння для історика, який прагне інтегрувати, згідно з цією обставиною, певний набір даних: це дозволяє йому взяти назад «сутність» (кальвінізм, держава, капіталістичне підприємство), яку вироблено з загальних принципів, які нині не існують у мисленні індивідів, однак чия конкретна поведінка має знайти пояснення на їх основі [там само, с. 102].

Дискурсний же аналіз раціональності М. Фуко (притаманної каральному ув'язненню, психіатризації божевільня, або організації сфери сексуальності), надає великого значення тому факту, що реальне функціонування інституцій не обмежене розкриттям цієї раціональної схеми в її чистій формі, тому не є аналізом у термінах «ідеальних типів». Відтак М. Фуко резюмує: «Раціональність схеми в'язниці, госпітального будинку божевільних не є загальними принципами, які можуть бути перевідкритими лише шляхом ретроспективної інтерпретації історії. Вони є експліцитними *програмами*; ми маємо справу з набором обрахованих, обґрунтованих прескрипцій, в термінах яких інститути мають бути реорганізовані, просторово упорядковані, поведінка відрегульована. Якщо вони мають якусь ідеальність, то це ідеальність програмування, що полишає в стані невизначеності не ідеальність загального, а приховане значення» [там само].

Звичайно, це програмування залежить від форм раціональності, яка значно більш загальна, ніж та, що вони безпосередньо здійснюють. Так раціональність, яка проглядається в каральному ув'язненні, не була продуктом прямої калькуляції безпосереднього інтересу (інтернування виявляється було, в остаточному аналізі, найпростішим і найдешевшим рішенням), але що вона виростає з цілої технології людського тренування, нагляду за поведінкою, індивідуалізацією елементів соціального тіла. Відтак «дисципліна не є виразом *«ідеального типу»* (типу «дисциплінованої людини»), і це є *узагальнення і взаємозв'язок найрізноманітніших технік, що виділилися у відповідь на локалізовані вимоги* (наприклад, шкільне навчання) [там само, с. 103].

Взагалі, *програми, технології, апарати не є «ідеальними типами»*. Філософ мовить: «Я намагаюся вивчати гру і розвиток набору різних реальностей, з'єднаних одна з іншою; програма, зв'язок,

що пояснює її, закон, що дає їй її примусову владу та ін., всі вони є якраз як багато реальностей – хоча і в різній спосіб – інституціями, які втілюють їх, чи поведінками, які більш чи менш точно відповідають їм. Ви можете мені сказати: виникає нереальність, яка стверджується в цих “програмах”, вони не більш, ніж мрії, утопії, різновид уявної продукції, якими ви не маєте права замішувати реальність. Так, “Паноптікум” Бентама не є дуже добрим описом “реального життя” в тюрмах...» [там само]. На це Фуко заперечує: якщо я бажаю описати «реальне життя» у то це – реальне життя, але це не є те саме, що схеми теоретиків, і це зовсім не означає, що ці схеми є утопіями, уявленням тощо. Вироблення цих схем відповідає цілій серії різних практик і стратегій в самій реальності, що програмують поведінку і відповідні дисциплінарні режими раціонального мислення, які у такий спосіб не є мертвонародженими схемами відтворення реальності. Вони є фрагментами реальності, що викликають такі своєрідні ефекти в реальному, як різниця між істиною і оманом, які містяться в способах, згідно з якими люди «керують», «спрямовують» і «ведуть» себе й інших. Зрозуміти ці ефекти як історичні події – разом з тим, що це означає для питання істини (яка є проблемою для самої філософії) [див.: там само, с. 103, 104].

«Питання, щодо якого я тут намагаюся досягти успіху у пошуку відповіді, але яке я ставив собі з самого початку, є приблизно таким: “що це за історія, де безперервно, в середині якої продукувалося розрізнення істини і омани?” Щодо цього я маю на увазі чотири речі. По-перше, в якому смислі існує продукування і трансформація розподілу істина/омана, що є характерним і визначальним для нашої історичності? По-друге, в який специфічний спосіб маємо це відношення, яке функціонує в “західних” суспільствах, що продукує наукове пізнання, форми якого безперервно змінюються, а цінності якого постулюються як універсальні? По-третє, що уможливує історичне пізнання історії, яка сама продукує розрізнення істина/омана, від якого таке пізнання залежить? По-четверте, чи не є проблема істини найзагальнішою з усіх політичних проблем? Як можна аналізувати зв'язок між способами розрізнення істини й омани та способами керування собою та іншими? Пошук нового обґрунтування для кожної з цих практик, в собі та відносно до інших, бажання відкрити особливий спосіб керування собою через особливий спосіб розрізнення істини та омани – ось що я хотів би назвати “політичною духовністю”» [там само, с. 104–105].

Дотепним є хід думки М. Фуко, коли він вводить поняття «анестезії» як свого роду методологічного раціонального прийому в

оцінці результату розгорнення та обґрунтування дискурсу. Він пише про проблему анестезії, проблему, яка, на його думку, «має капітальне значення». Він говорить про це в контексті міркувань, що сам не відчуває себе здатним до «скидання всіх кодексів», «розкладу всіх правил пізнання», «революційного утвердження насилля», «спростування всієї сучасної культури». Мій проект є досить далеким від реалізації подібного масштабу, втім, передбачає «надавати деяку допомогу у розмиванні деякої самоочевидності». Можливо, те, що я написав, зауважував він, мало *анестезуючий* ефект, але потрібно розрізняти: *для кого*. Симптоматично, що тут Фуко вдається до термінів, взятих з медицини, і отримане знання має бути спрямованим на лікування соціальних, і не лише соціальних, проблем [див.: там само, с. 105,106]. Тут, сказали б ми, неявно ставиться проблема важливості дискурсного аналізу для будь-яких експертиз проблемних ситуацій. Адже Фуко розглядає «дискурсні практики» до яких він вдається саме в площині можливого реформування, зміни реальних відношень.

Якщо існує усвідомлення цілої низки проблем, то приходять й відчуття труднощі робити щось, зауважує мислитель. Не те, щоб цей ефект був метою в собі. Але це для мене означає, що те, «що потрібно зробити», не повинно бути детермінованим попередньо реформаторами, якими б вони не були пророками чи легітимістами, а тільки – шляхом тривалого напрацювання підходів і ходів, обмінів, міркувань, спроб, різних аналізів. *Якщо соціальні працівники кажуть вам, що вони не знають який спосіб застосувати, то це якраз показує, що вони прозріли, і, отже, вони не є анестезованими, чи стерилізованими в усьому – а навпаки*. І тому не потрібно зв'язувати їх, чи позбавити їх руху, через те для мене не може бути питання щодо намагання сказати їм, «що вони мають робити». *Якщо питання, поставлені соціальними працівниками, говорять вам про їх намір досягти найповнішого розмаху, то найважливіше не поховати їх під тягарем прескриптивного, пророчого дискурсу*. Необхідність реформ не повинна надавати можливість стати формою шантажу, ця проблема є проблемою для того, хто діє – суб'єкта дії, через якого змінюється реальність. Ефект буде тоді, коли ті, хто повинен взаємодіяти з цією карною реальністю, усі ці люди, прийдуть у колізію один з одним і з самими собою, дійдуть до самого кінця, до суті проблеми і до неможливостей, що існують через конфлікти і конфронтації; коли критика виснажить все в цій реальності, а не тоді, коли реформатори реалізують свої ідеї [див.: там само, с.107]. При цьому М.Фуко, так би мовити, задає певні прескрипції розгорнення критики, власне

окреслює ціннісно-нормативні виміри (діменсії) розгорнення критичного раціонального дискурсу: «Критика не повинна бути передумовою дедуктивного висновку, який говорить: отже, це – те потрібно зробити. Вона має бути інструментом для тих, хто бореться, хто чинить опір і відмовляється від того, що є. Вона має використовуватися в процесі конфлікту та конфронтації, у спробах у відмові. Вона не повинна становити закон для закону. Це не є якась стадія у складжанні програми. Це – виклик, спрямований на те, що є» [там само].

З іншого боку, проблема має власне науково-теоретичний аспект й суцього епістемологічний вимір. Так, М. Фуко пише, що без сумніву, сенс «хвороби» і, взагалі, проблеми, які мене захоплюють, розмішують мене самого в деяку схему: «Що ваша теорія пропонує державі?» Дехто говорить, що я нехтую її роллю, інші – що я вбачаю її повсюди, уявляю її здатною щохвилини контролювати повсякденне життя Індивідів. «Можливо, причина, чому моя праця дратує людей, полягає просто у тому факті, що я не цікавлюся конституюванням нової схеми чи оздоровленням якоїсь схеми, яка вже існує. Можливо, це тому, що моєю метою не є запропонувати якийсь глобальний принцип для аналізу суспільства. І ще тут те, що мій проект відрізняється від самого початку від проекту істориків. Вони – правомірно чи ні, це вже інше питання – беруть «суспільство» як загальний горизонт своїх аналізів, Інстанцію, стосовно до якої вирушають, щоб розмістити той чи інший особливий об'єкт – («суспільство, економіка, цивілізація», як це має місце в «Аналах»), моєю загальною темою не є суспільство, але дискурс істини й омани, через які я позначаю співвідносно утворення сфер і об'єктів, та істинних, оманливих дискурсів, які переносяться на них; і це не є їх утворення, що цікавить мене, але ефекти в реальності, з якими вони пов'язані» [там само, с. 108-109].

Історія «об'єктифікації» тих елементів, які історики розглядають як об'єктивно дані («я б, – мовить Фуко, – насмілюся їх викласти таким чином: «об'єктифікація об'єктивностей» [там само, с. 109]), є різновидом кола, який я прагну піддати випробуванню і дослідити. Вона є надто складним переплетінням, щоб класифікувати її: саме це, а не присутність деякої легко відтворюваної схеми, безперечно, є тим, що тривожить і дратує людей. Звичайно, це – проблема філософії, щодо якої історик вправі залишатися байдужим. Але якщо я поставив її як проблему в середині історичного аналізу, то я не вимагаю, щоб історія відповідала на неї. Я якраз хотів би виявити ті ефекти, які продукує це питання в середині історичного пізнання [там само]. Наявність апріорних форм споглядання, єдиних для всіх

історичних форм культури, М. Фуко, звісно, заперечує, вважаючи, що ті самі склалися історично і мають свою генеалогію. Проте думку, що будь-який досвід завжди має певну форму, яка цей досвід і визначає, Фуко зберігає. Відтак з'являється поняття *історичного апріорі*.

Відпочатку М. Фуко розгортає свій дискурс в межах критичної традиції Канта. Так, ще в 60-х роках минулого століття в статті для французького філософського словника він характеризує себе як кантіанця. Ранній Фуко презентує свою філософію як пост-кантіанську. Він виявляє у Канта загальний горизонт гуманітарних наук, намагаючись [2, с. 92–97] віднайти той поріг, переступивши який відбувається становлення наук про людину, її розуми, відтак історію. З цього погляду, за М. Фуко той спосіб, яким Кант відповідає на запитання «Що таке Просвітництво?», важливий для розуміння Кантової «Антропології». Та, зворотно, він дає нам підстави зрозуміти й особливості розуміння самим Фуко власне філософського дискурсу в його відмінності від наукового (природничонаукового), а з іншого, від телеологічного, тобто запитування філософії про історію поза зверненням до телеології. Історія проблематизується в тій точці, де час не дорівнює минулому, але **ставить питання про минуле тепер**, тобто в теперішньому часі. Питання про сучасне (сучасність) не редукується до дифініції про сучасність, але *проблематизує саму сучасність як питання*. Відтак з цього питання про сучасність розпочинається сама сучасність – «поріг нашої сучасності». **Кантова критика означає рішення не довірятися нічому, окрім власного розуму, що для Людини означає її зрілість, дорослість як відповідність часові**. Це означає навчання мистецтву бути свободним, боротися зі всіма формами інтелектуальної (включно, політичної) деспотії. А це означає й дослідження меж власної свободи, отож набуття влади над собою, володарювання собою, що нагадує, за Фуко, Сократів раціональний імператив «енкратейї», «турботи душі про себе». Адже мислити самостійно для Канта означає обмеження вільного, свободного мислення, і така рефлексія робить можливим суспільне використання розуму. Це й є той раціональний, знанневий, просвітлений розумом поріг, з якого починається антропологія. Самостійне, «часткове», «партикулярне» мислення не тільки відмова від підкорення іншому, але й робота над собою, яка уможлиблює й зобов'язує індивіда на «рішення мислити» – рішення мислити інакше [там само].

О. Дьяков, посилаючись на аналіз розгорнення «посткантіанського» філософського дискурсу у Мішеля Фуко, який здійснив М. Фіміані, пише, що критика в розумінні французького

мисленника – це не лише аналітика істини, але й моральнісна (політична) позиція. При цьому він спирається на запропоновані М. Фіміані концепти *aletheia*, *politeia*, *ethos*. *Aletheia* – полюс істини, *politeia* – полюс влади, *ethos* – полюс моралі. Цим «полюсам» відповідає три критики – критика археологічна, критика генеалогічна і критика стратегічна, яким своєю чергою відповідає три види практики – археологічне дослідження, дешифровка історичних локалізацій і діяльність з самоперетворення [там само].

Питання Канта про сутність Просвітництва в цьому контексті розгорнення дискурсу зводиться до трьох проблематизацій – сучасності, способу історичного існування і проблеми автономності суб'єкта. З цих компонентів складається «філософський етос» критичного дискурсу Фуко, що й уможливило «критику історії». Якщо у Канта трансцендентальна критика зводилась до аналізу меж пізнання, то етос Фуко, як історико-філософська практика, стає засобом «подолання історії». Цей етос виводить нас за межі трансцендентальної перспективи, долаючи її в трьох пунктах: Фуко деконструє категорію трансцендентального суб'єкта, поняття про владу як зовнішню силу, розуміння автентичної моральності, що задається «категоричним імперативом». Слабкість трансцендентальної критики полягає в тому, що вона не здатна виходячи з того, що ми є, сказати про те, у який спосіб ми до цього прийшли, а головне про те, як перестати бути тими, хто миє. Відтак дискурс Фуко переміщується від критики до прагматики [там само].

У Канта Фуко віднайшов проблематизацію того способу, яким здійснюється об'єктивізація і суб'єктивізація людського досвіду. Генеалогія Фуко виявляє витoki цієї проблематизації в античній практиці висловлювання істини, що передбачає водночас і аналітику і онтологію її промовляння. В єдиному акті проявляється й істина і той, хто її висловлює. Об'єктивізація і суб'єктивізація – це єдиний жест. Тому для Фуко таким важливим виявляється той «поріг» античної філософії, який уособлює фігура Сократа, що пов'язує тезу «пізнай себе» з тезою «турбуйся про себе» (свою душу), що передбачає поєднання знання і вміння як певну духовну практику [там само].

Пізній М. Фуко здійснює генетичний і структурний аналіз Кантової «Антропології», підкреслюючи, що зрозуміти її можна лише в рамках пошуку Кантом відповіді на питання «Що таке людина?» – критичного проекту, що попередньо передбачає відповіді на питання «Що я можу знати?», «Що я зобов'язаний робити?», «На що я маю сподіватись?» (питання, на які намагається дати відповіді послідовно всі його три критики). М. Фуко вбачає «космологічну перспективу», де

світ постає не як деяка неминуха даність, але як простір, що належить обживати: антропологія як знання про людину збігається з «географією» як прагматичним знанням про світ. Французького філософа при цьому цікавить, як Кант пояснює проблематизацію людиною знання про себе [там само].

Якщо свідомість визначати емпірично, «Я» перетворюється на об'єкт, який ми спостерігаємо і який позбавлений апперцепції. Якщо ж виходити з апперцепції як інтелектуальної самосвідомості, об'єкт спостереження зникає, і знання тоді відноситься до компетенції логіки, а не психології і антропології. Як результат Суб'єкт розпадається на дві форми суб'єктивності, які можуть сповістити одна одній про розпад суб'єкт–об'єктного відношення. З метою подолання цієї труднощі Кант, на думку Фуко, й розвиває своє критичне вчення про здатності розуму. Німецький мислитель, обгрунтовуючи незвідність чуттєвого сприйняття до мислительної здатності, тим самим відстоює думку, що у такий спосіб не відбувається ні розщеплення суб'єкта, ні зведення всього простору досвіду до цієї здатності. Саме в цьому просторі й постає можливість антропології: спостереження тут не перетворює «Я» ні на суб'єкт самого себе, ні на «Я» чистого синтезу – суб'єкт являється тут у своїй феноменологічній іпостасі. Антропологія можлива там, де суб'єкт не перетворюється на об'єкт. Зрозуміло, що у такий спосіб до антропології не можуть бути віднесені ні природні механізми, як і будь-які зовнішні детермінації – якщо це робиться, то антропологія перетворюється на фізіологію. Суб'єкт антропології (людина) має свободу й існує у часі, відтак Кантова антропологія, за Фуко, пов'язана з Критикою і становить аналіз конкретних форм самоспостереження [там само].

Фуко впевнений, що «Антропологія» Канта міцно пов'язана з трансцендентальною діалектикою, яка розвінчує паралогізм, унеможливує емпіричну психологію і утворює підстави для раціональної психології. Втім, антропологія дистанціюється від останньої. Антропологія не визначається ні діалектикою, ні методологією. Кантова антропологія – це не емпірична психологія, ні раціональна будова, вона – прагматика. Антропологія сама перетворюється на трансцендентальну дисципліну і «емпіричне», тобто досвідне знання. Людина тут постає в своїй трансцендентно-емпіричній подвійності, відтак є своєрідним «синтезом» чуттєво-понадчуттєвого. Тому дискурс відповіді на питання «Що є людина?» не може розгортатися в чистому мисленні, позаяк людина є мешканцем світу (Weltbewohner), і будь-яке міркування-розмисел про людину відсилає до розмислів про світ (Welt).

«Антропологія» дисциплінарно не виробляється інтервенцією розуму в сферу людської практики, але укорінена в дискурсивній досвідній практиці людського життя. Фуко робить й більш загальний висновок, явно інспірований М. Гайдеггером, але такий, що «вчитується» зі структурного аналізу Кантової «Антропології»: пере-бування в світі є відпочатку пере-бування в мові. Тому «Антропологія» не є знанням (істиною), що передує мові і лише виражається в ній: антропологічна істина знання про людину розгортається там, де мова набуває реальності. У такий спосіб утворюється трикутник: критика запитує про аргументи пізнавальної діяльності, антропологія – про універсальність мови, проблематизуючи «вже-даність» світу, трансцендентальна філософія – про відношення істини і свободи, проблематизуючи конечність людського існування.

В цій площині розгорнення Фукіанського дискурсу «Антропологія», що вбирає Кантову структуру запитань про людину і світ і Гайдеггорову тезу про присутність (життя) людини в світі як буття людини в мові, постає як певний Текст, що прочитується кожною людиною. Це надає такому Тексту популярності в тому сенсі, що кожний «читач» може впізнати в ньому себе і щось домислити. «Популярність», втім, не є наївною формою істини, адже таке «популярне» («народне») передовсім є знання про популярне, знання популярного, поширеного серед читачів співмешканців світу. Це коло замикається в мові, позаяк мова дає подвійну можливість: мовити мовою і водночас мовити про мову, причому це є від-бувається в одному і тому самому русі мовлення. Антропологія, пояснюючи і виражаючи знання про людину певною «популярною» мовою, мовить водночас про цю саму мову. Тому вона є знанням про людину, яке сама людина може зрозуміти, сприйняти і безконечно розвивати, використовуючи безмежні можливості дискурсу [там само].

В змістовному плані, за М. Фуко, прагматична антропологія Канта сполучає знання, владу і обов'язок, тобто відтворює вищезгадані Кантові питання «що я можу знати?», «на що я маю сподіватись, «що я зобов'язаний робити?». І точкою їх перетину є Людина, отже, філософія поринає в «антропологічний сон», від якого вона має прокинутися, але для цього їй потрібно звільнитися від Канта. Якщо, за М. Фуко, саме з Канта починається звільнення європейської думки від «трансцендентального нарцисизму» самозакоханої людини – так завдяки йому від антропологізму звільнилася механіка, завдяки Гуссерлю – математичні ідеалізації, а завдяки Мерло-Понті – значення сприймаемого світу – то тепер залишається звільнитися від антропологічного сну філософії взагалі, звільнивши її від створюваної

дискурсами Людини. І М. Фуко своїм філософським дискурсом претендує на це, парадоксально занурюючи людину в сон без сновидця [там само].

(Далі буде)

Список літератури

1. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
2. Дьяков А.В. Прагматика и критика: Фуко и Кант // ХОРА. – СПб., 2007. – № 1/2. – С. 92–97.
3. Іщенко Ю.А. До дискурсу досліду/досвіду життя// Філософсько-антропологічні студії'2013. Визначальні виміри сучасного філософсько-антропологічного знання.Зб.наук.праць. – К.: Стилюс, 2013. – 351 с. – С. 307–318.
4. Павлов-Пинус К.А. Дискурс научности и научные дисциплины // Апории дискурса / Рос. акад. наук, Ин-т философии; С.С. Неретина, А.П. Огурцов, Н.Н. Мурзин, К.А. Павлов-Пинус. – М.: ИФ РАН, 2017. – 119 с.
5. Пролесв С.В. Мікрофізика влади та міжособистісні потестарні змагання // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 52. – С. 45–48.
6. Филлипс Л.Дж., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2008. – 336 с.
7. Фуко М. Археология знания. – Киев: Ника – Центр, 1996. – 208 с.
8. Фуко Мишель. ВОЛЯ К ИСТИНЕ: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Пер. с франц. – М.: Кастанья, 1996. – 448 с.
9. Фуко М. Проблеми методу: Інтерв'ю з Мішелем Фуко// Після філософії: кінець чи трансформація?/ Пер. з англ. – К.: Четверта хвиля, 2000 – 432 с.
10. М. Фуко. Вступ (від редакції) // Після філософії: кінець чи трансформація? / Пер з англ. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 432 с.

References

1. Habermas Y. Philosophical discourse of Modern. – K.: Fourth wave, 2001. –424 p.
2. Dyakov A.V. Pragmatics and criticism: Foucault and Kant // PEOPLE. SPb., 2007. – №1 / 2. – Pp. 92-97.
3. Ishchenko Yu.A. To the discourse of experience / life experience // Philosophical and Anthropological Studies'2013. Defining dimensions of modern philosophical and anthropological knowledge. Collection of scientific works. – K.: Stylos, 2013. – 351 p. – P. 307–318.

4. Pavlov-Pinus K.A. Discourse of science and scientific disciplines // Aporia of discourse Ros. acad. Sciences, Inst. of Philosophy; S.S. Neretina, A.P. Ogurtsov, NN Murzin, K.A. Pavlov-Pinus. – М.: ИФ РАН, 2017. – 119 с.

5. Proleev S.V. Microphysics of power and interpersonal potestar competitions // Multiverse. Philosophical Almanac. – Kyiv: Center for Spiritual Culture, 2006. – № 52. – p. 45–48.

6. Phillips L.J., Jorgensen M.W. Discourse analysis. Theory and method. –Kharkiv: Humanitarian Center Publishing House, 2008. – 336 p.

7. Foucault M. Archeology of knowledge. – Kiev: Nika – Center, 1996. – 208 p.

8. Foucault Michel. WILL TO THE TRUTH: on the other side of knowledge, power and sexuality. Works of different years / Per. with French. – М.: Castal, 1996. – 448 p.

9. Foucault M. Problems of the method: Interview with Michel Foucault // After philosophy: the end or transformation? / Per. from English. – К.: The Fourth Wave, 2000. – 432 p.

10. M. Foucault Introduction (from the editors) in the book: After philosophy: the end or transformation? Per from English. – К.: The Fourth Wave, 2000. – 432 p.

Ю.А. Іщенко. Епістемологічні колізії наукового дискурсу: досвід Мішеля Фуко

Y.A. Ishchenko. Epistemological collisions of scientific discourse: Michel Foucault's experience

Авторська довідка:

Іщенко Юрій Анатолійович, доктор філософських наук, завідувач відділом досліджень «Наукових і освітніх методологій та практик» Центру гуманитарної освіти Національної академії наук України (м. Київ).

Ishchenko Yuriy Anatolievich, Doctor of Philosophy, Head of the Research Department of Scientific and Educational Methodologies and Practices of the Center for Humanitarian Education of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kiev).

УДК 1: 82-92

**КРЕАТИВНІСТЬ СУБ'ЄКТА ДИСКУРСУ В ОСВІТІ І
НАУЦІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Н.В. Хамітов

*Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01601
nez.swetly@ukr.net*

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8193-9383>

У статті під креативністю суб'єкта дискурсу розуміється здатність продукувати новизну текстів, вчинків та комунікації. Розвиток креативності суб'єкта дискурсу в освіті і науці постає головною умовою та способом забезпечення академічної доброчесності, зокрема подолання плагіату і компіляції. Констатуючи проблемну ситуацію з академічною доброчесністю в сучасній освіті і науці, її вирішення можна вбачати передусім в становленні авторського стилю мислення, письма й викладання, який передбачає діалог з носієм іншого авторського стилю. Саме на цій основі можлива поява продуктивних наукових шкіл.

Ключові слова: дискурс, суб'єкт дискурсу, креативність суб'єкта дискурсу, освіта, освітянські практики, наука, наукова новизна, автор, авторство, авторський стиль, академічна доброчесність, плагіат, академічний плагіат, компіляція, гугл-мислення, когнітивна криза, комунікація, діалог, наукова школа, метаантропологія.

**CREATIVITY OF THE SUBJECT OF DISCOURSE IN
EDUCATION AND SCIENCE:
PROBLEMS AND PROSPECTS**

N. V. Khamitov

*Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National
Academy of Sciences of Ukraine,
st. Tryokhsvyatitelskaya, 4, Kyiv, Ukraine, 01601
nez.swetly@ukr.net*

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8193-9383>

In the article, the creativity of the subject of discourse means the ability to produce novelty of texts, actions and communication. The development of creativity of the subject of discourse in education and science is the main condition and way to ensure academic integrity, in particular overcoming plagiarism and compilation. Noting the problematic situation with academic integrity in modern education and science, its solution can be seen primarily in the formation of the author's ability to think, write and teach, which involves a dialogue with the bearer of another author's style. It is on this basis that the emergence of productive scientific schools is possible.

Key words: *discourse, subject of discourse, creativity of subject of discourse, education, science, scientific novelty, author, authorship, author's style, academic integrity, plagiarism, academic plagiarism, compilation, google-thinking, cognitive crisis, communication, dialogue, scientific school, metaanthropology.*

Розум, який одного
разу розширив свої межі,
ніколи не повернеться в
колишні...

Альберт Ейнштейн

Те, що суб'єкт *наукового дискурсу* повинен мати безумовну креативність, ні у кого не викликає сумнівів – наука є відкриття нового знання, яке змінює життя не лише окремих людей, а й всього людства. Але в якій мірі повинен мати креативність суб'єкт *освітнього дискурсу*? В чому специфіка освітньої креативності окрім педагогічної сфери? Як пов'язана креативність в освіті з креативністю в науці? Почнемо пошук відповідей на ці питання зі звернення до сучасного розуміння феномену академічної доброчесності.

Останнім часом ми все частіше використовуємо поняття «академічна доброчесність» для окреслення певної *якості розвитку* освіти і науки. В наш час для багатьох академічна доброчесність асоціюється з боротьбою з плагіатом та його подоланням. Безсумнівно, плагіат в освіті і науці є ганебним – як будь-яка крадіжка. Та сьогодні слід говорити не просто про плагіат, а про більш широку й значущу проблему – «головного критерію академічної доброчесності, а одночасно, академічної якості та гідності. І таким критерієм не може бути відсутність плагіату, цей критерій – *присутність наукової*

новизни, заради якої існує наука» [12, с. 13], а зрештою й освіта, адже якщо освіта не веде до наукової новизни, то ця освіта відірвана від життя.

Отже, ми ставимо *проблему креативності суб'єкта дискурсу* в освітній і науковій сферах. ***Під креативністю суб'єкта дискурсу в освіті і науці можна розуміти його здатність продукувати новизну текстів, вчинків та комунікацій.***

Ми можемо оцінити креативність суб'єкта дискурсу за такими параметрами як її *ефективність* та *гуманістичність*. Проте обидва ці параметри можуть бути по-різному осмислені з позицій методологічних підходів сучасності в царині філософської антропології. На сьогоднішній день маємо дихотомію *трансгуманізму*, *постгуманізму* й *постантропології*, яка є їх теоретичною основою, – з одного боку, і *метагуманізму* та *метаантропології* – з іншого. В контексті дослідження трансгуманізм і постгуманізм можна визначити як орієнтацію розвитку суб'єкта, яка заснована на відстороненні від моральних цінностей християнства та інших релігійних систем в ім'я посилення могутності людини (інтелектуальної, економічної, політичної) завдяки *трансформаціям тілесності* [19; 20; 24].

Слід зазначити, що після захоплення даною світоглядною орієнтацією в 1990-х роках, вона поступово замінюється гуманістичною, в межах якої маємо посилення духовних тенденцій і яка, по суті, стає орієнтацією на новий гуманізм, який в західному світі виявляється як *християнський гуманізм* [14]. Для всього глобального світу, який має доволі поліфонічну світоглядну структуру, цей новий гуманізм можна визначити як *метагуманізм* – гуманізм, який, поперше, орієнтує на цілісний розвиток потенцій людини у відкритості до Іншого [10, с. 146-149], а, по-друге, приймає в себе духовні цінності релігійних і філософських систем різних цивілізаційних світів планети. На відміну від трансгуманізму й постгуманізму, метагуманізм є інтенцією на цілісність тілесного, духовного й душевного розвитку людини, що відповідає фундаментальним засадам метаантропології [5; 6; 7; 8; 9; 10]. Це зумовлює відповідне розуміння креативності суб'єкта дискурсу взагалі та в науці і освіті, зокрема.

В координатах метаантропології як теорії буденного, граничного й метаграничного буття людини такі параметри креативності суб'єкта дискурсу як гуманістичність, так і ефективність укорінені у єднанні його духовності (здатності до трансцендування, виходу за межі буденного і наявного Себе) і душевності (здатності до розуміння й прийняття Іншого). Проте така цілісність духовного і душевного, яка в усі часи була надзвичайно непростим процесом актуалізації

особистості, в наш час стає ще складнішою, враховуючи антропологічну кризу сучасної людини, сутнісним аспектом якої є *когнітивна криза*. Мова йде про типові паттерни поведінки, коли замість міркувань людина задає ключові слова й словосполучення в пошуковій системі Інтернету і використовує знайдену інформацію часто-густо не посилаючись на автора. В одній зі своїх публікацій я назвав таку тенденцію «гугл-мисленням» [13].

Дана тенденція становить небезпеку для виду «людина розумна», адже когнітивність в осягненні проблем є умовою для їх життєвого розв'язання, яке потребує *вже креативності*. Отже, *креативність можлива лише на основі когнітивності*, однак справжня, а не імітаційна когнітивність конституюється завдяки спрямованості до креативності.

За певною межею пошук і використання *чужої* інформації повністю замінює *самостійний* когнітивний і креативний процес пошуку Істини. Це загальна криза вільно мислячого й творчого суб'єкту в сучасній культурі, якій лише почасти протистоять певні позитивні тенденції в політиці, економіці, духовному й громадському житті [11; 21; 22; 24]. І ця криза доволі випукло виявляється в науці й освіті [11; 12]. Серед сучасних учнів, студентів, аспірантів, більше того, «прогресивних» викладачів і науковців, *гугл-мислення приймає загрозливі масштаби*, провокуючи на масштабний плагіат, а, отже, ставлячи під питання самі основи академічної доброчесності.

* * *

Усвідомлюючи проблемну ситуацію з академічною доброчесністю в сучасній освіті і науці, її вирішення можна вбачати передусім в становленні по-справжньому креативного суб'єкта дискурсу. Якщо ж ми ставимо питання *лише* про викривання плагіату, відриваючи його від питання наукової новизни, то замінюємо *мету* на *засіб*. І це є *доволі небезпечним для нашої академічної спільноти*.

Чому це так? По-перше, ми формуємо студентів, аспірантів і докторантів, які будуть вправно копіювати з необхідними посиланнями, тексти яких проходять антиплагіатні програми, але є не дисертаціями, а об'ємними рефератами. По-друге, ми створюємо в науковій спільноті атмосферу репресивності й саморепресивності, яка руйнує наукову творчість.

Більше того, така атмосфера «з необхідністю буде породжувати маніпуляторів з обох боків – тих, хто обманює антиплагіатні програми, які апріорі є *лише програмами*, і тих, хто володіє антиплагіатними

програмами і має спокусу видавати індульгенції в обмін за владу, авторитет, гроші тощо» [12, с. 13].

Таким чином, викриття й подолання плагіату не є самоціль, а лише один з засобів розвитку аргументованої наукової новизни у дисертаційних дослідженнях. Є низка інших засобів – створення атмосфери нульової толерантності до відсутності новизни та імітацій новизни, моральне й матеріальне заохочення по-справжньому творчих науковців тощо. І це можуть здійснювати лише компетентні вчені, здатні до виходу за межі буденної мотивації і до справжнього служіння науці, не забуваючи про моральність і людяність [7; 11; 12].

Тому потрібно визначати плагіат і тим більше оцінювати новизну, не роблячи з антиплагіатних програм культу, а активізуючи зусилля компетентних в своїх областях, креативних і небайдужих вчених. Які при цьому не хочуть створювати атмосферу репресивності і саморепресивності. Бо така атмосфера вбиває наукову творчість і відправляє талановиту молодь за межі країни...

Отже, «йдеться про таку самоорганізацію академічної спільноти, в просторі якої непорядно і неприпустимо подавати до Спеціалізованих рад дисертацію не просто з текстовими запозиченнями (їх відстежить програма), а з *імітацією новизни*» [12, с. 14]. Подібна самоорганізація академічної спільноти переносить відповідальність на кафедри університетів і відділи наукових установ, де виконуються дисертаційні роботи і відбувається становлення аспіранта як особистості й науковця.

* * *

Я готовий знову і знову обстоювати тезу, що саме воля до наукової новизни є умовою неможливості плагіату. Без цієї волі немає вченого. Якщо його рухає воля до самозбереження чи воля до влади, він з необхідністю буде позбавлений того глибинного *екзистенціального горіння*, що й породжує новизну.

Але в чому витoki волі до новизни? В контексті метаантропології [5; 6; 7; 8; 9; 10; 21], яку я розвиваю зі своїми учнями на основі персоналістичних ідей пізнього М. Шелера [16], теоретичної антропології Д. Бідні [18], світоглядно-антропологічного підходу В. І. Шинкарука [17], філософії людиноцентризму В. Кременя [2], підходу неоконцептології В. А. Рижка [4], воля до наукової новизни є розгортанням й конкретизацією *волі до пізнання і творчості*. Це – феномен граничного буття людини [5; 8; 9; 10]. Надзвичайно важливо усвідомлювати, що «кожен учений спочатку *пізнає вже пізнане*, його творчість проявляється у інтерпретації підходів авторів, які працювали до нього. А після цього він з необхідністю повинен підійти до *пізнання*

ще непізнаного. І тоді його творчість стає вже не інтерпретаційною, а дослідницькою – власне академічною творчістю» [12, с. 14].

На цьому рівні й відбувається продукування новизни, що є значущою не лише для самого автора, а й для спільноти. Ця новизна, якщо вона справжня, об'єднує, консолідує спільноту освітян і науковців. Більше того, вона виходить за межі спільноти академічної і консолідує спільноту як країну – цивілізаційну спільноту [1; 3; 11].

Дискусії з колегами показують, що часто-густо виникає ключове питання: як пов'язана проблема плагіату з проблемою новизни? Зв'язок простий і очевидний: плагіатор краде саме новизну. Навіть якщо він краде її опосередковано – у іншого плагіатора. І навіть якщо новизна була створена дуже давно. В науці все просто: одні науковці чесно займаються пізнанням і творчістю, створюючи новизну, а інші в цей час розважаються. Коли приходить час показувати результат, ті, що розважалися, більш-менш хитро списують у перших. Це паразитування на новизні, і це є негідним подвійно, бо ті, які крадуть новизну, отримують соціальний статус, а потім починають керувати авторами і в підсумку руйнують суспільство. Відповідаючи деяким шановним колегам, у яких чомусь знову і знову складається враження, що проблема наукової новизни закриває для мене проблему боротьби з плагіатом, нагадую, що я почав свій похід проти плагіату доволі давно. Зокрема, присвятив цьому декілька випусків моїх авторських телепрограм «Свобода думки» й «Мистецтво життя».

У полеміці зі мною в одній з публічних дискусій у мережі «Фейсбук», Є. Бистрицький зазначив, що ідея боротьби з плагіатом шляхом визначення і оцінки новизни доволі дискусійна: досить багато хто в умовах української академічної науки видає за новизну псевдонаукові тексти. Згоден, в нашій науці вистачає не тільки плагіату (в тому числі, у формі банальних текстових запозичень), а й *імітацій новизни*. До речі, ці імітації по-різному виявляються в природничих і соціогуманітарних науках. Але з цього не випливає, що новизна як результат пошуку істини перестає бути *вищим смыслом і метою наукової діяльності* і, зокрема, смыслом і метою боротьби з плагіатом. Хочу відповісти О. Хомі, який під час тієї ж дискусії зазначив, що з плагіатом слід боротися не заради новизни, а заради елементарної доброчесності. Але хіба елементарна доброчесність в науці не передбачає новизни? Чи не занижуємо ми планку вимогливості до наукових робіт, говорячи, що елементарна академічна доброчесність – *лише* відсутність плагіату? Вважаю, що занижуємо. Є *цілком безплідні роботи з відсутністю плагіату*.

Коли мені кажуть, що сьогодні жоден із борців із плагіатом не виступав проти новизни, я щиро радий цьому. Проте, на моє глибоке переконання, для продуктивної боротьби з плагіатом недостатньо не виступати проти новизни, необхідно *виступати за новизну*. Якщо після цього тексту більше людей будуть робити акцент на новизні – аргументованій і після коректного огляду літератури, – я буду задоволений ще більше. Але давайте проаналізуємо, в чому ж історичні корені академічного плагіату в сучасній Україні? Чи праві ті, хто вважає, що плагіат в більшій мірі виявлений саме у гуманітарній царині? За тоталітарних часів створення новизни було вельми небезпечним – можна було стати еретиком домінуючої ідеології. Це загрожувало не лише кар’єрі, а й свободі і, навіть, життю. Тому ставлення до новизни було підкреслено «обережним». І особливо це стосувалося соціогуманітарного знання, яке має безпосереднє відношення до політичної ідеології. Краще бути плагіатором класика чи *класика трактовки класика*, ніж звинуваченим у невірному, а може й ворожому підході чи у *ворожій трактовці класика*. «Тому радянська гуманітаристика значною мірою ставала “сакральною герменевтикою” класиків та їх наступників-вождів, що відбувалася за певними ритуалами й законами» [12, с. 15].

Тоталітарні часи пройшли, але страх залишився. Особливо серед гуманітаріїв. Сьогодні ми бачимо бажання сховатися за модними авторами-авторитетами, стати їх інтерпретаторами і представниками у «соціумі тубільців». Але за кожною компіляцією прихований плагіат. Він може проявитися і прямо, і опосередковано – наприклад, через аспіранта наукового керівника-компільатора, у якого немає такого пієтету перед авторитетами, є лише бажання найкоротшим та найпростішим шляхом отримати ступінь і відповідний статус. Тому такий аспірант може займатися плагіатом – скоріше не авторів-авторитетів, а їх *інтерпретаторів*. У нього відсутня повага і до перших, і до других, але якщо у авторитетів присутній авторський стиль і плагіат буде скандально помітним, то більшість інтерпретаторів наповнює фахові й «скопусівські» часописи та збірки доволі схожими текстами.

Плагіат подібних текстів навіть на рівні текстових запозичень може виявити лише програма, людина тут безсила. До речі, плагіювати тексти компільаторів можна лише на рівні текстових запозичень, адже ідеї там не проявлені, або це чужі ідеї. Важливо усвідомити, що плагіат за певною межею може проявитися і у «чесного» компільатора, який старанно читав й тлумачив трендових авторів і при цьому завжди ставив лапки та робив посилання.

Спочатку на Маркса, потім на Гайдеггера, далі на Габермаса. Та рано чи пізно виникає бажання висловити ідею, увійти в науковий дискурс суб'єктом креативності, але «роки компіляторства і пов'язаного з ними *страху мислити від себе* не дають цього зробити» [12, с. 16].

Дане протиріччя часто-густо *розв'язується у злитті з автором-авторитетом*, якого витлумачують і піддають рецепції; тоді переказ його ідеї може позасвідомо вилитися у передачу начебто власної ідеї. Відома ситуація: важко визначити, де закінчується, наприклад, Гегель, Фуко або Фукуяма і починається їх інтерпретатор, який «несподівано для себе» стає плагіатором. Тут ми підходимо до проблеми авторства у академічній царині, передусім до проблеми *критеріїв авторства*, які одночасно можна назвати й критеріями креативності суб'єкта дискурсу.

В самому широкому сенсі авторство – це здатність ставити й вирішувати проблеми. Якщо виходити з того, що головним завданням науки є пізнання і творчість в *контексті пізнання*, то окреслений вище перехід від пізнання вже пізаного до пізнання ще непізаного буде найважливішим критерієм авторства у будь-якій науці. При цьому слід усвідомлювати, що в науковому середовищі авторство потребує обрання методології й методики вже апробованих спільнотою, що дозволяють як *аргументувати* гіпотези й нові положення, так і *висловити їх зрозумілою для спільноти мовою*. Можна сказати, що це – критерії авторства (й, одночасно, новизни) для кандидатської дисертації.

Коли ж автор, освоївши мову й методологію спільноти на рівні вирішення теоретичних проблем, бере на себе мужність і відповідальність модифікувати й розвинути усталену методологію, а в ідеалі створити нову, це є основою авторства і новизни на рівні докторської дисертації. Тільки на цьому шляху реалізується важлива вимога до дисертації на здобуття доктора наук і її автора – ініціювати новий напрям і школу. Адже саме нова методологічна стратегія постає інструментом для вирішення *низки проблем* у певній галузі знання і лише її поява може актуалізувати і напрям, і школу.

Можливо, вона не є достатньою умовою цього, але, безумовно, необхідною. Рух у річищі реалізації даних критеріїв робить плагіат неможливим, витісняючи його за межі академічної сфери і стимулюючи дійсно наукову творчість. Проте для здійснення цього необхідно, щоб учений не був переобтяжений зайвими обсягами і кількістю текстів. Таким чином оцінюватися повинні не *обсяги*, а *ідеї*. А також їх методологічне й практичне обґрунтування. Чим скоріше ми прийдемо до усвідомлення й втілення цього простого принципу, тим

здоровішою буде наша академічна спільнота, а плагіат стане поодиноким ганебним явищем або прикрою випадковістю.

В наш час – час постправди і релятивізації цінностей під масками їх відновлення – стало модно зневажати і навіть заперечувати авторство. Кажуть, що «прогресивний» світ зараз практично індивідуально і не працює, настав час корпоративної праці, все винаходиться, здійснюється і втілюється колективно та корпоративно. По суті, мова йде про наукову співтворчість і співавторство. А співтворчість у науці з необхідністю передбачає усвідомлення творчого внеску кожного. Повторюю, не просто заради абстрактної справедливості, а заради більш якісного результату. Людина, яка привласнила собі результат чужого таланту і праці, наповнюється амбіціями і рано чи пізно зробить щось дуже некомпетентне.

У згаданій вище публічній дискусії щодо зв'язку проблеми плагіату і проблеми продукування новизни, учасники зазначали, що в нинішню епоху багато хто просто не переживає про збереження авторства, для них головне рух і розвиток. Приймаючи ідею про необхідність наукового руху і розвитку, зазначу, що збереження авторства в науці більше потрібне для плідності її розвитку в цілому, ніж для того, щоб потішити амбіції автора ідеї та підходи. Саме це робить академічний плагіат абсолютно неприпустимим.

У будь-які часи ідеї в науці, мистецтві і в культурі взагалі створюються конкретними особистостями. І моральність вченого, яка впливає і на його творчу здатність, в значній мірі проявляється в уважному ставленні до тих, на «чиї плечі ти став». Повторюю: ідеї не самозароджуються в колективах і в Інтернеті, завжди є автор. І навіть, якщо мені заперечать, що той, «кого зафіксували в якості автора, не завжди їм є», я відповім: у ідеї *завжди* є автор. Справа ж не в фіксації, а в дійсному факті авторства.

Характерна для академічної спільноти мова статей, дисертацій і монографій, якщо цією мовою не маніпулюють, а *створюють новизну*, з необхідністю потребує «особистісної конкретизації – *авторського стилю*, який можна визначити як неповторність письма і мислення. Авторський стиль – це проявлення новизни у кожному реченні, а не лише у формалізованих підсумках, які подаються у авторефератах і анотаціях» [12, с. 17]. Це *пульсація новизни у всьому тексті роботи*, а тому новизна як *висновок* є органічною для всього тексту статті, дисертації або монографії.

Наявність авторського стилю вченого показує, що він є внутрішньо вільний, а не репресований зовнішніми обставинами, а проблема й тематика, над якою він працює, є глибинно значущою для

нього – прийнятою у глибини свідомості і позасвідомого. «В результаті за наявності авторського стилю плагіат стає вже абсолютно неможливим. Передусім з екзистенціально-психологічних причин, адже для автора, який має неповторний стиль мислення і письма, просто неможливо включити в потік своїх оригінальних міркувань шматок скопійованого чужого тексту без лапок і посилань» [12, с. 17]. З іншого боку, текст з авторським стилем неможливо присвоїти, він є для плагіатора непосильно важким, такий текст захищений ритмом і мелодією авторської присутності. З цього тексту можна спробувати викрасти лише ідеї, а не його фрагменти. Але і ідеї такого тексту вислизають з рук плагіатора, вони *захищені стилем*.

При зустрічі з авторським стилем плагіатору доводиться робити настільки великі інтелектуальні зусилля, що *вони можуть знищити його як плагіатора*. Такі зусилля породжують інсайти й катарсичні стани, які змінюють природу людини, яка вважає можливим використовувати плагіат для реалізації своїх амбіцій і цілей – потенційний чи реальний плагіатор *може ставати автором*.

Як же вибудовується авторський стиль, ця дивовижна мікстура проти плагіату? Нажаль, здебільшого *всупереч всій системі* виховання й освіти у сім'ї, у школі, в університеті. На мою думку, вже учнів середньої школи необхідно спрямовувати на вироблення авторського стилю – при написанні творів, що дасть студентам можливість писати якісні творчі есе і дипломні роботи, а аспірантам і докторантам – створювати креативні статті і дисертації, які виражають глибинні інтенції особистості по вирішенню актуальних проблем. Культура цитування та посилань повинна бути у кожного школяра, студента і аспіранта як навик, який працює безумовно і невпинно – як серцебиття. А для цього вчителям і викладачам потрібно дуже потрудитися. А також попрацювати над тим, щоб у школярів і студентів був навик і задоволення від авторського письма – і творів, і викладів. Тоді не виникатиме проблема плагіату в дисертаціях. Орієнтація на оригінальність і новизну, на творчий розвиток особистості повинна починатися з молодших класів і тим більше бути лейтмотивом вищої школи.

При цьому мій академічний і педагогічний досвід доводить, що посилання на конкретних авторів і коректне цитування їх текстів необхідне не лише «для справедливості», а й для *якості наукової новизни*, яка створюються тими, «хто стоїть на плечах гігантів». Принаймні слід рішуче замінювати студентські та аспірантські реферати, які системно «скачуються» з певних ресурсів в Інтернеті, на творчі есе, в яких має значення не обсяг, а ідеї – усвідомлення й

розв'язання проблем. І ці ідеї слід вміти захистити у полеміці з викладачем та одногрупниками. Захист дипломних робіт – і бакалаврських, і магістерських – повинен стати справжнім захистом, в процесі якого автор відстоює свої ідеї, підходить і аргументує їх, реально використовуючи ту чи іншу методологію, а не просто записуючи ті чи інші методологічні стратегії у вступі до роботи.

У просторі співтворчої взаємодії, в якому викладачі будуть працювати зі студентами й аспірантами, роблячи наголос не на слухняності та запам'ятовуванні, а на *розвитку особистості автора*, яка відкрита іншим особистостям у співтворчому діалозі, то аспіранти будуть мати імунітет до плагіату не від страху покарання чиновниками чи громадськими «викривачами», а тому, що їх наукова діяльність в принципі лежить за межами запозичень без лапок. «Це неприйняття полегшення плагіатом складного процесу наукового пошуку не від очікування покарання, а від *чесної і доброчесності науковця*, який не може не бути автором у будь-який момент свого життя» [12, с. 18]. Маємо важливий висновок: академічна доброчесність в своїй основі має академічне авторство, яке означає не лише розв'язання проблем у текстах – продукування наукової новизни, а й розгортання потенцій суб'єкта креативності *за межами текстів* – у вчинках і комунікації, що підносить *суб'єкта* до рівня *особистості*, породжуючи одухотвореність й одушевленість відносин зі світом.

Такі відносини зі світом виходять вже за межі лише культуротворчості у *життетворчості* (Л. Сохань), більше того, у життє-творення та буттє-творення, які є глибинними характеристиками метаграницного буття людини, в якому маємо єдність любові та свободи і як цінностей, і як життєвих практик, і як буттєвих станів [8, с. 192–211].

* * *

Розвиток креативності суб'єкту дискурсу в царині вищої освіти, яка, в найширшому сенсі слова, є процесом взаємодії викладачів зі студентами, аспірантами, докторантами й колегами-викладачами, можливий лише тоді, коли викладач є одночасно й *науковцем*. В ідеалі він повинен займатися науковою роботою не меншою мірою, ніж освітянською. Це і робить його працівником вищої, а не середньої школи, адже вища школа формує національну еліту – і політичну, і економічну, і наукову, і художню – людей, здатних творчо розв'язувати суперечності життя і брати на себе відповідальність за це.

Можна припустити, що достатній рівень креативності для доцента – у якісній інтерпретації і узагальненні класичних та новітніх розробок у тих дисциплінах, які він читає. Тоді як професор повинен

ділитися зі студентами й аспірантами результатами *власного* творчого пошуку в науці. Однак цього замало. І доценти, і професори, і викладачі взагалі повинні формувати *спів-творчий* простір комунікації у спільноті – *неформально* обмінюватися творчими здобутками (на методологічних семінарах, конференціях, засіданнях кафедр, відділів тощо й створювати креативні альянси. Завдяки цьому взаємодія зі студентами і аспірантами теж набуватиме характеру співтворчої комунікації. Керівники ж кафедр, відділів, центрів, університетів мусять бути не лише адміністраторами, які демонструють результати лише власної творчості, а виступати толерантними модераторами й актуалізаторами цієї співтворчої комунікації.

Ще маємо шанс і можливості перемогти проаналізовану вище тенденцію гугл-мислення, подолати пригнічення і креативності, і когнітивності, а в результаті сформувати ставлення до плагіату й компіляції як до абсолютно неприпустимих явищ.

* * *

Які освітні практики можуть актуалізувати креативність суб'єкта дискурсу? На мою думку, головна з них – *практика діалогу*. Під діалогом можемо розуміти такий спосіб організації взаємодії, коли суперечності між учасниками взаємодії ведуть до розвитку кожного з них, не стають конфліктами або антагонізмами. В діалозі відбувається вільний й конструктивний обмін думками, діями, вчинками, який породжує нове знання, більше того, нове особистісне (міжособистісне) й соціальне буття. В діалозі як освітній практиці актуалізуються творчі потенції учителя і учня, професора і студента, наукового керівника й аспіранта. Можна сказати, що діалог – це *практика співтворчості*, практика ко-креативності, особистісної й суспільної ко-еволюції.

Діалог як освітня практика є практично неможливою в авторитарних і тоталітарних режимах – там маємо монолог викладача, який треба освоїти й повторити на іспиті або використати на тестуванні. В зрілих демократичних системах діалог стає цілком органічною *процедурою*, та більше, органічним *способом особистісного й соціального буття*. Така особливість зрілої демократії веде до того, що в її просторі діалог не лише стає головною освітньою практикою, а *входить в будь-які освітні практики*.

Зі сказаного видно, наскільки складною є питання діалогу в посттоталітарних суспільствах, до яких належить і Україна. В таких суспільствах маємо *пафосне проголошення* демократії з її діалоговими дискурсами, яке насправді часто-густо маємо імітацію цих дискурсів. Тут замість діалоговості в освіті, науці й суспільстві в цілому знову і знову проростають паростки монологізму й авторитарності.

В результаті в навчальному процесі замість діалогу маємо *обмін монологами* на семінарах і лекціях, у спілкуванні наукових керівників зі студентами й аспірантами. Теж саме маємо в процесі наукових досліджень і комунікації на методологічних семінарах, конференціях, симпозіумах, конгресах. Надзвичайно важливо усвідомити, що принципова відмінність діалогу від обміну монологами у здатності чути співрозмовника, а не лише себе, не сприймати Іншого як об'єкта впливу і маніпуляції заради «утвердження Істини». У діалозі учасники шукають Істину разом, вона є результатом їх спільних спів-творчих зусиль.

Тому справжня креативність суб'єкта дискурсу в освіті і науці полягає не лише у новаторському проведенні своїх досліджень і навчального процесу на їх основі, а й у формуванні простору діалогової комунікації з учнями й колегами – у формуванні простору діалогу як *співтворчого дискурсу*, який долає авторитарність і є особливо важливим у гуманітарній сфері. Компетентність у питаннях формування співтворчого дискурсу – одна з найважливіших компетентностей сучасного вченого та освітянина. Причому дану компетентність не можна сприймати як технологію, це *екзистенціальна життєва стратегія*, яка потребує «сродного» включення особистості.

Важливо розглянути питання діалогу у зв'язку з концептуальною парою «компроміс – консенсус». Справжній діалог – це не просто компроміс, коли одна зі сторін відчуває себе ущемленою, це – консенсус, в якому відбувається дієве єднання і будь-яка проблема вирішується мирним шляхом завдяки розумінню світоглядних цінностей протилежної сторони (Інший). В царинах освіти і науки ця сторона (Інший) в ідеалі не сприймається протилежною як *чужою та ворожою*. Це той Інший, з яким відбувається спільний пошук Істини. Ця Істина належить нам обом і в обоїпільній співтворчій діяльності відкривається повніше, ясніше й глибше ніж кожному окремо. Тому Інший у продуктивній діяльності креативного суб'єкта дискурсу – не ворог, а опонент, з яким можна й потрібно вступати у діалог-консенсус. Отже опонент стає Другом, але це жодним чином не означає кумівства, необ'єктивності, підлабузництва тощо. Прийняття опонента справжнім Другом для означає ще більшу об'єктивність, критичність і вимогливість – передусім *до себе*, до процесу й результату своєї творчої діяльності і в освіті, і в науці.

На цьому шляху маємо перехід від *креативності* суб'єкта дискурсу до *креативного* суб'єкта дискурсу. Приховане й потенційне в ньому стає розгорнутим, актуальним, реальним.

* * *

Чи можливий перехід від креативності суб'єкта дискурсу до креативного суб'єкта дискурсу без практик діалогу й консенсусу? Так, але в цьому випадку його творчість і в освіті, і в науці буде мати деструктивний присмак. Креативна особистість в освіті і науці, яка не може вступити у діалог з учнями й колегами, знову і знову буде входити у стани внутрішньої, екзистенціальної самотності, що, в свою чергу, буде гальмувати його творчість або робити її руйнівною і для її носія, і для оточуючих.

Важливо усвідомити, що «самотності як у зовнішній, так і внутрішній формах протистоїть комунікація» [15, с. 164]. Але якщо «...зовнішня самотність практично завжди долається комунікацією як такою, то внутрішня самотність може бути подолана лише внутрішньою комунікацією» [15, с. 164].

Внутрішня комунікація – це не синонім комунікації з самим собою, більше того, це антонім комунікації, *замкненої на собі*, адже вона відкриває людину до справжнього єднання з іншими. «Під внутрішньою комунікацією можна розуміти таку комунікацію, що торкається глибинних смисложиттєвих орієнтацій і має вільний характер» [15, с. 164]. Внутрішня комунікація близька до тієї реальності, яку Карл Ясперс назвав «екзистенціальною комунікацією». «Внутрішня комунікація долає все зверхнє та прагматичне у людському спілкуванні, приводить до дійсної поваги у взаємовідносинах людей. Саме тому внутрішня комунікація – це морально зорієнтована комунікація» [15, с. 164].

Цікаво, що внутрішня самотність креативного суб'єкта дискурсу *може зумовлювати внутрішню комунікацію*. Це очевидно, коли мова йде про комунікацію-з-собою як акт самопізнання та самовідтворення, процес діалогу з власним Я. Але внутрішня самотність стає основою і тієї внутрішньої комунікації, яка є комунікацією з Іншим. Саме людина, що пройшла досвід самотнього, або, точніше *усамотненого* самозаглиблення для створення особистості, може дійсно відкритися світові.

Тому, коли ми говоримо, що справжня внутрішня комунікація креативного суб'єкта дискурсу є глибинною комунікацією з Іншим, це не означає обмеження чи відсторонення комунікації з собою. Однак ця комунікація з собою долає нарцисичний, відчужений від Іншого характер, це комунікація зі своїми духовними й душевними

глибинами. Відкритися світові в особистості Іншого передусім означає відкритися самому собі. При цьому відкритість собі може сприйматися ззовні як замкненість. Це помилка, яка проймає буття величезної кількості людей. Але відкритість собі дійсно стає замкненістю, якщо не розвивається у напрямку відкритості Іншому. У цьому випадку внутрішня самотність креативного суб'єкта дискурсу як *відкритість лише собі* «стає відкритістю для себе і відкритістю у собі. Вона назавжди стає лише ембріоном відкритості» [15, с. 166].

Спробуємо визначити, який саме атрибут людини зумовлює світоглядну відкритість Іншому особистості загалом і креативного суб'єкта дискурсу зокрема. Можливо цей атрибут є тим, що ми називаємо «духовність»? Справді, у філософсько-антропологічній думці XX-XXI століття, починаючи з М. Шелера, стало традиційним визначати природу людини через категорії «дух» та «духовність». Дійсно, дух є «тією категорією людського буття, яка ширше мислення, інтелекту і більш повно, ніж вони, відокремлює буття людини від тваринного буття» [15, с. 166]. Осмислення природи людини через категорію «дух» означає, що вона може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, але й творити його. Творчі ж можливості людини як духовної істоти говорять нам про те, що окрім мислення вона має ще й вольове відношення до реальності. При цьому дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури.

Проте чи вичерпується буття людини лише духом, духовністю та культурою, де вони втілюються в результаті творчої діяльності? Очевидно, що не вичерпується – наприклад, в людському бутті є ще матеріально-біологічний та матеріально-технічний компоненти. Але чи є щось окрім них? Причому таке, що є не просто зовнішнім для людини, а внутрішнім, глибинним, таким, що зумовлює саме природу людини – так само, як і дух? Якщо уважно придивитися до людського буття у всій його повноті, ми можемо схвально відповісти і на це запитання. Окрім духу та духовності у людському бутті є ще й душа та душевність. У чому полягає специфіка душевності? Як вона впливає на креативного суб'єкта дискурсу? В чому відмінність душевності від духовності?

Передусім усвідомимо, що у мові сучасної західної культури взагалі і у філософській мові, зокрема, ми досить часто вживаємо слова «дух» і «душа» як синоніми. Ця традиція прийшла до нас з філософії Нового Часу, в якій руйнується властиве для середньовічної філософії розмежування душі і духу як існування і сутності людини. У філософії Нового Часу екзистенціальна тріада «тіло-душа-дух»

замінюється гносеологічною парою «матеріальне-ідеальне». Різниця духу та душі розчиняється в ідеальному як не-матеріальному.

Однак наша мова уперто вказує, що духовність і душевність не є синонімами. Наприклад, порівняймо словосполучення «бездушна людина» – «бездуховна людина». Цікаво зазначити, що примат Серця в українській філософії, її кордоцентризм означає освоєння в цій філософії саме душевного виміру людського буття, який виражений у таких архетипах української ментальності та культури, як глибинний оптимізм та світоглядна толерантність.

Цікаві міркування про феномен духу і душі ми зустрічаємо в роботах К. Юнга. Перш за все треба зазначити, що, на відміну від З. Фрейда, К. Юнг ототожнює поняття «душа» та «особистість». К. Юнг описує дух і душу за допомогою понять «Аніма» і «Анімус». Причому взаємодія Аніми і Анімуса виходить за межі людського «Я».

На відміну від «Я», Аніма (душа) та Анімус (дух) є для К. Юнга архетипами колективного позасвідомого. Тобто вони, по-перше, виходять за межі свідомості, охоплюючи сферу позасвідомого і, по-друге, виходять за межі індивідуального позасвідомого. Певною мірою Аніма і Анімус складають ту реальність, яку К. Юнг називає самістю.

Однак позиція мислителя містить у собі фундаментальну внутрішню суперечність. У багатьох своїх роботах К. Юнг зближує поняття «особистість», «душа», «самість», вважаючи, що спільним для них є те, що вони виражають внутрішнє життя людини як цілісність. Однак, з іншого боку, він виносить архетипи Аніми і Анімуса за межі особистості. Складається враження, що душа у розумінні К. Юнга має подвійний характер – це душа-особистість і душа-Аніма. Душа-особистість має більш самодостатній характер, однак вона є більш поверховою; тоді як душа-Аніма при всій своїй обмеженості є більш глибинною структурою людського буття. Більше того, цей глибинний характер душі-Аніми є результатом її обмеженості – залежності від духа-Анімуса і органічної пов'язаності із ним.

Саме тому самість виступає для К. Юнга чимось більшим, ніж особистість, і, одночасно, дійсною особистістю. На перший погляд, з цього визначення самості випливає, що душа-Аніма і дух-Анімус розглядаються К. Юнгом як позасвідоме та свідоме. Але це лише почасти так. Поняття і символи Аніми і Анімуса, їх протистояння і єдність багатші за контрверзу «позасвідоме – свідоме». По суті, К. Юнг поділяє Аніму і Анімуса не структурно-психологічним чином, а етико-антропологічно. Про це свідчить досвід звернення мислителя до міфологій народів світу при проясненні природи Аніми та Анімуса. Не дивно тому, що архетип Анімуса виступає для К. Юнга «архетипом

смыслу, тоді як архетип Аніми є «архетипом життя». Душа-Аніма – це глибинний принцип, який не просто виражає самість, а й об'єднує різних людей з їх самостями як архетип. При цьому душа-Аніма є об'єднуючим началом тому, що поєднана з духом-Анімусом. Важливо пам'ятати, що на відміну від архетипу Аніми, архетип Анімуса відкривається людині через граничне напруження всіх її сил, граничне напруження всього її буття.

Цікаво відзначити, що, розгортаючи ідею про архетипи Аніми та Анімуса та констатуєчи їх різнобічну представленість у міфології, К. Юнг приходить до можливості обґрунтування вічності особистісного начала людини як самості, в якій дані архетипи поєднуються. І тут він підкреслює виключну значущість віри, а тому такої структури свідомості та позасвідомого як міф, який, за К. Юнгом, є представником архетипу в свідомості та культурі: стосовно поза межних реальностей, коли «здоровий глузд» не підказує нічого, завжди потрібен міф. К. Юнг справедливо вважає, що міф містить образи, які є благотворними та наповненими сенсами. Адже якщо людина вірить в ці картини, вона стільки ж права (або ні), як і ті, хто не вірить в них. В багатьох своїх роботах К. Юнг робить важливий висновок: той, хто слідує за міфом і архетипом, іде дорогою життя та наповнений життям навіть у граничній ситуації смерті. Тут ми знову переконуємося, що душевність і духовність, як екзистенціальні глибини людини, ніколи не можуть бути досягнені виключно дискурсивно-раціональним шляхом.

У «Бутті та часі» М. Гайдеггер визнає різницю духовного та душевного начал людського буття; при цьому він наполягає на тому, що необхідною є попередня установка на цілісність, а не спроба механічно скласти людське буття з його частин.

Все сказане вище дозволяє припустити, що душевність має подвійну природу. Це тваринна, вітальна душевність і душевність духовна або, точніше, одухотворена. Вітальна душевність, по суті, є психофізіологічним (психоенергетичним) феноменом, тоді як одухотворена душевність виходить за межі цього феномена. По суті, саме одухотворену душевність ми могли б визначити як дійсно людську душевність. Але чим одухотворена душевність відрізняється від духовності?

Спробуємо відповісти на це запитання. Знову звернемося до реалій нашої мови. В ній словосполучення «душевна людина» принципово відрізняється від поняття «духовна людина». Якщо духовна людина – це людина творча, освічена, яка прагне подолати себе, вийти за власні межі і самореалізуватися всупереч цілому світові,

то душевна людина – це людяна людина, здатна до співчуття, допомоги ближньому аж до самозаперечення.

На основі сказаного природа духовності відкривається нам як здатність до творчого пориву та трансцендування. Душевність виступає здатністю до любові та співчуття. Справжня особистість тяжіє до поєднання у собі цих якостей. Звідси особистість можна було б визначити як єдність духовного та душевного начал.

Певною мірою категорія душевності містить у собі спрямованість душі до одухотворення. Але тоді справедливо і протилежне – духовність є спрямованість духу до душевності, одушевлення. Враховуючи тільки що зроблений висновок про те, що особистість виступає єдністю духовного та душевного начал, єдність одухотворення та одушевлення ми могли б назвати персоналізацією. (Тут автор використовує поняття персони та персоналізація у річизі традиції персоналізму, а тому інакше ніж К. Юнг та деякі інші психологи ХХ століття.)

Можна припустити, що душа і душевність виражають екзистенціальну жіночість, тоді як дух і духовність виражають екзистенціальну чоловічість. З іншого боку, жіночість та чоловічість є зовнішніми виразами душевності та духовності. І справді, «душевність концентрує в собі риси, які ми традиційно розглядаємо як жіночі – здатність до любові, співчуття, зверненість до теперішнього, а не майбутнього, переживання самоцінності теперішнього» [15, с. 176]. Тоді як дух і духовність є ознакою чоловічого начала з його потягом у майбутнє, зневагою до теперішнього, бажанням прогресу, трансцендування.

* * *

Сказане дозволяє усвідомити головну причину внутрішньої самотності креативного суб'єкта дискурсу. Це конфлікт або відчуження духовного й душевного вимірів як в особистості, так і у відносинах між різними особистостями. Однак у чому причина відчуження духовного та душевного вимірів? Такою причиною може бути названа «надмірна зацикленість на чоловічому (патріархально-прогресистському) чи жіночому (матріархально-родовому) шляхах людського буття у світі» [15, с. 178].

Маємо зацикленість на майбутньому і минулому, яке необхідне для проектування майбутнього, (патріархально-прогресистський шлях) або теперішньому, сучасному і минулому, що потрібне лише для відтворення теперішнього (матріархально-родовий шлях). Подібна зацикленість приводить до деформації і замкненості креативного суб'єкта дискурсу освіти і науки, може робити його небезпечним до

спільноти. Духовність без душевності здатна виродитися у волю до влади над світом, креативне здійснення, трансцендування будь-якою ціною. Душевність без духовності стає пустим продовженням життя, яке керується лише волею до життя; І те, і інше породжує страждання внутрішньої самотності. Виходом із такої самотності з необхідністю стає процес гармонізації духовного та душевного, який повертає особистості цілісність і який ми означили вище як персоналізацію.

Діалог-консенсус в бутті креативного суб'єкта освітнього й наукового дискурсу актуалізує в ньому гармонію духовного й душевного начал. З іншого боку, ця гармонія дозволяє йому увійти у внутрішню комунікацію з учнями й колегами, яка вищим своїм проявом і має діалог, який веде до співтворчості та консенсусу. В координатах метаантропології взаємодія цих процесів може бути осмислена як метагранічне буття. Лише така взаємодія у бутті креативного суб'єкта дискурсу у їх єдності може вивести його за межі будь-яких деструктивних проявів.

* * *

Видається слухним пов'язати буття креативного суб'єкта освітньо-наукового дискурсу, який вступає у діалог з іншими суб'єктами, з феноменом легітимації. Легітимація креативного суб'єкта дискурсу, його методології, його наукової школи як *визнаної колективної ідентичності учених* дуже непростий процес, особливо у гуманітарному знанні.

Можна цілком погодитися із твердженням Є.К. Бистрицького, що легітимація – це складний процес єднання спільноти на основі спільних цінностей. Тому поняття легітимації з необхідністю виходить за межі лише політичної сфери. У випадку легітимації нової методології і нової наукової школи мова йде ще й про спільні методологічні підходи, які породжують нові ідеї та концепції, які з'являються в результаті використання цих підходів.

Легітимацію авторської методології, а на її основі наукової школи, можна назвати *академічною легітимацією креативності*. Надзвичайно складною є легітимація не стільки методології, скільки наукової школи. Така легітимація передбачає появу колективної ідентичності людей, яка на чолі з лідером відстоює своє право на місце під «науковим сонцем». Це значною мірою пов'язане з розподіленням бюджетних коштів і грантів на нові освітні програми й наукові дослідження, але це не єдина причина академічної легітимації наукових шкіл. Академічна легітимація вводить наукову школу у *контексти наукової спільноти*, актуалізує неформальне спілкування з представниками інших наукових шкіл, створює особливу

екзистенціальну атмосферу, яку ми вище означили концептом «діалог-консенсус».

Надзвичайно важливо, щоб академічна легітимація нових методологій і нових шкіл відбувалася в атмосфері *органічної конкуренції* і, одночасно, такої ж *органічної толерантності*, коли доброзичливість, зацікавленість і гуманізм перемагають кумівство, формалізм й «академічний ритуалізм». Лише в цьому випадку матимемо органічну креативність, яка є вищим смислом освіти й науки і основою інноваційності у всіх царинах суспільного життя, що веде до посилення цивілізаційної суб'єктності країни у світі.

* * *

Конструктивна академічна легітимація наукової школи можлива на основі *екзистенціально-особистісної легітимації* кожного з її членів [15, с. 180–183]. Така легітимація має вільний характер, виступаючи при цьому результатом граничного внутрішнього зусилля. «Екзистенціально-особистісна легітимація є самовизначенням, у процесі якого людина починає поважати себе, а тому вважати свої вчинки внутрішньо законними» [15, с. 181]. При цьому у 20-х роках ХХІ століття – в епоху фундаментальної екзистенціально-антропологічної кризи, ми спостерігаємо надзвичайну суперечливість екзистенціально-особистісної легітимації у будь-яких спільнотах, в тому числі – в академічних; це слід враховувати при осмисленні процесу становлення й еволюції наукової школи.

Плідна наукова школа є неможливою без вільного самовизначення й креативної самореалізації кожного з її членів, що означає набуття *академічної самоідентичності*, яка дозволяє не розчинитися в ідентичності школи і ширше – наукового колективу, спільноти. Все це є результатом екзистенціально-особистісної легітимації освітянина й ученого. Проте «екзистенціально-особистісна легітимація стає дієвою лише тоді, коли завершується екзистенціально-комунікативною легітимацією – легітимацією групи, що є результатом не примусу чи маніпуляції, а вільного спілкування особистостей, які вийшли за межі внутрішньої самотності-замкненості» [15, с. 182]. І все ж слід визнати, що за умов демократії й відкритих соціальних систем, екзистенціально-особистісна легітимація має передувати екзистенційно-комунікативній, але «не просто темпорально, а етико-ціннісно» [15, с. 182]. Мова йде про усвідомлення первинності людської екзистенції по відношенню до комунікації, а не навпаки. Інакше комунікація стає безособовою і зовнішньою, а тому малопродуктивною. Така комунікація фактично є не створенням самоідентичності, а її знищенням.

У результаті ми можемо зробити висновок, що криза самоідентичності, що є характерною для людини ХХІ століття взагалі і для людини української культури зокрема, може бути подолана лише у гармонійному поєднанні екзистенціально-особистісної та екзистенціально-комунікативної легітимації, що актуалізує плідну самореалізацію креативного суб'єкту дискурсу в освіті і науці.

Однак в яких формах культури можливе таке поєднання? Наскільки плюральними можуть бути ці форми? Прагнучи відповісти на ці питання, ми приходимо до архетипових ознак людського буття і, передусім, до феномена архетипів національної культури, адже етно-національне є найприроднішим з'єднанням екзистенціально-особистісного та екзистенціально-комунікативного хоча б тому, що у стихії етно-національного народжується мова як головний засіб комунікації, легітимації та самоідентифікації.

Таким чином, ми виходимо у ту царину метаантропологічного дискурсу, який можна означити як етноантропологію. Дійсно, креативний суб'єкт дискурсу в освіті і науці – не абстрактна істота, а громадянин тієї чи іншої країни і носій тієї чи іншої культури. Специфіка людського буття значною мірою полягає у тому, що внутрішня комунікація між особистостями, що досягли своєї самоідентичності, набуває етно-національних виявів і, з іншого боку, саме ці мета-особистісні вияви зумовлюють особистісну самоідентичність людини.

Якщо ми виходимо з того, що досягнення людської екзистенції є неможливою без визначення тих онтологічних основ, що зумовлюють її етно-національну забарвленість, відрізняючи особистість тієї чи іншої національної культури від особистостей, що належать до культур як дальніх, так і ближніх, споріднених націй» [15, с. 183], то ці онтологічні основи значною мірою спричинюють і специфіку того чи іншого креативного суб'єкта дискурсу. Дані *онтологем* або, точніше, *етно-онтологем*, які можна назвати *архетипами національної культури*, окреслюють місце суб'єкта дискурсу не тільки у просторі, але й у часі всесвітньої історії, актуалізують його включеність у той чи інший спосіб діалогу в освіті й науці залежно від країни та культури.

Список літератури

1. Андрущенко В., Хамітов Н. Філософська освіта і наука як каталізатор цивілізаційного проекту України // Вища освіта України, № 2, 2017. – С. 5–17.

2. *Кремень В. Г.* Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. – К.: Педагогічна думка. – 2009. – 520 с.
3. *Пирожков С. І., Хамітов Н. В.* Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації // *Дзеркало тижня*, № 28 (324), 22 липня 2017. – С. 4.
4. *Рижко В. А.* Неоконцептологія. – К.: Логос, 2016. – 604 с.
5. *Философская антропология: словарь / Под ред. Н. Хамитова.* – 4-е издание, дополненное и переработанное. – К.: КНТ, 2017. – 472 с.
6. *Хамитов Н., Крилова С.* Філософський словник: людина і світ. – К.: КНТ, 2007. – 264 с.
7. *Хамитов Н., Крылова С., Минева С.* Этика и эстетика: словарь ключевых терминов. – К.: КНТ, 2009. – 336 с.
8. *Хамитов Н.* Философия: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии. – 4-е издание, исправленное и дополненное. – К.: КНТ, 2017. – 268 с.
9. *Хамитов Н.* Філософська антропология як метаантропология: метатеорія гуманітарних наук і філософія антропо-трансценденції // *Збірник наукових праць. Філософія людини як шлях гуманізму та гідності у граничному бутті суспільства: підхід філософської антропології як метаантропології.* – К., НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – С. 6–30.
10. *Хамитов Н.В.* Філософська антропология: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-е видання, виправлене і доповнене. – К.: КНТ, 2019. – 394 с.
11. *Хамитов Н., Крилова С.* Філософська освіта та наука в Україні: відповіді на нові виклики глобалізації ХХІ століття // *Європейські педагогічні студії.* – Вип. № 5-6. – 2015. – С. 95–111.
12. *Хамитов Н.* Воля до наукової новизни як умова неможливості плагіату // *Вища освіта України*, № 2, 2018. – С. 13–19.
13. *Хамитов Н. В.* Гугл-мышление: опасность для вида «Хомо сапиенс»? // *Філософська антропология, психоаналіз, арт-терапія: перспективність взаємодії (підхід філософської антропології як метаантропології).* *Збірник наукових праць.* – К., НПУ імені М. Драгоманова, 2016. – С. 23–28.
14. *Хамитов Н., Жулай В.* Екзистенціальне розкриття нашого сучасника у просторі християнського гуманізму: український контекст // *Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології: збірник наукових*

праць / За редакцією Н. Хамітова і С. Крилової. – К.: КНТ, 2020. – С. 9-34.

15. *Хамітов Н. В.* Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. 2-е видання, виправлене і доповнене. – К.: КНТ, 2017. – 370 с.

16. *Шелер М.* Философское мировоззрение // Избранные произведения. – М.: Гнозис, 1994. – 480 с.

17. *Шинкарук В.* Методологічні засади філософських вчень про людину // Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. – К.: Пед. думка, 2000. – 286 с.

18. *Bidney D.* Theoretical Anthropology. – N.Y., 1968. – 528 p.

19. *Ferrando F.* Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms. Differences and Relations // *Existenz*. 2018. 8/2. – P. 26-32.

20. *Hayles N. K.* How we became posthuman. – Chicago: The University of Chicago Press, 1999. – 351 p.

21. *Khamitov N., Krylova S.* Metaanthropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world. – Jinju, 2011. – P. 30, 31.

22. *Khamitov N.* Self-realization of personality as a goal of a civilizational project of Ukraine // Особистість, стаття, сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії підхід філософської антропології як метаантропології. Збірник наукових праць. Київ: Інтерсервіс, 2017. С. 7–27.

23. *Khamitov N. V., Dandekar D. D.* Gender strategies and political leadership // *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. – № 15. – Dnipro, 2019. – P. 40-48.

24. *Rae G.* Heidegger's influence on posthumanism: The destruction of metaphysics, technology and the overcoming of anthropocentrism // *History of Human Sciences*. 2014. 27 (I). – P. 51–69.

References

1. Andruschenko V., Khamitov N. *Filosofska osvita i nauka yak katalizator tsivilizatsiynogo proektu Ukrayini // Vischa osvita Ukrayini, № 2, 2017. – S. 5–17.*

2. Kremen V G. *Filosofiya lyudinotsentrizmu v strategiyah osvithnoho prostoru. – K.: PedagogIchna dumka. – 2009. – 520 s.*

3. Pirozhkov S.I., Khamitov N.V. Ukrayina: vid shtuchnoyi ta realnoyi konfrontatsiyi do konsolidatsiyi // Dzerkalo tizhnya, № 28 (324), 22 lipnya 2017. – S. 4.
4. Rizhko V.A. Neokontseptologiya. – K.: Logos, 2016. – 604 s.
5. Filosofskaya antropologiya: slovar / Pod red. N. Khamitova. – 4-e izdanie, dopolnennoe i pererabotannoe.
6. Khamitov N., Kryilova S. Filosofskiy slovník: lyudina i svit. – K.: KNT, 2007. – 264 s.
7. Khamitov N., Kryilova S., Mineva S. Etika i estetika: slovar klyuchevyih terminov. – K.: KNT, 2009. – 336 s.
8. Khamitov N. Filosofiya: byitie, chelovek, mir. Ot metafiziki k metaantropologii. – 4-e izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe. – K.: KNT, 2017. – 268 s.
9. Khamitov N. Filosofska antropologiya yak metaantropologiya: metateoriya gumanitarnih nauk i Filosofiya antropotransstendentsiyi // Zbirnik naukovih prats. Filosofiya lyudini yak shlyah gumanizmu ta gıdnosti u granichnomu butti suspilstva: pidhid filosofskoyi antropologii yak metaantropologii. – K., NPU imeni M.P. Dragomanova, 2016. – S. 6–30.
10. Khamitov N.V. Filosofska antropologiya: aktualni problemi. Vid teoretichnogo do praktichnogo povorotu. 2-e vidannya, vipravlene i dopovnene. – K.: KNT, 2018. – 394 s.
11. Khamitov N., Krilova S. Filosofska osvita ta nauka v Ukrayini: vidpovidi na novı vikliki globalizatsiyi XXI stolittya // Evropeyski pedagogichni studiyi. – vip. № 5-6. – 2015. – S. 95–111.
12. Khamitov N. Volya do naukovoyi novizni yak umova nemozhlivosti plagiatu // Vischa osvita Ukrayini, № 2, 2018. – S. 13–19.
13. Khamitov N.V. Gugl-myishlenie: opasnost dlya vida «homo sapiens»? / N.V. Khamitov // Filosofska antropologiya, psihoanaliz, art-terapiya: perspektivni vzaemodiyi (pidhid filosofskoyi antropologii yak metaantropologii). Zbirnik naukovih prats. – K., NPU imeni M. Dragomanova, 2016. – S. 23–28.
14. Khamitov N., Zhulay V. Ekzistentsialne rozkrittya nashogo suchasnika u prostorı hristiyanskogo gumanizmu: Ukrayinskiy kontekst // Lyudina. Ekzistentsiya. Kultura. Pidhid filosofskoyi antropologii yak metaantropologii: Zbirnik naukovih prats / Za redaktsiyu N. Khamitova i S. Krilovoyi. – K.: KNT, 2020. – S. 9-34.
15. Khamitov N.V. Samotnist u liudskomu butti. Dosvid metaantropologii. 2-e vydannia, vipravlene i dopovnene. – K.: KNT, 2017. – 370 s.

16. Sheler M. Filosofskoe mirovozzrenie // Izbrannyye proizvedeniya. – M.: Gnozis, 1994. – 480 s.
17. Shinkaruk V. Metodologichni zasadi filozofskih vchen pro lyudinu // Filosofska antropologiya: ekzistentsialni problemi. – K.: Ped. dumka, 2000. – 286 c.
18. Bidney D. Theoretical Anthropology. – N.Y., 1968. – 528 p.
19. Ferrando F. Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms. Differences and Relations // Existenz. 2018. 8/2. – P. 26-32.
20. Hayles N.K. How we became posthuman. – Chicago: The University of Chicago Press, 1999. – 351 p.
21. Khamitov N., Krylova S. Metaantropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world. – Jinju, 2011. – P. 30, 31.
22. Khamitov N. Self-realization of personalitty as a goal of a civilizational project of Ukraine // Osoby`stist`, stat`, sim`ya: vy`klyky ta vidpovidi filozofs`koyi antropologiyi, psyhoanalizu i art-terapiyi pidhid filozofs`koyi antropologiyi yak metaantropologiyi. Zbirnyk naukovykh prac`. Kyiv: Interservis, 2017. S. 7–27.
23. Khamitov N.V., Dandekar D.D. Gender strategies and political leadership // Anthropological Measurements of Philosophical Research. – № 15. – Dnipro, 2019. – P. 40-48.
24. Rae G. Heidegger’s influence on posthumanism: The destruction of metaphysics, technology and the overcoming of anthropocentrism // History of Human Sciences. 2014. 27 (I). – P. 51–69.

Н.В. Хамітов. Креативність суб’єкта дискурсу в освіті і науці: проблеми і перспективи

N.V. Khamitov. Creativity of the subject of discourse in education and science: problems and prospects

Авторська довідка:

Хамітов Назіп Віленович – член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Президент асоціації філософського мистецтва.

УДК 130.121

АКСІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ НАУКИ

С.В. Таранов

*Центр гуманітарної освіти НАН України, Київ, Україна,
01601*

svtaranoff@ukr.net

ORCID 0000-0002-0611-3183

*Як наблизитися до Буття? І як тут має поводитись наука? Існують щонайменше два найвиразніші імперативи цього наближення і здобуття – принцип відповідальності і принцип надії. Обидві настанови є взаємодоповнюючими. І наука як суттєва для людини справа, прояв нескінченності людської допитливості і мабуть найбільш дієвий чинник сучасної історії, повинна керуватися обома цими принципами. Принцип відповідальності за буття мусить утримувати наукове мислення від дефектного настрою створювати що завгодно. А вперед веде принцип надії, максима вдосконалення недосконалого. Буття ж бо збувається одночасним збереженням і доланням. Наука, яка чітко усвідомлює необхідність керуватися і принципом відповідальності і принципом надії, яка нарешті почне цікавитися не тільки фактуальними питаннями, а й нормативними запитуваннями, дасть можливість людині ставати в двох іпостасях свого життя – і *via contemplativa*, споглядальній, і *via activa*, дієвій.*

Ключові слова: *Буття, феноменологія, аксіологія, принцип відповідальності, принцип надії, кореляція.*

Axiological bases of phenomenology of science

S.V. Taranov

*Center of humanitarian education of National Academy of
Sciences of Ukraine,*

Kiev, Ukraine, 01601

svtaranoff@ukr.net

ORCID 0000-0002-0611-3183

The thoughtless and aimless development of the scientific and technical sphere of human activity leads to unpredictable and often devastating consequences. These circumstances clearly demonstrate now more than ever the need to create a conscious vector of human movement in general and science in particular, an understanding of its direction, intention. Phenomenological theory must prove its urgency and effectiveness in this task. Thus, we can note that modern phenomenology gives a clear instruction to understand both consciousness and human existence itself, and thus any human activity as intentional actions. Science, as one of the most important areas of human activity, must take this into account. It is also intentional, also directed. Obviously, science needs not only its phenomenological understanding, but also axiology in order to understand what values should serve as a guide in this relentless movement of science. Phenomenology of science is impossible (because it is mainly intentionality) without the axiology of science (understanding where the direction is directed). Man in his existence seeks Being. So how to get closer to Being? And how should science behave here? There are at least two clear imperatives for this approach and acquisition – the principle of responsibility (Jonas and Schweizer) and the principle of hope (Bloch-Marcel-Moltman). Both guidelines are complementary, correlating with each other. And science as an essential matter for man, a manifestation of the infinity of human curiosity and perhaps the most effective factor in modern history, must be guided by both of these principles. The principle of responsibility for being must keep scientific thinking from defective attitudes to create anything new, because innovation is not a criterion of importance for public and private life. However, the principle of responsibility must be supplemented by a critical component, a kind of negation, because not everything is good in our world. We need to move forward – and science certainly does. And hope leads forward, the principle of hope, the maxim of perfection of the imperfect. Being, on the other hand, happens with simultaneous preservation and overcoming. Science, which clearly understands the need to be guided by the principle of responsibility and the principle of hope, which will finally begin to be interested not only in factual questions but also regulatory issues, will allow a person to become in two guises of his life – via contemplativa and via activa.

Key words: *Being, phenomenology, axiology, principle of responsibility, principle of hope, correlation.*

Аксиологические основы феноменологии науки

С.В. Таранов

Центр гуманитарного образования НАН Украины, Киев,
Украина, 01601
svtaranoff@ukr.net
ORCID 0000-0002-0611-3183

*Как приблизиться к Бытию? И как тут должна вести себя наука? Существуют как минимум два императива этого приближения и обретения – принцип ответственности и принцип надежды. Обе установки являются взаимодополняющими. И наука как сущностное для человека дело, проявление бесконечности человеческой любознательности и видимо наиболее действенный фактор современной истории, должна руководствоваться двумя этими принципами. Принцип ответственности за бытие должен удерживать научное мышление от дефектного настроения создавать что угодно. А вперёд ведёт принцип надежды, максима совершенствования несовершенного. Бытие сбывается одновременным сохранением и преодолением. Наука, которая чётко осознаёт необходимость руководствоваться и принципом ответственности и принципом надежды, и которая наконец начнёт интересоваться не только фактуальными вопросами, но и нормативными вопрошаниями, даст возможность человеку становиться в двух ипостасях своей жизни – и *via contemplativa*, созерцательной, и *via activa*, действенной.*

Ключевые слова: *Бытие, феноменология, аксиология, принцип ответственности, принцип надежды, корреляция.*

Вступ. Постановка проблеми. Бездумний та безцільний розвиток науково-технічної царини людської діяльності призводить до непередбачуваних і часто руйнівних наслідків. Свідчення цьому незліченні, серед іншого: глобальні екологічні та демографічні проблеми, виникнення загроз здоров'ю всього людства і неможливість в «розвиненому» світі забезпечити його охорону, міжетнічні та міжцивілізаційні конфлікти (все більш збройного характеру), а глибше – підкорення структури людського існування функціональним (а по

суті технічним, машинним) взірцям та *втрата осмислених духовних ідеалів*. Ці обставини вочевидь демонструють зараз як ніколи необхідність створення усвідомленого вектору руху людства взагалі та науки зокрема, розуміння його спрямованості, інтенції. В цьому завданні свою нагальність і дієвість має довести *феноменологічна теорія*.

Виклад. Феноменологія у сучасному її розумінні починалась з праць Франца Brentano, вказавшого на спрямованість як атрибутивну якість психічних феноменів. Далі Едмунд Гуссерль структурував дії свідомості, вказавши на те, що вони є ноєзо-ноематичними актами. Як пам'ятаємо, ноєма – предметний бік свідомості, те, на що спрямована сама свідомість, ноєза – сам процес спрямування, як наділення чогось смислами. В активній свідомості значуща, як здається, не так конкретна ноєматична її складова, як ноєтична, сам процес руху смислопокладання. Це цілком підтверджує творча розробка феноменологічної теорії Ж.-П. Сартром. Саме він чітко вказав, що головний, стрижневий компонент феноменологічної теорії, її смислове осердя – це ідея інтенційності. Відтак можемо зазначити, сучасна феноменологія (негегелівського типу) дає чітку настанову розуміти і свідомість, і саме людське існування, а за тим і будь яку людську діяльність як інтенційні діяння.

Наука, як одна з найважливіших сфер людської діяльності, неодмінно повинна брати це до уваги. Вона теж інтенційна, також спрямована. Але на що? На об'єкт і слідом предмети пізнання? Добре, але це зрозуміло і тривіально. На те, щоби пізнати світ? Чудово, але цінність пізнання, його необхідність самі по собі не є доведеними з аксіоматичною значимістю. Вочевидь наука потребує не тільки феноменологічного її осмислення, а й аксіології для того, щоби зрозуміти які цінності повинні слугувати орієнтиром в цьому невпинному русі науки. Феноменологія науки неможлива (бо в ній головне інтенційність) без *аксіології* науки (розуміння куди спрямована спрямованість).

Тут нам треба зробити ще один мисленневий крок і зрозуміти, що аксіологія невід'ємно пов'язана з *онтологією*.

Людина в своєму існуванні прагне *Буття*. Її наявне становище – це по суті трагедійний стан скрутності, кінцевості в проявах від фундаментальної якості людського існування усвідомленої скінченності до обмеженості економічних свобод та недостатності політичних прав. Виклик людині в такому разі – ставати собою, повстаючи проти обставин. Здійснюватись у своїй дії і збуватись у своєму бутті. Йти вперед щоби бути. Фундаментальна інтенція від

Ніщо (скрутностей всіх типів) до Буття (повноти, цілісності та стійкості) дає можливість підійти до розуміння Буття як ключової та верховної цінності в ієрархії аксіології.

То як наблизитися до Буття? І як тут має поводитись наука (у всіх її смислах – інституту, діяльності, форми знання).

Існують щонайменше два найвиразніші *імперативи* цього наближення і здобуття – *принцип відповідальності* і *принцип надії*.

Ідея того, що буття є вже даним людству і того, що головний імператив людської поведінки полягає в *збереженні буття* пропонується Гансом Йонасом в його класичній роботі «Принцип відповідальності» (Йонас, 2001). Тут поведінка людини мусить керуватися етикою, вона в свою чергу спирається на аксіологію та онтологію. І головна тут категорія – буття.

Але буття розуміється Йонасом специфічно. Це скоріше природа, в структурі якої центральне місце займає життя. Тому мета людства – його існування є можливим в такому сенсі як збереження буття. Щоби люди жили, треба берегти природу. Живуча природа, включаючи людство, є благом самим по собі, як таким. Тому бути – це бути відповідальним за життя (і за природу, і (отже) за себе) (Vogel, 1996).

До того ж людина має відчувати страх за буття, бо в складній і суперечливій сучасності як ніколи може його втратити. «Натуралістичний екзистенціалізм» Йонаса, безсумнівно пов'язаний з класичними темами філософії існування (зокрема зі страхом за буття), тим не менш має і своє оригінальне обличчя, бо постає як біоцентризм та екоцентризм (Vogel, 1996: 6). Йонас спрямовує свої сили на подолання небезпечного та навіть згубного дуалізму між природою та людиною (який веде свій родовід аж від гностиків через новочасну філософію до класичних форм екзистенціалізму, тут присутні у Йонаса навіть Гайдеггер з його «Сущим» та «Буттям»), а також на позитивний компонент – спробу побудови людино-природної єдності. І хоча атрибутивні якості людини зняряддя, уява та могила (поховання) відрізняють її від тварини (Jonas, 1996: 85) все ж єднання можливе як збереження оточення та довкілля. Зокрема і через збереження обмежених ресурсів Землі. У Йонаса людина і грішна-то не міфічним першогріхом, а сучасною нещадною експлуатацією планети (Jonas, 1996: 201). Мислитель по суті вважає, що природа як образ Бога, благодать (Бога) повинна настійливо зберігатись, щоби жити людині зараз і потім, бути; отже це й є шлях до буття, бо воно – краще ніж не-буття (Vogel, 1996: 16), а бути краще ніж не бути.

До концептуально чітко вираженого принципу відповідальності Йонаса близький імператив *благоговіння перед життям* Альберта Швейцера. У його роботах також схожим чином проявляє свою евристику страх, але у вигляді неприйняття страждань і смерті (Швейцер, 1992: 18-19). А сама велична воля Творця тут, на Землі проявлена у вигляді волі до життя (Швейцер, 1992: 31). Тому збереження життя – найвище благо, доступне діяльній людині.

Швейцер навіть термінологічно близький до Йонаса, коли каже, що *veneratio vitae* виявляє себе як *відповідальність* за все, що живе (Швейцер, 1992: 218). Крім того Швейцер до того ж бачить можливості своєї доктрини в переборюванні розриву між земним і неземним (тобто оригінальної форми того ж таки дуалізму) та зведення захисту людини від небезпек техногенного характеру та «машинних» стилів поведінки. Хотілось би зазначити, що крізь призму екзистенціалістського підходу воля до життя Швейцера виявляє себе як недосконалий модус інтенції до Буття. А втім в усякому випадку бачимо два прилеглі шляхи до Буття (Йонаса та Швейцера) в напрямку його *збереження*.

Інша стратегія наближення до буттєвої стійкості людства виявлена в імперативі надії, яскраво маніфестованому роботами Ернста Блоха.

Все живе рухається назовні і до чогось. Тому (і так) і на-стрій людини, за думкою Блоха, спрямований в майбутнє (Блох, 1997). Бо майбутнє – ззовні самого існування і по суті є метою нужденної екзистенції. Як жива істота людина кінцева, але її буття там, де безкінечність. Тому треба «підніматися», «йти вперед», щоби здобути себе. Людське існування як сутнісне «Ще-ні» в той же час сповнене *надією* на необхідні повноту, цілісність, на більше того, ніж є. Людина як незавершена істота потребує зміни себе в бік виступання до нового, по-той-бічного, потребує трансценденції. Буття тут – це не природний світ Йонаса, а Попереду-Себе-Буття, не минуле й дане, а саме майбутнє, те, що має бути.

Близькість таким ідеям виявляє творчість Юргена Мольтмана. Як теолог він бачить Бога (а отже Буття в його повноті) в майбутній точці завершення руху світу та людства – Бог буде *все* у всьому (Мольтман, 2005: 27). Попри очевидний фіналізм підходу (всьому прийде кінець) образ людини Мольтмана сповнений можливостями, які більші і важливіші за реальність. Бо керує всім Есхатос, мета всього сущого.

Тому надія як людський атрибут постає у Мольтмана на перший план, витісняючи минулі чесноти любові та віри, притаманні

світоглядам Середньовіччя й Реформації відповідно (Мольтман, 2017b: XII). Принагідно слід зауважити, що важливим в русі надії є не її секуляризований вияв – прогресистське уявлення про історію, і не сам історичний прогрес, а *духовне* становлення людини (Мольтман, 2017a). Саме християнство за Мольтманом по своїй суті «... є надією, перспективою і спрямованістю вперед, а тому також проривом до перетворення теперішнього» (Мольтман, 2009).

Схожі інтенції має і Габріель Марсель, будуючи власну метафізику надії (Марсель, 1999). Людина за допомогою а-технічної, але всупереч цьому найбільш дієвої надії «переступає» через реальність, «мандрує», йдучи «нагору». Бо простір надії – домівка Буття.

Може здатися, що наведені принципи суперечать один одному. І певним свідченням цьому є погляди Йонаса, який чітко протиставляв свою позицію філософії надії. Етика збереження – це не етика поступу і вдосконалення. Ідеї несталої ще людини він протиставляє тезу про те, що автентична людина завжди існувала. Й минуле – набагато більша цінність, ніж майбутнє (Йонас, 2001: 331-332). Скажемо так: вочевидь сам Йонас не вповні помічає, що збереження існує для майбутнього. А головне – обидві настанови є взаємодоповнюючими, взаємообумовлюючими, коригуючими одна з одною.

І наука як суттєва для людини справа, прояв нескінченності людської допитливості і мабуть найбільш дієвий чинник сучасної історії, повинна керуватися *обом* цими принципами.

Принцип відповідальності за буття мусить утримувати наукове мислення від дефектного на-строю створювати що завгодно, аби нове; бо інновації – не критерій важливості для суспільного та особистого життя. Нововведення вочевидь можуть і мають бути, але тільки тоді, коли вони слугують такому розвитку, де *зберігається* дане.

Однак сам принцип відповідальності повинен бути доповнений критичною складовою, таким собі відтінком *негації*, заперечення, бо не все добре в нашому світі.

Рухатись вперед треба – і науці безумовно теж. А вперед веде надія, принцип надії, максима вдосконалення недосконалого.

Бо не дарма ж ще з Середніх віків (а можливо й раніше) науку (в широкому її значенні) спрямовують настанови не тільки пізнання (себе і світу), а й зміни (світу і себе) (Таранов, 2019).

І хоча на перший погляд здається, що буденний принцип відповідальності дає людині лише дане і право мати (to have), а

шляхетніший принцип надії відкриває можливість бути (to be), все ж обидва імперативи корелюють між собою, пов'язані обоюдно.

Висновки. Багато філософів (серед них яскраво – Володимир Соловйов) казали про необхідність синтетичного бачення світу. Наука, філософія і релігія мусили б об'єднати свої зусилля для досконалості бачення і необмеженості здійснення. Свого часу Александр Койре, хоча і був так званим інтерналістом, підкреслив, що наука навіть *залежить* від філософії (та релігії): «Наукова думка ніколи не була повністю від'єднаною від філософської думки» (Койре, 1985: 14). Так от сучасна наука, аби не привести до страшних й необернених результатів своєї діяльності, повинна поєднати свої пошуки з філософськими (а іноді навіть з теологічними) настановами. Це має відбуватися якраз за допомогою феноменології, яка чітко каже про інтенційність існування (а отже й наукового пошуку) та аксіології, яка вказує на цінність Буття і буття людства.

Буття ж бо з-бувається одночасним *збереженням і доланням*. Наука, яка чітко усвідомлює не-обхідність керуватися і принципом відповідальності і принципом надії, яка нарешті почне цікавитися не тільки фактуальними питаннями, а й нормативними запитуваннями, дасть можливість людині ставати в двох іпостасях свого життя – і *via contemplativa*, споглядальній, і *via activa*, дієвій.

Людство, і вчені з науковцями зокрема, повинно зрозуміти, що світ треба зберегти – для звершення людини. Тоді зможемо сказати: ***Було і буде.***

Список літератури

1. Блох Э. (1997) Тюбингенское введение в философию / Э. Блох. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1997. – 400 с.
2. Йонас Г. (2001) Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К.: Лібра, 2001, – 400 с.
3. Койре А. (1985) Очерки истории философской мысли. О влиянии философских концепций на развитие научных теорий / А. Койре. – М.: Прогресс, 1985.
4. Марсель Г. (1999) Homo viator. Прологомени до метафізики надії / Г. Марсель. – К.: Видавничий дім «KM Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 1999. – 320 с.
5. Мольтман Ю. (2009) Богословие надежды / Ю. Мольтман // Сравнительное богословие: немецкий протестантизм XX века: тексты с комментариями сост., авт. введ. Кристоф Гестрих; пер.

авт. вступ. статей К.И. Уколов. – М.: Издательство ПСТГУ, 2009. – 552 с.

6. *Мольтман Ю.* (2017 а) Дух жизни. Целостная пневматология / Ю. Мольтман. – М.: Издательство ББИ, 2017. – XVI + 389 с.

7. *Мольтман Ю.* (2005) Наука и мудрость: К диалогу естественных наук и богословия / Ю. Мольтман. – М.: Издательство ББИ, 2005. – 204 с.

8. *Мольтман Ю.* (2017 б) Пришествие Бога. Христианская эсхатология / Ю. Мольтман. – М.: Издательство ББИ, 2017. – XVIII + 327 с.

9. *Таранов С.* (2019) Три наукові програми середньовіччя та їх сучасні наслідки / С. Таранов // Філософські основи наукових досліджень – Київ: Інтерсервіс, 2019. – 240 с. – С. 34-40.

10. *Швейцер А.* (1992) Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1992. – 526 с.

11. *Jonas H.* (1996) Mortality and Morality: a search for the good after Auschwitz. (Northwestern University studies in phenomenology & existentialism philosophy) – Evanston, Illinois: Northwestern University Press. – 1996. – 218 p.

12. *Vogel L.* (1996) Editor`s Introduction. Hans Jonas`s Exodus: From German Existentialism to Post-Holocaust Theology. // Jonas H. Mortality and Morality: a search for the good after Auschwitz. (Northwestern University studies in phenomenology & existentialism philosophy) – Evanston, Illinois: Northwestern University Press. – 1996. – 218 p.

References

1. Bloch E. (1997) Tiubynhenskoe vvedenye v fylosofyiu [Tübingen Introduction to Philosophy]. Ekaterynburh: Yzdatelstvo Uralskoho unyversyteta, 1997. – 400 s. [in Russian].

2. Jonas H. (2001) Pryntsyp vidpovidalnosti [Principle of Responsibility]. – К.: Libra, 2001, – 400 p. [in Ukrainian].

3. Koyre A. (1985) Ocherky ystorry fylosofskoi mysly [Essays on the History of Philosophical Thought]. М.: Prohress, 1985. [in Russian].

4. Marcel H. (1999) Homo viator. К.: Vydavnychiy dim «KM Academia», Universytetske vydavnytstvo «Pulsary», 1999. – 320 p. [in Ukrainian].

5. Moltmann J. (2009) Bohoslovye nadezhdy [Theology of Hope]. *Sravnytelnoe bohoslovye [Comparative Theology]*. M.: Yzdatelstvo PSTHU, 2009. –552 p. [in Russian].
6. Moltmann J. (2017 a) Dukh zhyzny [Spirit of Life]. M.: Yzdatelstvo BBY, 2017. – XVI + 389 p. [in Russian].
7. Moltmann J. (2005) Nauka y mudrost [Science and Wisdom]. M.: Yzdatelstvo BBY, 2005. –204 p. [in Russian].
8. Moltmann J. (2017 b) Pryshestvye Boha [God Coming]. M.: Yzdatelstvo BBY, 2017. – XVIII + 327 p. [in Russian].
9. Taranov S. (2019) Try naukovi prohramy serednovichchia ta yikh suchasni naslidky. [Three Scientific Programs of the Middle Ages and Their Modern Consequences] *Filosofski osnovy naukovykh doslidzhen [Philosophical Foundations of Scientific Research]*. – Kyiv: Interservis, 2019. – 240 p., p. 34-40. [in Ukrainian].
10. Schweitzer A. (1992) Blahohovenye pered zhyzniu [Reverence for Life]. M.: Prohress, 1992. – 526 p. [in Russian].
11. Jonas H. (1996) Mortality and Morality: a search for the good after Auschwitz. (Northwestern University studies in phenomenology & existentialism philosophy) – Evanston, Illinois: Northwestern University Press. – 1996. – 218 p.
12. Vogel L. (1996) Editor's Introduction. Hans Jonas's Exodus: From German Existentialism to Post-Holocaust Theology // Jonas H. Mortality and Morality: a search for the good after Auschwitz. (Northwestern University studies in phenomenology & existentialism philosophy) – Evanston, Illinois: Northwestern University Press. – 1996. – 218 p.

С.В. Таранов. Аксиологічні основи феноменології науки
S.V. Taranov. Axiological bases of phenomenology of science

Авторська довідка:

Таранов Сергій Володимирович – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії науки та культурології Центру гуманітарної освіти НАН України.

ЕТОС ТА ЕТИКА НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

Н.Г. Середюк

*Центр гуманітарної освіти НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01601
Sereduk.N.G@gmail.com
ORCID 0000-0003-4822-6159*

У статті досліджено історико-філософську проблематику наукового дискурсу та етосу науки. Здійснено ретроспективний аналіз поняття дискурсу в роботах М. Коперника, Г. Галілея, Дж. Лока, Т. Гоббса, І. Канта, Г. Гегеля, Ю. Габермаса, М. Фуко. Визначено відмінність наукового дискурсу від академічного дискурсу. Розглянуто концепцію етосу науки в інтерпретаціях Р. Мертона, Б. Барбера, Н. Сторера, Дж. Займана. Робиться висновок, що науковий дискурс розвивається в межах, які конвенціонально й інституційно визначені науковим етосом, в той час як сам науковий етос було сформовано науковим дискурсом; а трансформації наукового дискурсу призводять до змін в етосі науки.

Ключові слова: *дискурс, науковий дискурс, етос науки, етика.*

ETHOS AND ETHICS OF SCIENTIFIC DISCOURSE

N.G. Serediuk

*Center for Humanitarian Education of the National Academy of
Sciences
of Ukraine,
st. Tryokhsvyatitelskaya, 4, Kyiv, Ukraine, 01601
Sereduk.N.G@gmail.com
ORCID 0000-0003-4822-6159*

Introduction. The rapid development of technologies has led to the transformation of the daily scientific practices of scientists and of a scientific discourse, scientific ethos, ethics of scientific activity.

Research aim and tasks. Aim – to explore the problems of scientific discourse and the ethos of science in a historical and philosophical retrospective. Tasks: to carry out an analytical review of the process of the

formation of scientific discourse in the historical and philosophical retrospective; to form an idea of scientific discourse and its differences from other types of discourse; determine the relation between scientific and academic discourse; consider the development of theoretical concepts of the ethos of science; determine the nature of the relation between scientific discourse and the ethos of science.

The research methods: analysis and synthesis, generalization and comparison, induction and deduction, as well as retrospective, chronological and system methods of analysis.

The article studies the etymology of the concept of discourse. There has been carried out a retrospective analysis of discourse in the works of N. Copernicus, G. Galilei, J. Locke, T. Hobbes, I. Kant, G. Hegel, J. Habermas, M. Foucault. The concept of the ethos of science in the interpretations by R. Merton, B. Barber, N. Storer, J. Ziman has been considered.

Conclusion. The current fashion for the use of the concept of discourse is associated with the fact that the culture of the modern world is globally communicative and the understanding of specific contexts determines the group and stratification limits of social interaction. The semantic and philosophical evolution of the concept of discourse is the process of the cognitive development of the human perception of the world with its ontological, epistemological, axiological, hermeneutic, logical and semantic components. The matching of academic and scientific discourses is incorrect, since academic refers to the processes of learning and teaching, and scientific refers to research and obtaining of authentic knowledge. Scientific discourse differs from other contextual discourses, since through an intertextual set of statements it primarily represents epistemological thinking with an inherent logical cause-and-effect structure. The scientific ethos is the result of the institutionalization of the values and norms of scientific ethics in the form of formal and informal imperatives, prescriptions, prohibitions, permits, arrangements, sanctions, etc. Scientific discourse, like the scientific ethos, is a product of consensus, but the first is communicative and the second is moral. Scientific discourse is developed within limits that are conventionally and institutionally determined by the scientific ethos, while the scientific ethos itself has been shaped by scientific discourse. Transformations of scientific discourse lead to changes in the ethos of science.

Key words: *discourse, scientific discourse, ethos of science, ethics.*

ЭТОС И ЭТИКА НАУЧНОГО ДИСКУРСА

Н.Г. Середюк

*Центр гуманитарного образования НАН Украины,
ул. Трёхсвятительская, 4, Киев, Украина, 01601
Sereduk.N.G@gmail.com.
ORCID 0000-0003-4822-6159*

Введение. Стремительное развитие технологий привело к трансформации повседневных научных практик учёных, и более того – научного дискурса, научного этоса, этики научной деятельности.

Цель и задачи исследования. Цель – исследовать проблематику научного дискурса и этоса науки в историко-философской ретроспективе. Задачи: осуществить аналитический обзор процесса формирования научного дискурса в историко-философской ретроспективе; сформировать представление о научном дискурсе и его отличии от других видов дискурса; определить соотношение научного и академического дискурса; рассмотреть развитие теоретических представлений об этосе науки; определить характер соотношения научного дискурса и этоса науки.

Методы исследования: анализ и синтез, обобщение и сравнение, индукция и дедукция, а также ретроспективный, хронологический и системный методы анализа.

В статье изучена этимология понятия «дискурс». Осуществлен ретроспективный анализ дискурса в работах Н. Коперника, Г. Галилея, Дж. Локка, Т. Гоббса, И. Канта, Г. Гегеля, Ю. Хабермаса, М. Фуко. Рассмотрена концепция этоса науки в интерпретациях Р. Мертона, Б. Барбера, Н. Сторера, Дж. Займана.

Выводы. Существующая мода на использование понятия «дискурс» связана с тем, что культура современного мира глобально коммуникативная и понимание конкретных контекстов определяет групповые и стратификационные пределы социальной интеракции. Семантическая и философская эволюция понятия «дискурс» является процессом когнитивного развития человеческого мировосприятия с его онтологическими, гносеологическими, аксиологическими, герменевтическими, логико-семантическими компонентами. отождествление академического и научного дискурсов является неверным, поскольку «академический» касается процессов обучения, преподавания, а «научный» – исследований и получения достоверного знания. Научный дискурс отличается от других контекстуальных

дискурсів, поскільки через інтертекстуальну сукупність висказувань репрезентує, прежде всего, епістемологічне мислення з присущою логічною причинно-слідливою структурою. Научний етос являється результатом інституціоналізації цінностей і норм наукової етики в формальних і неформальних імперативах, предписань, заборон, дозволів, установок, санкцій і т.п. Научний дискурс як і научний етос являється продуктом консенсусу, однак перший – комунікативного, а другий – морального. Научний дискурс розвивається в межах, які конвенціонально і інституціонально визначені науковим етосом, в той час як сам научний етос був сформований науковим дискурсом. Трансформації наукового дискурсу призводять до змін у етосі науки.

Ключові слова: дискурс, научний дискурс, етос науки, етика.

Вступ. Постановка проблеми. Стрімкий розвиток в останні десятиліття виробничих, комп'ютерних та інформаційних технологій істотно змінив характер й спосіб життя сучасної людини. Це призвело, зокрема, на думку американського соціолога і футуролога Елвіна Тоффлера, до поширення «кліпової культури» (англ. *clip culture*) як способу представлення й сприйняття інформації за допомогою множинних некогерентних спалахів, уривків інформації, кліпів (Тоффлер, 2010). Це «принципово нове явище, яке розглядається в якості складової загальної інформаційної культури майбутнього, заснованої на нескінченному мерехтінні інформаційних відрізків та комфортної для людей відповідного складу розуму» (Тоффлер, 2008). Особливістю кліпової культури є алогічність, розрізненість, уривчастість інформації; мозаїчність й фрагментарність образу, його яскравість, короткочасність і швидка зміна іншими.

Сучасні наукові дослідження все більше покладаються на наукові технології в отриманні наукового знання. Також змінилися швидкість й характер наукової комунікації, для якої сьогодні все частіше використовуються дистанційні, мережеві інтернет-технології. Все це неминує призводить до трансформації не тільки повсякденних наукових практик вчених, але й ширше – наукового дискурсу, наукового етосу, етики наукової діяльності.

Мета і завдання дослідження. Метою даної статті було дослідження проблематики наукового дискурсу та етосу науки в історико-філософській ретроспективі.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- здійснити аналітичний огляд процесу формування наукового дискурсу в історико-філософській ретроспективі;
- сформулювати уявлення про науковий дискурс та його відмінність від інших видів дискурсу;
- визначити співвідношення наукового та академічного дискурсу;
- розглянути розвиток теоретичних уявлень щодо етосу науки;
- визначити характер співвідношення наукового дискурсу та етосу науки.

Відповідно *об'єктом дослідження* виступає наука, наукова діяльність, а *предметом* – розвиток наукового дискурсу та етосу науки.

Методологія дослідження. Для вирішення поставлених завдань у роботі використовувалися *методи*: аналізу й синтезу, узагальнення й порівняння, індукції та дедукції, а також ретроспективний, хронологічний й системний методи аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні в гуманітарних дисциплінах, завдяки поширенню ідей постмодернізму й структуралістської методології, спостерігається певний «дискурсивний поворот», що робить термін «дискурс» досить популярним і навіть модним. Наприклад, як зазначає Н.В. Кушакова-Костицька: «в Україні захищено близько 100 дисертаційних робіт, присвячених дискурсу переважно у галузі філології, мистецтво- і літературознавства, філософії, є також роботи у галузях політології, соціології, соціальної комунікації, історії, права» (Кушакова-Костицька, 2010: 131). Серед вітчизняних дослідників у галузі гуманітарних наук тематикою дискурсу займалися: М. Попович, Л. Петрова, Ю. Лобода, В. Лук'янець, О. Кравченко, Л. Озадовська, В. Бурлачук, О. Вергун, А. Овчиннікова, А. Андрусів, О. Варениця, В. Войналович, М. Єнін, А. Єрмоленко, Н. Кравченко, А. Мельник, Г. Яворська, І. Малик, І. Победоносцева та інші.

Проте, за висновком Н.В. Кушакової-Костицької, сьогодні під поняття «дискурс» підводиться будь-яка культурна, зокрема текстуальна, практика. «Аналізуючи сучасні дослідження на тему дискурсу, можна констатувати: це поняття суттєво залежить від його осмислення і формулювання певним автором, причому відсутнє чітке і зрозуміле визначення дискурсу в різних наукових дослідженнях, зокрема присвячених науковій методології, філософії, соціології тощо. Має місце й певна «мода» на його використання в гуманітарній

літературі саме завдяки його розмитості і абстрактності, що зумовлено претензією на формальну зовнішню «академічність», «науковість» чи навіть «інтелектуальність» текстуального стилю. Видається, що в контексті новітніх філософських, філософсько-правових та інших досліджень, пов'язаних із сучасною суспільною організацією, орієнтованою на технології, такі абстрактні концепти, як дискурс, втрачають актуальність і певні раціональні обґрунтування для подальшого використання і в теоретичному, і тим більше в практичному сенсі» (Кушакова-Костицька, 2010: 139).

Тож досліджуючи тему наукового дискурсу перш за все ми маємо розібратися із тим, що таке дискурс або що саме ми будемо розуміти під поняттям дискурсу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом «дискурс» складний і багатозначний термін.

Етимологія поняття дискурсу. Початкове поняття дискурсу було утворено від грецького слова: *διεξοδος* [*diexodos*] – шлях на вихід з міста/країни, виклад про щось, розповідь; запозичене до латинської мови як: *discursus* – біганина, метушня; алегорично – біганина в думках і мовленні, тобто міркування, довід, бесіда, розмова про щось; та залишилось усталеним в європейській лінгвістичній традиції як французьке слово: *discours* – мовлення, розмова на тему.

Цікаво, що вже в часи Ренесансу, коли наукові тексти припинили бути анонімними і постала проблема їх генезису (Касавин, 2006: 5), поняття дискурсу стало вельми актуальним, що призвело до певного семантичного розмежування: так, «*discursus*» починають вживати стосовно усного чи письмового обговорення, а «*discourse*» для позначення процесу розуміння, роз'яснення, обмірковування чогось, переважно формального виступу.

Термін «дискурс», як зазначає А. Кибрик, має два основних значення – класичне та більш нове або постмодерністське (Кибрик, 2020). Перше – означає будь-які форми мовленнєвої взаємодії між людьми. Така конотація має істотне значення для теорії мови. Друге, яке було запропоновано французькими постструктуралістами в 1960-і рр., означає певний спосіб мислення, ідеологію і те, як вона проявляється словесно. За такої інтерпретації дискурсу, ставиться завдання виявити, що думає промовець, на підставі того, як саме він каже, як буде речення, на що робить наголос тощо.

Так, Н.Д. Арутюнова визначає дискурс як: «зв'язний текст в сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, взятий в подієвому аспекті; мовлення, що розглядається як

цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мовлення, «занурене в життя» (Арутюнова, 1990). Саме тому, пояснює Н.Д. Арутюнова, «термін «дискурс», на відміну від терміну «текст», не застосовується до древніх й інших текстів, зв'язки яких з живим життям не відновлюються безпосередньо» (Арутюнова, 1990).

Тож дискурс включає паралінгвістичний супровід мовлення, тобто невербальні, немовні засоби трансляції смислової інформації в складі мовленнєвого повідомлення (фонаційні: темп, тембр, гучність й мелодику мовлення, заповнювачі пауз, діалектні, соціальні або ідіолектні особливості артикуляції звуків; кінетичні: жести, поза, міміка мовця; графічні: особливості почерку, тощо), а також сукупність таких засобів. Таким чином, дискурс – це єдність мовлення та ситуації, в якій воно відбувається. Дискурс включає як перебіг мовлення, так і його передумови, обмеження та результати, позамовний (паралінгвістичний) контекст і невисловлені цілі й наміри, які супроводжують акт мовлення (Дискурс, 2020).

Складність дискурсу полягає в тому, що «однією своєю стороною дискурс звернений до прагматичної ситуації, яка залучається для визначення зв'язності дискурсу, його комунікативної адекватності, для з'ясування його імплікацій і пресуппозицій, для його інтерпретації. Життєвий контекст дискурсу моделюється у вигляді «фреймів» (типових ситуацій) або «сценаріїв» (які роблять акцент на розвитку ситуацій)» (Арутюнова, 1990). А «іншою своєю стороною дискурс звернений до ментальних процесів учасників комунікації: етнографічних, психологічних і соціокультурних правил і стратегій породження й розуміння мовлення в тих чи інших умовах, які визначають необхідний темп мовлення, ступінь його зв'язності, співвідношення загального й конкретного, нового й відомого, суб'єктивного (нетривіального) й загальноприйнятого, експліцитного й імпліцитного в змісті дискурсу, міру його спонтанності, вибір засобів для досягнення потрібної мети, фіксацію точки зору мовця тощо» (Арутюнова, 1990).

Проте все вищевикладене більш стосується лінгвістичної інтерпретації дискурсу. Нас же більше цікавить дискурс не просто як сукупність висловлювань по певній проблематиці або напрямку діяльності, а як рівень соціально-філософської рефлексії в процесі становлення методології наукової діяльності. Тому ми маємо звернутися до ретроспективного історико-філософського аналізу поняття «дискурс».

В Античні часи дискурс або, що те ж саме, дискурсивне знання чи дискурсивне мислення, являє собою послідовні логічні міркування, докази на підставі існуючих понять та суджень. Така форма пошуку істини протиставляється інтуїтивному мисленню, яке відразу схоплює ціле. Так, вже Платон в діалогах продемонстрував когнітивні можливості вербальної комунікації, а Аристотель здійснив формалізацію правил міркувань. Також Евклід, Архімед, Геродот і Фулідід систематизували знання в математиці, механіці, історії шляхом послідовних міркувань, хоча і апелювали до авторитету міфологічних богів чи героїв.

Надалі ідея поділу знань з'являється в «Енеадах» Плотіна, який розрізняв загальний цілісний Розум (Нус) і, як би ми сказали, дискурсивний розум, котрий в своєму русі охоплює всі окремі смисли (Плотин, 2005: Ennead, VI.2,21). А Тома Аквінський в своїй праці «Сума теології» вже протиставляє дискурсивне та інтуїтивне знання, розглядаючи перше як результат руху розуму від одного об'єкта до іншого: «Наше знання дискурсивне; тобто ми знаємо багато речей, але в кожен конкретний момент ми можемо розглядати тільки одну річ одночасно. Так само, коли ми думаємо про певну річ, наша думка розглядає один аспект цієї речі за один раз. Те ж саме можна сказати про Бога. Він бачить все в одній дії, без тимчасової або логічної послідовності; він бачить все в своїй субстанції» (Фома Аквінський, 2002: Питання 14: Знання Бога, Аргумент 7).

Таким чином в Античності була сформована дослідницька установка, згідно з якою значення відчуттів й досвіду свідомо применшувалось, а істинними вважалися лише ті знання, які могли бути включені в доказ у формі очевидних положень або як висновки (Ягодзинський, 2011).

Така ж традиція пізнавального процесу розвивалася й мислителями Середньовіччя. Як відмічає С.М. Ягодзинський, «Прийняті на віру положення (догми) ставали базисом для подальших доказів, а тому вважалися беззаперечно істинними, як і отримані з них формально-логічним шляхом висновки. Разом з тим дані відчуттів і проміжна раціональна аргументація не сприймали як критерії істинного знання» (Ягодзинський, 2011).

Однак вже за часів Ренесансу методологічна установка, яка віддавала пріоритет умовлядному перед фактичним станом речей, недооцінювала досвід та різко протиставляла теорію й практику (Кедровський, 1974: 40), стала перешкодою на шляху до істини і не відповідала новітніми науковими фактами. Першими, хто виявив цю проблему, були астрономи та математики Дж. Бруно, Т. Бразі, М.

Коперник, Г. Галілей, І. Кеплер. Залишаючись в умовах тогочасної церковної ідеології з її соціальними, культурними та правовими обмеженнями, вони змогли відокремити видимість від факту, зв'язати необхідність і випадковість, причину й наслідок, об'єктивність й раціональність. Вони зробили першу спробу оновлення методології пізнання, заклали принципи й основи наукового стилю мислення, що згодом призвело до перетворення науки з мистецтва і ремесла небагатьох у форму суспільної свідомості.

Так, *Миколай Коперник* у своїй науковій праці «Про обертання небесних сфер» (1543) виходив з математичних узагальнень даних своїх спостережень, представлених у формі абстрактних роздумів й діалогів, та не оскаржував догматичне вчення церкви. В тексті учений звертається до понтифіка Павла III з такими словами: «... світ кулястий або тому, що ця форма найбільш досконала ... або тому, що ця форма серед всіх інших має найбільшу місткість ... або тому, що таку форму, як ми бачимо, мають і самостійні частини світу, а саме Сонце, Місяць і зірки; або тому, що такою формою прагнуть обмежити себе всі предмети, як можна бачити у водних крапель або інших рідких тіл» (Коперник, 1981: 17-18).

Проте зародження нової емпіричної науки, в експериментах якої людина вчиться ставити природі питання та розуміти її відповіді потребувало зміни античної онтологічної концепції та перегляду античного розуміння матерії.

Галілео Галілей в науковій праці «Діалог про дві системи світу» (1632) у формі полеміки аналізує можливості Аристотелівської логіки і індукції відобразити ідеальну конструкцію в матерії. Вчений відзначає обмежені можливості силогістики у вивченні природи та вимагає розширення античної методології: «... я не кажу, що не слід слухати Аристотеля. Я засуджую тільки схильність настільки віддаватися у владу Аристотеля, щоб наосліп підписуватися під кожним його словом і, не сподіваючись знайти інших підстав, вважати його слова непорушним законом» (Галілей, 1964: 210).

В епоху Нової історії, проблема середньовічної онтології, що була озвучена М. Коперником та Г. Галілеєм, контрверсійно впливала на гносеологічне вирішення проблеми дискурсивного знання і мислення та розвиток філософії й методології науки в цілому. Дискурсивність апелювала не до людини як суб'єкта пізнання, а до надприродного – бога, першопричини, субстанції, монади тощо. Так, в концепціях вродженого знання Р. Декарта, інтелектуальної інтуїції Б. Спінози, монадології Г. Ляйбніца, першодвигуна І. Ньютона та інших, загальність й необхідність наукового пізнання гарантується

інтелектуальної інтуїцією, яка лежить в основі всякого доказу та яка забезпечує дискурсивному мисленню й спогляданню послідовний характер.

Наприклад, *Джон Лок* вважав, що фундаментальні істини осягаються інтуїтивно, інші ж за посередництвом інших ідей, за допомогою демонстрації або послідовного міркування, і чим більше кроків в цій послідовності, тим яснішим виявляється висновок. Матеріалом пізнання є прості ідеї, які всі походять із досвіду та того, що було сприйнято органами чуття. Ясність складних ідей залежить від кількості і розташування простих ідей. Ідеєю є будь-яке уявлення, елемент свідомості поняттєво-раціонального або чуттєвого типу.

Проте *Томас Гоббс* у праці «Про тіло» (1655), навпаки, доводить, що тільки опираючись на розум, систематичне, дискурсивне мислення можна досягти істини. Для вченого мета пізнання полягає в раціональному осягненні сутності причин та явищ. Істина – це властивість знань, суджень бути відповідними властивостям речей, об'єктів, а тому існує лише істина розуму, і не існує ніякої істини віри. Тому Т. Гоббс пов'язує дискурсивність мислення зі здатністю слів мови бути знаками загальних понять в процесі послідовності уявлень (тобто внутрішнього мовлення або мовлення в розумі).

Надалі, у німецькій класичній філософії, було здійснено певне розширення проблематики дискурсу через гносеологічний компонент.

Так, *Іммануїл Кант* в своїй праці «Критика чистого розуму» (1781), вважає, що процес пізнання супроводжується накопиченням фактів та виникненням різних понять, які «не розташовуються в порядку і систематичній єдності, а поєднуються хіба лише за подібністю» (Кант, 1964: 165). Ці поняття, як категорії людського мислення, виконують синтезуючу функцію й виступають посередниками між розсудком й чуттєвістю. За такого підходу поняття є предикатами можливих суджень, які не мають безпосереднього відношення до предмета або явища, а саме людське мислення являє собою пізнання через поняття, тобто воно має дискурсивний характер. На думку І. Канта, крім споглядання «існує лише один спосіб пізнання, а саме пізнання через поняття; отже, пізнання всякого, принаймні людського, розсудку є пізнанням через поняття, не інтуїтивне, а дискурсивне» (Кант, 1964: 166), функцією якого є апперцепція (термін Г. Ляйбніца) чуттєвого досвіду та перетворення його в елементи вербальної комунікації. Таким чином, І. Кант протиставляє дискурсивну ясність понять інтуїтивній ясності, яка досягається за допомогою споглядань; філософ називає розсудкове пізнання за допомогою понять – дискурсивним мисленням, а поняття

інтерпретується як дискурсивна репрезентація того, що є загальним для багатьох об'єктів. Проте отримання достовірного наукового знання можливе лише за умови синтезу чуттєвих інтуїцій з розсудочними формами опосередкованого знання.

У свою чергу, *Георг Гегель* в праці «Феноменологія духу» (1807) поєднав онтологічний і гносеологічний аспекти проблеми дискурсу шляхом протиставлення дискурсивного мислення (формального й розсудкового) та спекулятивного мислення (як єдності безпосереднього й опосередкованого різноманіття абстрактних визначень в конкретному життєвому розумінні). За *Г. Гегелем* дискурсивне мислення виражає свободу від змісту та має справу з акциденціями й предикатами, виходить за їх межі та має труднощі оперування поняттями. Філософ пише: «Справа в тому, що як саме дискурсивне мислення в своїй негативній поведінці, про що тільки що була мова, є самість, в яку повертається зміст, так самість, навпаки, в своєму позитивному пізнанні є представлений суб'єкт, до якого зміст відноситься як акциденція і предикат» (Гегель, 2000: 37). Тобто в самому формуванні понять існують нелогічні, нераціональні, невербальні складові. *Г. Гегель* вважає, що труднощі попередньої філософії полягали в змішуванні спекулятивного та дискурсивного типів мислення, коли сказане про суб'єкт в одному випадку має значення його поняття, а в іншому – тільки значення його предиката. Проте усунення протиставлення цих способів мислення робить філософські роздуми пластичними й виключає вживання звичайного відношення частин суджень. Тому «Виклад, залишаючись вірним проникненню в природу спекулятивного, має зберігати діалектичну форму й включати тільки те, що досягається в понятті і що є поняття» (Гегель, 2000: 40).

Таким чином, вже в часи Нової історії дискурс позначає наукове мислення. В теоретичних розробках *І. Канта* та *Г. Гегеля* проблематика опозицій «теоретичне-емпіричне», «раціональне-чуттєве», «фундаментальне-прикладне», яка становила фокус вивчення дискурсу філософами й вченими за часів Нової історії, набула нового свого вирішення через опозицію «дискурсивне – не-дискурсивне» (Ягодзинский, 2011). В роботах німців «дискурсивний» стає опозицією по відношенню до «інтуїтивного» і вже з цього часу дискурсивне мислення розуміється як протилежність синкретичному (зовнішньо сполученому внутрішньо не поєднаного) мисленню та інтуїції (Кожемякин, 2008: 5-6).

Надалі дослідження проблематики дискурсу історично трансформувалося в сутність співвідношення дискурсивного і не-

дискурсивного в контексті некласичної філософії та стосувалося більшості методологічних проблем науки, зокрема опозицій «дискурсивне-інтуїтивне», «дискурсивне-вербальне», «дискурсивне-безпосереднє», «дискурсивне-розумове», «дискурсивне-іраціональне» в працях А. Шопенгауера, А. Бергсона, А. Пуанкаре та інших.

Так, *Юрген Габермас* розглядає дискурс в рамках своєї теорії комунікативної дії при вивченні універсальних умов можливого розуміння (комунікаційної компетенції). Головна мета комунікацій, орієнтованих на розуміння, це згода тобто консенсус. Його досягнення можливо в двох формах: комунікаційна дія (інтеракція) і дискурс. Якщо для першої вимоги значущості наївно передбачаються, то для другого – тематизуються, тобто виключаються будь-які судження щодо справедливості певних норм. Тож, дискурс являє собою діалог з метою досягнення консенсусу і виступає своєрідним критерієм визначення істинності чи хибності досягнутої згоди.

Ю. Габермас наділяє моральними якостями діалогічну інтенцію дискурсу і вводить поняття «етики дискурсу», яка проявляється як «умови публічної, рівноправної і невимушеної комунікації, яких дотримуються в сократичному діалозі» (Хабермас, 2001: 76). Відповідно консенсус передбачає готовність учасників діалогу, рівновагу інтересів, симетричний розподіл шансів у використанні мовленнєвих актів, і досягається шляхом аргументації, а не примусу (внутрішнього – психологічних чи ідеологічних забобонів, або зовнішнього – загрози насильства, санкцій). Так, «Претендувати на дієвість можуть лише ті норми, які здатні в практичних дискурсах здобути схвалення всіх, кого вони стосуються. При цьому «схвалення», яке досягається в умовах дискурсу, являє собою згоду, мотивовану епістемічними підставами; її не можна розуміти як домовленість, раціонально мотивовану в егоцентричній перспективі кожного» (Хабермас, 2001: 112).

Істинність консенсусу визначається не щодо учасників дискурсу, а об'єктивно, тобто в ставленні до всіх потенційних учасників і ґрунтується на справедливості і солідарності: «Згода, що дискурсивно досягається, залежить одночасно і від незамінного «так» чи «ні» кожної окремої особи, і від подолання егоцентричної перспективи, яке залучає всіх в здійснювану заради взаємного переконання практику аргументування» (Хабермас, 2001: 101).

В філософії постмодернізму *Мішель Фуко* в своїй теорії дискурсивних формацій вважав, що інструментом освоєння навколишньої дійсності є мовлення як мовленнєва практика, в ході якої світ не тільки освоюється, «обговорюється», а й утворюються

правила цього «обговорювання», правила самого мовлення, а значить, і відповідні мисленнєві конструкції.

М. Фуко розуміє дискурс як «сукупність висловлювань, що належать до однієї й тієї ж системи формацій» (Фуко, 1996b: 108). При цьому дискурси впорядковують реальність певним чином та формують картину світу. Такі специфічні прийоми переведу ноуменального в феноменальне М. Фуко називав дискурсивною практикою. Для кожної дискурсивної практики виробляються свої особливі прийоми, способи вираження, формуються основні ціннісні категорії, заборони і дозволи, право висловлювання. Дискурсивну практику «не можна плутати ні з експресивними операціями, за допомогою яких індивідуум формулює ідею, образ, бажання, ні з раціональною діяльністю, яка може виконуватися в системі висновків, ні з «компетенцією» мовного суб'єкта, коли він буде граматичні фрази. Це сукупність анонімних історичних правил, завжди визначених у часі й просторі, які встановили в дану епоху й для даного соціального, економічного, географічного або лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання» (Фуко, 1996b: 118).

Для М. Фуко дискурсивні відношення не є внутрішньо притаманними дискурсу, вони не пов'язують між собою концепти і слова, не встановлюють між фразами і пропозиціями дедуктивні або риторичні структури. Але вони обмежують дискурс, нав'язуючи йому певні форми або примушуючи в деяких випадках виражати певні речі, не є чимось зовнішнім щодо даного дискурсу. Такі відношення характеризують не мову, яка використовується в дискурсі, не обставини, в яких він розгортається, а сам дискурс, який розуміється як чиста практика (Фуко, 1996b: 46).

М. Фуко пише: «Я вважаю, що в будь-якому суспільстві виробництво дискурсу одночасно контролюється, піддається селекції, організовується і перерозподіляється за допомогою деякого числа процедур, функція яких – нейтралізувати його владні повноваження і пов'язані з ним небезпеки, приборкати непередбачуваність його події, уникнути його такої повновладної, такої загрозливої матеріальності» (Фуко, 1996a: 51). Те, що одні дискурси починають домінувати над іншими, є результатом соціально-історичних процесів, одні набувають статусу «істинних», а «істина» розглядається як ефект дії дискурсивних правил (Фуко, 1996a). Саме вони виступають соціальними контролерами і пригнічують все, що не відповідає прийнятим в певному співтоваристві нормам. Вони формують оціночні схеми. Тому для М. Фуко «Дискурс – це влада, яку необхідно захопити» (Foucault, 1984: 110).

Науковий дискурс. У науковій літературі, переважно з лінгвістики й педагогіки, часто можна зустріти використання понять «науковий» та «академічний» стосовно дискурсу як синонімів. На нашу думку, це не є правильним, оскільки «академічний» все ж таки більше стосується процесів навчання, викладання дисциплін, а «науковий» – досліджень й здобутку достовірного, верифікованого наукового знання.

Наприклад, термін «академічний дискурс» був введений в ужиток професором англійської мови Коледжу Святого Хреста (США) Патріцією Бізелл у 1999 році в статті «Гібридні академічні дискурси: що, чому, як» (Bizzell, 1999), де автор окреслила характеристики традиційного академічного дискурсу та визначила поєднання академічного й неакадемічного дискурсу через новий гібридний дискурс з пропозицією гібридних риторичних стратегій в процесі викладання для стимулювання педагогічного діалогу (Bizzell, 1999: 7).

Також можна зустріти визначення, де науковий дискурс – це «науковий текст як результат соціальної дії мовних і мовленнєвих, соціокультурних і прагматичних, когнітивних і психологічних чинників» (Семенов, 2010) чи «вербалізований в тексті тип дискурсивної діяльності за сферою комунікації, мовленнєва взаємодія представників відповідної соціальної групи/інституту з метою реалізації статусно-рольових можливостей у заданих цим соціальним інститутом межах, складова власне професійної зони професійного дискурсу» (Шепітько, 2010: 164). На нашу думку, такі визначення не можуть бути задовільними, оскільки звужують феномен наукового дискурсу чи до його результатів (науковий текст як різновид специфічного літературного жанру) чи до його супутніх й складових ознак (мовленнєва взаємодія між ученими).

Однією з характерних ознак наукового дискурсу визначають його «інтертекстуальність» як ретроспективну й проспективну зв'язаність з іншими науковими даними, результатами, прецедентними текстами; насиченість наукових текстів цитатами, посиланнями тощо. Але така специфіка є похідною від загальних принципів наукового мислення та цінності об'єктивної істини, інструментом реалізації яких є обгрунтованість, доказовість, достовірність наукових даних.

Тож головне, що *науковий дискурс* – це, перш за все, «предметне, послідовне, системне і обгрунтоване мислення, що опосередковане комунікативними актами, які розгортаються у мовно-мовленнєвому соціокультурному, інституційно-науковому та науково-дисциплінарному вимірах» (Іщенко, 2019: 189).

Як правило, науковий дискурс розвивається в межах, які

конвенціонально й інституційно визначені науковим етосом.

Проблематика наукового етосу починає свій розвиток в працях американського соціолога *Роберта Мертона*, який у середині ХХ століття розробив найбільш відому концепцію етосу науки. Свої ідеї Р. Мертон виклав у багатьох наукових роботах, але основну теоретичну будову концепції наукового етосу він надав у доповіді «Наука і демократична соціальна структура» (1942), статті «Нормативна структура науки» (1942) (Merton, 1973: 267-278) та статті «Пріоритети в науковому відкритті: Глава з соціології науки» (1957) (Merton, 1957), в якій здійснив аналіз дисфункцій і парадоксів наукових норм та додав до початкових чотирьох ціннісних принципів наукової діяльності ще два.

Р. Мертон, прагнучи визначити відмінність наукової діяльності від інших форм людської діяльності, розглядав науку як один з соціальних інститутів суспільства, метою якого є виробництво достовірного сертифікованого знання. Таке виробництво здійснюється вченими, які керуються сукупністю прийнятих в даній науковій спільноті норм. Найвищою цінністю науки є пошук істини, а найважливішою мотивацією діяльності вченого, за Р. Мертоном, є інституційно підкріплене прагнення отримати професійне визнання колегами, які в силу власної компетенції, здатні оцінити вклад вченого у загальну суму знань.

Нормативна система науки, згідно Р. Мертона, забезпечує узгоджене функціонування наукового співтовариства й ефективність наукових досліджень, визначає професійну діяльність вченого та у своїй сукупності формує певний науковий етос. Р. Мертон інтерпретує етос науки як «афективно забарвлений комплекс цінностей і норм, що вважається обов'язковим для людини науки. Норми мають вираз у формі приписів, заборон, переваг та дозволів. Вони легітимуються у термінах інституціональних цінностей. Ці імперативи, що передаються настановою й прикладом та підтримуються санкціями, у різному ступені інтерналізуються вченим, та тим самим формують його наукову совість або, якщо хтось надає перевагу цьому новомодному виразу, його суперєго. Хоча етос науки не кодифіковано, його можна вивести з того морального консенсусу вчених, який знаходить вираз у звичайній науковій практиці, в незліченних творах наукового духу і в моральному обуренні, направленому на порушення цього етосу» (Мертон, 2006: 769).

Тож, Р. Мертон диференціює етосу науки на групи інституційних імперативів, які можна визначити, як ціннісні принципи наукової діяльності. Ось вони:

C – *communalism* – *комуналізм* – це принцип спільності (загальнодоступності, відкритості) отриманих результатів наукових досліджень. Отримане дослідником знання має ставати загальним надбанням людства. З цього принципу випливає, що вчений повинен не тільки ділитися результатами власних досліджень із суспільством, але й виявляти активність у якнайшвидшому їх оприлюдненні. Цей принцип констатує вимогу публікації результатів наукової діяльності. Кількість і якість наукових публікацій є основним критерієм оцінки роботи вченого (Merton, 1972: 72).

U – *universalism* – *універсалізм* – це принцип абстрагування знань від конкретної ситуації, у якій ці знання були отримані. Цей принцип заснований на переконанні, що природні явища ізоморфні і взаємопов'язані, а тому істинність тверджень відносно встановлених фактів не залежить від конкретних умов їх отримання та персональних характеристик дослідника таких як: вік, стать, раса, етнос, наукова репутація чи дослідницька школа, тощо. Завдяки відокремленню знання від конкретної ситуації підвищується цінність отримання «знання заради знання», що дозволяє вченому на кожному кроці не доводити практичну цінність своєї роботи. Наука, за Мертоном, взагалі має демократичний та інтернаціональний характер (Merton, 1972: 70).

D – *disinterestedness* – *безкорисливість* (*незацікавленість*) – це принцип, який регламентує, що вчений має бути емоційно відстороненим від власного дослідницького проекту. На його дослідження не повинні мати вплив аніякі позанаукові інтереси: політичні, релігійні, ідеологічні, економічні, або особистого характеру. Вчений у своїй роботі не повинен шукати ніякої особистої вигоди – престижу, слави, фінансів чи іншого. Пошук істини – головний мотив наукової діяльності та цінність для вченого. Загалом, цей принцип забороняє всі інші «винагороди», крім компетентного відгуку й оцінки колег, професійного визнання (Merton, 1972: 73).

OS – *organized skepticism* – *організований скептицизм* – це принцип відповідальності наукової спільноти та кожного науковця окремо за відкриту й публічну критичну оцінку якості наукових здобутків як власних досліджень, так і досліджень колег, попередників. З цього випливає, що науковець не може виправдовувати помилки у власній роботі, посилаючись на позичення відповідних даних (теоретичні положення, емпіричні дані, тощо) в іншого автора, оскільки з самого початку має бути скептично налаштованим стосовно чужої роботи (Merton, 1972: 75).

O – *originality* – *оригінальність* – це принцип, який визначає прагнення вченого отримувати істотно нові результати дослідження, а не відтворювати наявні (Merton, 1957).

H – *humility* – *смирненість (скромність)* – це принцип інтелектуальної скромності, який навпаки обмежує прагнення до отримання оригінальних результатів й бажання засвідчити власну першість, та послаблює серед вчених конкуренцію (Merton, 1957).

Надалі, під впливом наукової критики, Р. Мертон доопрацював власну концепцію наукового етосу та у 1957 році в своєму першому президентському зверненні до Американської соціологічної асоціації визначив її динамічний характер як інституційно поновлюване прагнення вчених до авторитетного професійного визнання власних здобутків, що одержується ними в обмін на першість, пріоритет наукового внеску. Найвищим втіленням такої інституціоналізованої мотивації вчених є феномен наукового епоніму – назви явища, об'єкта, поняття, структури, методу на честь дослідника, автора відкриття (Merton, 1973).

Також Р. Мертон представив результати проведеного ним аналізу численних в історії науки спорів щодо пріоритету наукових відкриттів та вказав на основоположне значення професійного визнання здійсненого вченим внеску в науковий прогрес як законної винагороди за наукові досягнення. Відповідно до інтерпретації Р. Мертона, таке професійне визнання являє собою сукупність професійних компетентних відгуків колег, які можуть варіюватися від простого посилання в роботі іншого вченого до нагородження Нобелівською премією (Сторер, 1972).

Цікаво, що відповідно до свого акроніму концепція етосу науки Р. Мертона отримала назву «CUDOS». Як пояснює Н. В. Дьоміна (Дєміна, 2005), такий акронім не є випадковим, бо на сленгу американських студентів слово «*cudo*» означає славу, загальне визнання, повагу й шану, а у множині – «*culos*» – це похвала, нагорода, премія. Тож, CUDOS можна визначити як «структуру винагороди». (Після додавання у 1957 році ще двох ціннісних принципів наукової діяльності акронім мертонівського етосу науки перетворився на «CUDOS+OH»).

Критика надмірного ідеалізму концепції «CUDOS+OH» призвела до того, що у спільній з *Еліно́р Барбер* роботі «Соціологічна амбівалентність» (1958) (Merton, 1976), Р. Мертон вводить поняття соціологічної амбівалентності (за аналогією з психологічною амбівалентністю), відповідно до якого рольова поведінка орієнтується на домінуючі норми та на допоміжні антинорми даної ролі. Таке

динамічне чергуванні підролей пов'язаних з нормами та антинормами є соціальним механізмом вирішення протиріч, що виникають при виконанні функцій ролі та називається коливанням поведінки. Оскільки норми та антинорм не можуть спостерігатися одночасно, то це втрачається з виду і соціальні ролі аналізуються лише з точки зору їх основних властивостей (Merton, 1976: 18).

Надалі в статті «Амбівалентність вчених» (1963) (Merton, 1976) Р. Мертон застосував ідею соціологічної амбівалентності для аналізу поведінки вчених, який має включати пошук відповідей на три питання: Як потенційно суперечливі норми розвиваються в кожному соціальному інституті? Як конфліктуючі норми утворюють значиму амбівалентність в житті вчених в інституті науки? Як ця амбівалентність впливає на реальні відносини між науковцями? (Merton, 1976: 35).

Амбівалентність вченого полягає в тому, що у реальній повсякденній науковій роботі він постійно знаходиться в ситуації вибору між потенційно конфліктуючими імперативами поведінки, що йому приписується. Це задає напругу та створює реальні та потенційні суперечності. Наприклад, вчений має:

- якомога швидше оприлюднювати результати своїх наукових досліджень, але ретельно перевіряти їх достовірність і тому не поспішати з публікаціями;

- бути сприйнятливим та гнучким до нових ідей, але разом з тим не піддаватися тиску наукової моди;

- прагнути здобувати таке знання, яке отримає високу оцінку колег, але при цьому працювати, не звертаючи уваги на визнання своєї праці колегами;

- захищати свої нові ідеї та рішення, незалежно від того, наскільки велика опозиція, але разом з тим не підтримувати необачні й необгрунтовані висновки;

- бути ерудитом та докладати максимальних зусиль, щоб знати всі факти, що стосуються області його роботи, але широкий кругозір не повинен гальмують його творчість або обмежувати самостійність мислення;

- бути вкрай ретельним у формулюваннях та деталях, але не бути педантом, бо це шкодить змісту;

- не забувати, що будь-яке наукове відкриття робить честь нації, представником якої є дослідник, але завжди пам'ятати, що знання універсально;

– виховувати нове покоління вчених, але не дозволяти викладанню забирати енергію, призначену для власної наукової діяльності;

– молоді вчені повинні вчитися у видатного науковця, але залишатися самими собою, шукати власну дорогу в науці і не залишатися в тіні великих людей (Merton, 1976: 33-34).

Тож, вчений мусить виявляти певну релевантну гнучкість, адекватну науковому завданню, оскільки нормативно-ціннісна структура науки не є жорсткою. В той же час вона є необхідною складовою самоорганізації наукової спільноти, збереження клімату довіри й відтворення та розвитку науки. Як зазначає Т.В. Виноградова, порушення норм наукового етосу загрожує науковцю виключенням з наукової спільноти – «деградація статусу», – що в сучасних умовах колективної наукової діяльності унеможливило подальшу наукову роботу вченого (Виноградова, 1993: 29).

Феномен амбівалентності вченого Р. Мертон докладно аналізує по відношенню до встановлення пріоритету в науковому відкритті. На його думку, інститут науки погано інтегрований, оскільки містить потенційно несумісні цінності, наприклад, такі як оригінальність та скромність. Перше – змушує вчених шукати визнання своєї роботи у колег, а друге – говорити про те, як насправді мало вони змогли зробити (Merton, 1976: 35-40).

На нашу думку, однією з причин такої амбівалентності поведінки вченого є те, що його діяльність не може бути піддана жорсткій регламентації або зведена до однозначного шаблону, оскільки в такому випадку буде втрачено головний ресурс наукової діяльності – творчість.

Подальший розвиток мертонівська концепція етосу науки отримала в праці *Бернарда Барбера* «Наука і соціальний порядок» (1952) (Barber, 1952), де автор детально аналізує кореляції науки та ліберального суспільства й доводить, що наука не тільки залежна від суспільства, але й відповідна певним типам соціального устрою (Barber, 1952: 60). Як приклад відхилення від загальноприйнятих у науці норм Б. Барбер розглядає науку у тоталітарних державах – нацистський Третій рейх та СРСР.

На думку Б. Барбера сучасне йому ліберальне суспільство характеризують такі норми: *раціоналізм* як критичне ставлення до всіх проявів людської діяльності в спробі звести їх до ще більш логічних, впорядкованих й узагальнених способів розуміння; *утилітаризм* як основний інтерес до реальних проявів світу й природи; *універсалізм* як секуляризована християнська ідея братерства всіх людей;

індивідуалізм як пріоритет індивідуальної свідомості; *меліоризм* як віра в те, що активна раціональність та прогрес призведе до вдосконалення природного світу та зможе полегшити життя людей.

Наукові норми Б. Барбер трактує як *консенсус* більшості дослідників, науковців й моральних авторитетів (Barber, 1952: 62). Тому наука не зводиться лише до технічно раціональних операцій; в повсякденній практиці вчених завжди, нехай навіть і неусвідомлено, присутні моральні цінності (Barber, 1952: 84-85). Б. Барбер вважає, що досліджувати наукові норми як особливі моральні чесноти вчених без їх кореляції з цінностями суспільства невірно, оскільки успіхи науки, іншими словами наукового етосу, заохочують людей до прихильності моральним цінностям у суспільстві загалом (Barber, 1952: 85).

Цінності роблять науку «моральною справою», вважає Барбер, і хоча етичні бар'єри у науці сприймаються як належне і не завжди є очевидними, але коли відбувається порушення моральних норм або здійснюється спроба нав'язати науковій спільноті нові цінності, моральність науки проявляє себе (Barber, 1952: 93-95).

Б. Барбер виокремлює та розділяє наукові цінності на такі, які співпадають з цінностями ліберального суспільства та такі, які відмінні від них. До першої групи належать: віра в моральну чесноту раціональності; емоційна нейтральність; універсалізм; індивідуалізм як антиавторитаризм (Barber, 1952: 86-89). До другої – комунальність та незацікавленість як безкорисливість (Barber, 1952: 90-93).

Норман Сторер піддав критиці концепцію наукового етосу Р. Мертона, бо останній не вказав джерело наукових норм і механізм їх відтворення. За логікою Н. Сторера, творчість є природним спонуканням людини та найвищим благом у науковій діяльності, але для відчуття завершеності творчого акту вченому необхідний компетентний відгук на результати (продукт) його праці. Зацікавленість вченого в професійному визнанні фактично означає його зацікавленість в отриманні сприятливого компетентного відгуку в офіційній формі. Оскільки знання існує окремо від його індивідуальних носіїв, то воно набуває універсальний характер й оцінюється відповідно до універсальних критеріїв. Таким чином, прихильність вченого до етосу науки може розглядатися як підтримка ним соціальної структури, завдяки якій він має можливість отримувати компетентний відгук на свою наукову творчість (Сторер, 1972).

У праці «Соціальна система науки» (1966) (Storer, 1966) Н. Сторер намагається «визначити внутрішні характеристики науки як соціальної системи» (Storer, 1966: 3). Такий погляд на науку відрізняється від розгляду її як соціального інституту, професії або

сфери діяльності певної соціальної групи. Для Н. Сторера наука – це мережа людей, які займаються творчістю в обмін на визнання, а норми призначені для упорядкування цього процесу. При цьому, за Н. Сторером, «Наука є унікальним інститутом, в якому творчість контролюється і, дійсно, існує в межах даної структури, а не інакше» (Storer, 1966: 37).

Так, при розгляді системи норм науки Н. Сторер пояснює відносини між нормами за допомогою їх розподілу в двовимірній таблиці на чотири стовпці, а саме: спрямованість норм, сукупність наукового знання, взаємодія вчених, психологічний стан вченого. Відповідно в першому рядку йдуть: орієнтація, об'єктивність, організований скептицизм, емоційна нейтральність, а в другому – дія, генералізація, комунізм, незацікавленість (Storer, 1966: 80-81).

При цьому наукові норми важливі не тільки стратегічно – для розвитку науки, а й тактично – в вирішенні конкретних завдань в даний момент, оскільки деякі з них природним чином доповнюють прагнення до наукової творчості. Так, наприклад, організований скептицизм допомагає вченому подолати сумніви в результатах своїх досліджень, комунізм (комуналізм – прим. Н. Середюк) дозволяє розділити радість творчості з іншими, тощо (Storer, 1966: 84).

Н. Сторер у праці «Соціологія науки» (1973) (Merton, 1973), яка вперше була надрукована як вступ до збірника статей Р. Мертона, коментує наукову критику мертонівської концепції та робить низку зауважень. Наприклад, даній моделі етосу науки зазвичай не відповідають пересічні або відносно непродуктивні вчені, які замало вкладають в наукове знання (Merton, 1973: xvii). В той же час ступінь орієнтованості на норми наукового етосу залежить від наукової дисципліни, організаційної приналежності вченого та його ролі в науці (Merton, 1973: xviii-xix).

При цьому Н. Сторер інтерпретує теоретичну проблему релевантності норм наукового етосу як проблему ідентифікації умов цієї релевантності – відповідності поведінки вчених нормам наукового етосу, відхилення від цих норм або діям по їх зміні. Він зазначає, що порушення норм кількома людьми не надто важливо, оскільки ми очікуємо й особисто зацікавлені в тому, аби більшість дотримувались неформально встановлених правил і це дозволяє нам взаємодіяти з ними на підставі довіри. «Велика частина переваг, які ми отримуємо через порушення норми виходить з того, що інші їм підкорюються, обман вигідний тільки тоді, коли більшість інших людей не обманюють» (Storer, 1966: 37). Таким чином, у повсякденних («рутинних») наукових ситуаціях, що складаються в рамках

усталеного дискурсу або парадигми, поведінка вченого координує з поведінкою його колеґ і більш ймовірно буде відповідати конвенціональним нормам, які забезпечують ефективні й легітимні правила взаємодії. При цьому дія в межах консенсусу з приводу норм і правил стає персонально винагороджуваною та зміцнює інституційні основи науки. Однак при трансформації наукового дискурсу частіше відбувається порушення норм в тому числі й їх повне заперечення (Merton, 1973: xviii-xix).

За час свого існування дослідницька програма Р. Мертона з вивчення нормативної структури науки зазнала гострої критики через проблеми емпіричної верифікації своїх положень та отримала свою реінтерпретацію в нео-мертонівській концепції етосу науки *Джона Займана*.

Так, у праці «Прикутий Прометей: Наука в динамічно стійкому стані» (1994) (Ziman, 1994) Дж. Займан розглядає науку як складний динамічний інституалізований процес, який породжує два типи наукових спільнот: традиційне академічне співтовариство, властиве класичній науці, і новий тип постакадемічної спільноти вчених, інтегрованих до владних й промислових структур, фінансових груп тощо.

Тож етос постакадемічної науки включає наступні компоненти:

P – proprietary work – власна робота – науково-дослідна робота на результати якої поширюється конкретне право власності, патент;

L – lokal work – локальна робота – науково-дослідна робота, яка здійснюється для вирішення вузьких конкретних завдань;

A – authoritarian work – авторитарна робота – завдання дослідження, яке визначається начальством;

C – commissioned work – замовна робота – науково-дослідна робота, яка робиться на замовлення для досягнення практичних цілей;

E – expert work – експертна робота – науково-дослідна робота, яка реалізується обмеженим колом експертів.

Етос постакадемічної науки, згідно Дж. Займану, не випадково можна представити через акронім PLACE (від англ. *place* – місце), який характеризує вчених або наукову спільноту як закриту групу фахівців, які прагнуть отримати зі свого становища всі можливі прибутки матеріального й нематеріального характеру: фінансування дослідницьких проєктів, соціальне й академічне визнання, легітимне право надавати суспільству експертні оцінки тощо.

У своїй роботі Дж. Займан робить висновок: коли академічна наука змінюється постакадемічною, нормативна система CUDOS змінюється системою PLACE. При цьому перехід до постакадемічної науки, вважає вчений, характеризується наступними процесами: 1) фіскалізація науки, 2) приватизація науки, 3) комерціалізація науки, 4) бюрократизація науки, 5) зниження ексклюзивності й автономності наукової спільноти (Перов, 2020).

Ці дві системи норм – етос «класичної» науки Р. Мертона та етос постакадемічної науки Дж. Займана – визначають відповідні способи розвитку кар'єри вченого: перший – індивідуальна кар'єра, мета якої професійне визнання колег, другий – кар'єра в організації, науковому колективі, мета якої більш висока посада в організаційній ієрархії. Тут мова йде про сучасні науково-дослідні організації, що займаються науково-практичними дослідженнями та інноваційними розробками (англ. *Research and Development Organizations*).

Висновки.

1) У сучасній гуманітарній науковій літературі існує певна мода на використання поняття дискурсу. На нашу думку, з одного боку це пов'язано з тим, що культура сучасного світу глобально комунікативна і розуміння конкретних контекстів визначає групові й стратифікаційні межі соціальної інтеракції. З іншого – поняття дискурсу має широке коло інтерпретацій від загальних до конгруентних конкретним теоретичним побудовам, що ускладнює його розуміння й використання в науковому дослідженні та дозволяє багатьом авторам визначати його на свій смак.

2) Поняття дискурсу від часів Античності до сьогодні пройшло довгий й контроверсійний шлях семантичної й філософської еволюції від звичайного викладу або розповіді про щось до вербалізованого способу мислення, репрезентації певної ідеології чи соціальної дії. В певному сенсі така еволюція репрезентує когнітивний розвиток світосприйняття, його онтологічні, гносеологічні, аксіологічні, герменевтичні, логіко-семантичні компоненти.

3) Науковий дискурс істотно відрізняється від будь-якого іншого контекстуального дискурсу (політичного, релігійного, екологічного тощо), бо через інтертекстуальну сукупність висловлювань репрезентує, перш за все, епістемологічне мислення з притаманною логічною причинно-наслідковою структурою.

4) Науковий дискурс невірно ототожнювати з академічним дискурсом, оскільки «академічний» стосується процесів навчання, викладання, а «науковий» – досліджень й здобутку достовірного знання.

5) Науковий етос є результатом інституціоналізації цінностей і норм наукової етики у вигляді формальних й неформальних імперативів, приписів, заборон, дозволів, настанов, санкцій тощо.

6) Науковий дискурс як і науковий етос є продуктом консенсусу, проте перший – комунікативного, а другий – морального.

7) Науковий дискурс розвивається в межах, які конвенціонально й інституційно визначені науковим етосом, в той час як сам науковий етос було сформовано науковим дискурсом; а трансформації наукового дискурсу призводять до змін в етосі науки.

Перспективним напрямком подальших досліджень вбачається вивчення етичних підстав наукової діяльності та розвитку етосу науки в розвинутих країнах заходу у порівнянні з аналогічними процесами в Україні на шляху до євроінтеграції.

Список літератури

1. Арутюнова, Н.Д. (1990). Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, «Советская энциклопедия», 1990. – 672 с. – С. 136-137. – URL: <http://tapemark.narod.ru/les/136g.html>.

2. Виноградова, Т.В. (1993). Этические проблемы творчества учёного: Научно-аналитический обзор. – Москва: ИНИОН, 1993. – 48 с.

3. Галилей, Г. (1964). Избранные труды / Г. Галилей: В 2 т. Т. 1. – Москва: Наука, 1964. – 644 с.

4. Гегель, Г.В.Ф. (2000). Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель. – Москва, Наука, 2000. – 495 с.

5. Дёмина, Н.В. (2005). Концепция этоса науки: Мертон и другие в поисках социальной геометрии норм / Н.В. Дёмина // Социологический Журнал. – 2005. – №4. – С. 5-47.

6. Дискурс (2020). Вікіпедія. – URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Дискурс>.

7. Іщенко, Ю.А. (2019). Аргументація в науковому дискурсі / Ю.А. Іщенко // Філософські основи наукових досліджень. – Київ: Інтерсервіс, 2019. – 240 с. – С. 186-195.

8. Кант, І. (1964). Критика чистого розуму / І. Кант // Кант І. Сочинения в шести томах. Т. 3. – Москва: Мысль, 1964. – 799 с.

9. Касавин, І.Т. (2006). Дискурс-анализ как междисциплинарный метод гуманитарных наук / І.Т. Касавин // Эпистемология и философия науки. – 2006. – Т. X. – № 4. – С. 5-17.

10. Кедровский, О.И. (1974). Взаимосвязь философии и математики в процессе исторического развития. От эпохи

Возрождения до начала XX века / О.И. Кедровский. – К.: Изд-во «Вища школа», 1974. – 344 с.

11. *Кибрик, А.* (2020). FAQ: Дискурс. 7 фактов об одном из центральных понятий современной лингвистической теории. – URL: <https://postnauka.ru/faq/10456>.

12. *Кожемякин, Е.А.* (2008). Дискурс-анализ как междисциплинарная методология: исторический аспект / Е.А. Кожемякин // Научные ведомости БелГУ. Серия: Гуманитарные науки. – 2008. – № 2. – С. 5-12.

13. *Коперник, Н.* (1981). О вращении небесных сфер / Н. Коперник. – М., 1981.

14. *Кушакова-Костицька, Н.В.* (2010). Науковий дискурс як інструмент наукового дослідження: проблемні питання / Н.В. Кушакова-Костицька // Вісник НЮА України ім. Я. Мудрого. – № 3, 2010. – С. 130-140.

15. *Мертон, Р.К.* (2006). Социальная теория и социальная структура / Р.К. Мертон. – Москва: АСТ, 2006. – 873 с.

16. *Перов, В.Ю.* (2020). Доклад: Этнос науки и эрозия доверия: от «академического» к «постакадемическому» этосу науки? Лженаука в современном мире медиасфера, школа, высшее образование. Лекториум. URL : <https://www.lektorium.tv/conference/26399>.

17. *Плотин.* (2005). Эннеады. В 7 т. Том 7. Шестая эннеада. Трактаты VI-IX / Плотин. – СПб., 2005. – 416 с.

18. *Семенов, О.М.* (2010). Жанри наукового дискурсу // Культура наукової української мови. Київ: Академія, 2010. 216 с. – URL: http://library.gnpu.edu.ua/books/Scientific%20language/Chapter%202/Part_1.htm.

19. *Сторер, Н.У.* (1972). Социология науки // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. [Пер. изд.: American Sociology: Perspectives, Problems, Methods. New York; London, 1968]. – Москва: Прогресс, 1972. – 392 с.

20. *Тоффлер, Э.* (2010). Третья волна / Э. Тоффлер (The Third Wave, 1980). – Москва: АСТ, 2010. – 784 с.

21. *Тоффлер, Э.* (2008). Шок будущего / Э. Тоффлер (Future Shock, 1970). – Москва: АСТ, 2008. – 560 с.

22. *Фома Аквинский.* (2002). Сумма теологии. Часть 1. Вопросы 1-43. – Киев, Ника-Центр, 2002. – 560 с.

23. *Фуко, М.* (1996а). Порядок дискурса / М. Фуко // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – Москва: Кастанья, 1996. – 448 с.

24. Фуко, М. (1996b). Археология знания / М. Фуко. – Киев: Ника-Центр, 1996. – 208 с.
25. Фуко, М. (2006). Дискурс и истина / М. Фуко. – Минск: Прописи, 2006. – 152 с. – URL: <http://www.edc.bsu.by/tekst/perevod/Fuko.pdf>.
26. Хабермас, Ю. (2001). Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.
27. Шепітько, С. (2010). Компоненти наукового дискурсу / С. Шепітько // Наукові записки [Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка]. Сер.: Філологічні науки. – 2010. Вип. 89(5). – С. 164-167.
28. Ягодзинский, С.Н. (2011). Проблема дискурсивности в классической философии / С.Н. Ягодзинский // Журнал Интелрос – Интеллектуальная Россия. – № 1, 2011. – URL: http://www.intelros.ru/readroom/credo_new/credo_1_2011/8958-problema-diskursivnosti-v-klassicheskoy-filosofii.html.
29. Barber, B. (1952). Science and the social order. Glencoe, Illinois: The Free Press Publ., 1952. P. 60-100.
30. Bizzell, P. (1999). Hybrid Academic Discourses: What, Why, How. // Composition Studies. Vol. 27, No. 2 (Fall 1999), pp. 7-21. URL: <https://www.uc.edu/content/dam/uc/journals/composition-studies/docs/backissues/27-2/Bizzell.pdf>.
31. Foucault, M. (1984). The order of discourse // Language and politics. London: Basil Blackwell, 1984. P. 108-138.
32. Merton, R.K. (1976). The ambivalence of scientists // Sociological ambivalence and other essays. New York: The Free Press, 1976. P. 32-55.
32. Merton, R.K. (1976). The Institutional Imperatives of Science // Sociology of Science. London: Penguin Books, 1972. P. 65–79.
34. Merton, R.K. (1973). The sociology of science: Theoretical and empirical investigations / Ed. and with an intro. by N. W. Storer. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1973. 605 p.
35. Merton, R.K., Barber E. (1976). Sociological ambivalence // Sociological ambivalence and other essays. New York: The Free Press, 1976. P. 3-31.
36. Merton, R.K. (1957). Priorities in Scientific Discovery : A Chapter in the Sociology of Science // American Sociological Review. Vol. 22, No. 6; December, 1957. P. 635-659.
37. Storer, N.W. (1966). The social system of science. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1966.
38. Ziman, J. (1994). Prometheus Bound: Science in a Dynamic Steady State. Cambridge: Cambr. Univ. Press, 1994.

References

1. Arutyunova, N.D. (1990). Diskurs [Discourse]. *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva, «Sovetskaya entsiklopediya»: 136-137. URL: <http://tapemark.narod.ru/les/136g.html> [in Russian].
2. Vinogradova, T.V. (1993). Eticheskiye problemy tvorchestva uchonogo: Nauchno-analiticheskiy obzor [Ethical problems of a scientist's creativity: Scientific and analytical review]. Moskva: INION. [in Russian].
3. Galiley, G. (1964). Izbrannyye trudy [Selected works] V 2 t. T. 1. Moskva: Nauka. [in Russian].
4. Gegel', G.V.F. (2000). Fenomenologiya dukha. [The phenomenology of spirit] Moskva, Nauka. [in Russian].
5. Demina, N.V. (2005). Kontseptsiya etosa nauki: Merton i drugiye v poiskakh sotsial'noy geometrii norm [The Concept of the Ethos of Science: Merton and others in search of the social geometry of norms]. *Sotsiologicheskiy Zhurnal*. №4: 5-47. [in Russian].
6. Diskurs (2020). Vikipediya. [Discourse] URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Diskurs> [in Ukrainian].
7. Íshchenko, YU. A. (2019). Argumentatsiya v naukovomu diskursi [Argumentation in scientific discourse]. *Filosofs'ki osnovi naukovikh doslidzhen'*. Kiiv: Ínterservis: 186-195. [in Ukrainian].
8. Kant, I. (1964). Kritika chistogo razuma [Critique of Pure Reason]. *Sochineniya v shesti tomakh. T.3. Moskva: Mysl'*. [in Russian].
9. Kasavin, I.T. (2006). Diskurs-analiz kak mezhdistsiplinarnyy metod gumanitarnykh nauk [Discourse analysis as an interdisciplinary method of the humanities]. *Epistemologiya i filosofiya nauki. T. 10. № 4*: 5-17. [in Russian].
10. Kedrovskiy, O.I. (1974). Vzaimosvyaz' filosofii i matematiki v protsesse istoricheskogo razvitiya. Ot epokhi Vozrozhdeniya do nachala 20 veka. [The relationship between philosophy and mathematics in the process of historical development. From the Renaissance to the early twentieth century]. Kyiv.: Izd-vo «Vishcha shkola». [in Russian].
11. Kibrik, A. (2020). FAQ: Diskurs. 7 faktov ob odnom iz tsentral'nykh ponyatiy sovremennoy lingvisticheskoy teorii [Discourse. 7 facts about one of the central concepts of modern linguistic theory]. URL: <https://postnauka.ru/faq/10456> [in Russian].
12. Kozhemyakin, Ye.A. (2008). Diskurs-analiz kak mezhdistsiplinarnaya metodologiya: istoricheskiy aspekt [Discourse analysis as an interdisciplinary methodology: a historical aspect]. *Nauchnyye vedomosti BelGU. Seriya: Gumanitarnyye nauki. № 2*: 5-12. [in Russian].

13. Kopernik, N. (1981). O vrashchenii nebesnykh sfer [About the rotation of the celestial spheres]. *Moskva*. [in Russian].
14. Kushakova-Kostits'ka, N.V. (2010). Naukoviy diskurs yak instrument naukovogo doslidzhennya: problemni pitannya [Scientific discourse as a tool of scientific research: problematic issues]. *Visnik NYUA Ukraini im. YA. Mudrogo. № 3*: 130-140. [in Ukrainian].
15. Merton, R.K. (2006). Sotsial'naya teoriya i sotsial'naya struktura [Social theory and social structure]. *Moskva: AST*. [in Russian].
16. Perov, V.YU. (2020). Doklad: Etos nauki i eroziya doveriya : ot «akademicheskogo» k «postakademicheskomu» etosu nauki? [Report: The ethos of science and the erosion of trust: from the «academic» to the «post-academic» ethos of science?]. *Lzhenuka v sovremennom mire mediasfera, shkola, vyssheye obrazovaniye. Lektorium*. URL : <https://www.lektorium.tv/conference/26399> [in Russian].
17. Plotin (2005). Enneady [Enneads]. *V 7 t. Tom 7. Shestaya enneada. Traktaty VI-IX. SPb*. [in Russian].
18. Semenog, O.M. (2010). Zhanri naukovogo diskursu [Genres of scientific discourse]. *Kul'tura naukovoï ukrains'koï movi. Kiiv: Akademiya*. URL: http://library.gnpu.edu.ua/books/Scientific%20language/Chapter%202/Part_1.htm [in Ukrainian].
19. Storer, N.U. (1972). Sotsiologiya nauki [Sociology of Science]. *Amerikanskaya sotsiologiya: perspektivy, problemy, metody. Moskva: Progress*. [in Russian].
20. Toffler, E. (2010). Tret'ya volna [The Third Wave]. *Moskva: AST*. [in Russian].
21. Toffler, E. (2008). Shok budushchego [Future Shock]. *Moskva: AST*. [in Russian].
22. Foma Akvinskiy (2002). Summa teologii [Sum of theology]. *Chast' I. Voprosy 1-43. Kiyev, Nika-Tsentr*. [in Russian].
23. Fuko, M. (1996a). Poryadok diskursa [Discourse order]. *Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznykh let. Moskva: Kastal'*. [in Russian].
24. Fuko, M. (1996b). Arkheologiya znaniya [Archeology of knowledge]. *Kiyev: Nika-Tsentr*. [in Russian].
25. Fuko, M. (2006). Diskurs i istina [Discourse and truth]. *Minsk: Propilei*. URL: <http://www.edc.bsu.by/tekst/perevod/Fuko.pdf> [in Russian].
26. Khabermas, YU. (2001). Vovlecheniye drugogo. Ocherki politicheskoy teorii [Involving another. Essays on Political Theory]. *SPb.: Nauka*. [in Russian].

27. Shepit'ko, S. (2010). Komponenti naukovogo diskursu [Components of scientific discourse]. *Naukovi zapiski [Kirovograd. derzh. ped. un-tu im. V. Vinnichenka]. Ser.: Filologichni nauki.. Vip. 89(5): 164-167.* [in Ukrainian].

28. Yagodzinskiy, S. N. (2011). Problema diskursivnosti v klassicheskoy filosofii [The problem of discursiveness in classical philosophy]. *Zhurnal «INTELROS – Intellektual'naya Rossiya». № 1.* URL: http://www.intelros.ru/readroom/credo_new/credo_1_2011/8958-problema-diskursivnosti-v-klassicheskoy-filosofii.html [in Russian].

29. Barber, B. (1952). Science and the social order. *Glencoe, Illinois: The Free Press Publ.:* 60-100.

30. Bizzell, P. (1999). Hybrid Academic Discourses: What, Why, How. *Composition Studies. Vol. 27, No. 2:* 7-21. URL: <https://www.uc.edu/content/dam/uc/journals/composition-studies/docs/backissues/27-2/Bizzell.pdf>

31. Foucault, M. (1984). The order of discourse. *Language and politics. London: Basil Blackwell:* 108-138.

32. Merton, R.K. (1976). The ambivalence of scientists. *Sociological ambivalence and other essays. New York: The Free Press:* 32-55.

33. Merton, R.K. (1972). The Institutional Imperatives of Science. *Sociology of Science. London: Penguin Books:* 65–79.

34. Merton, R.K. (1973). The sociology of science: Theoretical and empirical investigations. / *Ed. and with an intro. by N. W. Storer. Chicago and London: The University of Chicago Press.*

35. Merton, R.K., Barber E. (1976). Sociological ambivalence. *Sociological ambivalence and other essays. New York: The Free Press:* 3-31.

36. Merton, R.K. (1957). Priorities in Scientific Discovery: A Chapter in the Sociology of Science. *American Sociological Review. Vol. 22, No. 6; December:* 635-659.

37. Storer, N.W. (1966). The social system of science. *New York: Holt, Rinehart and Winston.*

38. Ziman, J. (1994). Prometheus Bound: Science in a Dynamic Steady State. *Cambridge: Cambr. Univ. Press.*

Н.Г. Середюк. Етос та етика наукового дискурсу

N.G. Serediuk. Ethos and ethics of scientific discourse

Авторська довідка:

Середюк Наталія Григорівна – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділу наукових і освітянських методологій та практик Центру гуманітарної освіти НАН України.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ НАУКИ ТА БІЗНЕСУ

С.В. Приходько

*Центр гуманітарної освіти НАН України, вул.
Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01601
SV-etlanaP@bigmir.net*

Матеріал публікації відображає в собі розгляд можливості стратегічної співпраці між наукою і бізнесом на сучасній стадії економічного розвитку. Звертаючись до теоретичних основ, автор висвітлює «спільні корені» цієї співпраці. Це дозволяє зазначити, що основою для створення сучасних альянсів науки і бізнесу є інноваційний вектор сучасного економічного розвитку. В рамках модернізації вітчизняної економіки така співпраця не тільки можлива, але й надзвичайно необхідна.

Ключові слова: альянси бізнесу і науки, технопарки, інновації, інноваційна лабораторія, модернізація економіки, інноваційний вектор розвитку, конкурентоспроможність держави.

Social aspects of collaboration of science and business

S.V. Prykhodko

*Center of Humanitarian Education of the National Academy of
Sciences of Ukraine, st. Tryokhsvyatitelskaya, 4, Kiev, Ukraine, 01601
SV-etlanaP@bigmir.net*

The material of the publication reflects the consideration of the possibility of strategic cooperation between science and business at the current stage of economic development. Turning to the theoretical foundations, the author highlights the "common roots" of this collaboration. This indicates that the basis for the creation of modern alliances of science and business is the innovative vector of modern economic development. In the context of the modernization of the domestic economy, such cooperation is not only possible but also extremely requisite.

Key words: *alliances of science and business, technoparks, innovative laboratory, modernization of economy, innovative vector of development, competitiveness.*

Социальные аспекты сотрудничества науки и бизнеса

С.В. Приходько

*Центр гуманитарного образования Национальной академии наук Украины, ул. Трёхсвятительская, 4, Киев, Украина, 01601
SV-etlanaP@bigmir.net*

Материал публикации отражает в себе рассмотрение возможности стратегического сотрудничества между наукой и бизнесом на современной стадии экономического развития. Обращаясь к теоретическим основам, автор освещает «общие корни» этого сотрудничества. Это позволяет отметить, что основой для создания современных альянсов науки и бизнеса является инновационный вектор современного экономического развития. В рамках модернизации отечественной экономики такое сотрудничество не только возможно, но и чрезвычайно необходимо.

Ключевые слова: *альянсы бизнеса и науки, технопарки, инновации, инновационные лаборатории, модернизация экономики, инновационный вектор развития, конкурентоспособность государства.*

Вступ. Постановка проблеми. На сьогоднішній день наука є однією з найважливіших сфер, що визначають перспективи положення країни в глобальному економічному просторі. Наукові досягнення визначають економічне зростання, готують платформу для впровадження інновацій і формують кваліфіковану робочу сілу. Наукові знання та інновації є рушійною силою для оновлення існуючих технологій і ключовим фактором конкурентоспроможності підприємств, галузей і комплексів. Стає очевидним, що в сучасних умовах основою конкурентних переваг у розвитку всіх галузей служать швидкість отримання нових знань, швидкість впровадження нововведень, інтеграція, створення нових підприємств, динамічний розвиток і трудові ресурси.

В сучасних економіках розвинених країн, та країнах, що розвиваються, сучасна наука сконцентрована в т. зв. «банках ідей», а наукові знання фактично є товаром, який досить успішно реалізується

на сучасному ринку. В даний час інститут взаємодії науки і бізнесу підсилює свої позиції в економічно-розвинених країнах і спирається на інноваційні складові, які представляють собою наукові дослідження в сфері виробництва і націлені не тільки на прогрес, а й на сучасного споживача, який вважає за краще купувати товари та послуги високої якості. Вектор інноваційного розвитку економіки не залишає для науки і бізнесу іншого шляху крім як створення різних форм альянсів.

Мета і завдання дослідження. Мета і завдання дослідження обумовлені нагальною потребою соціально-економічного аналізу теоретичних основ взаємозв'язку науки і бізнесу в умовах розвитку техногенної цивілізації, суть яких детермінується збігом процесів активного заповнення життєвого простору української держави новими парадигмами соціального розвитку і новим науковим і технічним змістом навколишнього середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти взаємодії бізнесу й науки в умовах глобальної інтеграції розглянуто в працях українських учених, зокрема Ю. Бажала, В. Геєця, О. Кондрашової, Л. Федулової, Е. Лібанової, І. Єгорова, С. Ільєнкової та ін., а також у публікаціях зарубіжних науковців, зокрема Дж. Болдвіна, П. Ганела, М. Портера, М. Перкмана та ін.

Треба зауважити, що економічна теорія розвиває кілька ключових постулатів в області взаємодії науки та бізнесу, а саме:

- бізнес пред'являє попит на наукове знання в цілях посилення інноваційного потенціалу і підвищення конкурентоспроможності, оскільки це знання здатне забезпечити більш високий рівень новизни продукції, що виробляється. Інші переваги полягають в можливості проводити професійну підготовку (перепідготовку) і безперервне навчання персоналу, наймати висококваліфікованих досвідчених дослідників, підвищувати престиж і репутацію підприємства;

- підприємства виступають провідниками інновацій і тим самим сприяють комерціалізації результатів наукової діяльності та їх виходу на ринок;

- відносини між представниками бізнесу та науки повинні носити багатосторонній характер і спиратися на інтенсивну мережеву взаємодію, в ході якої здійснюється обмін інформацією, знаннями та іншими ресурсами;

- вибір каналів передачі інформації багато в чому визначається метою кооперації. Вони відрізняються відчутною різноманітністю, такою як співпраця в галузі досліджень і розробок, включаючи проведення спільних контрактних досліджень; надання та

отримання науково-технологічних послуг; обмін персоналом; встановлення неофіційних (особистих) контактів;

– у кожному конкретному випадку реалізована модель партнерства бізнесу і науки відображає цілі та інтереси учасників, залежить від потенційної наукової та економічної цінності переданих знань, планованої інтенсивності і тривалості співробітництва. (Perkmann, Walsh, 2007).

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження цілей і форм кооперації між бізнесом і наукою, факторів, що детермінують її ефективність, свідчать про те, що вектор інноваційного розвитку економіки не залишає для науки і бізнесу іншого шляху, крім як створення різних форм співпраці. Бізнес зацікавлений у результатах наукових досліджень і розробок як в джерелі підвищення своєї конкурентоспроможності за рахунок поновлення своїх активів, а також створення нових активів, головним компонентом яких є нематеріальні активи. Компанії, які ведуть комерційну діяльність, не можуть ні вести, ні замовляти проведення наукових досліджень і розробок, якщо не знають заздалегідь, для яких комерційних цілей потрібні ці результати і які комерційні вимоги вони повинні задовольняти. Наука зацікавлена в замовленнях бізнесу як в можливості реалізувати потенціал накопичених знань і отримати відповідну винагороду, а також у можливості отримати фінансування робіт, в ході яких відбувається продовження накопичення знань і підвищення наукового потенціалу. Суспільство зацікавлене в результатах науки, де фундаментальні дослідження підвищують конкурентоспроможність країни в світовому співтоваристві, а прикладні забезпечують виробництво і підтримують безпеку в усіх сферах.

Наука має стати надійним джерелом підвищення конкурентоспроможності держави і бізнесу, тому є важливим створювати та розвивати особливі форми інтеграції бізнесу та науки.

Одними з таких форм в сьогоденні є технопарки й технополіси (техногради). Технологічний парк – це науково-виробничий територіальний комплекс, головне завдання якого полягає у формуванні максимально сприятливого середовища для розвитку малих і середніх наукомістких інноваційних підприємств (Мазур, 2013: 60).

Технопарки поєднують науково-дослідні, технологічні і виробничі підприємства, забезпечують найшвидше впровадження результатів науково-дослідних, пошукових робіт і винаходів у виробництві і бізнесі. Значення технопарків і доцільність їх створення

полягає в тому, що вони є ефективною формою зближення науки і виробництва, бо скорочується до мінімуму тривалість циклу «дослідження – розробка – упровадження». У технопарках зосереджуються висококваліфіковані кадри різних спеціальностей: учені, розробники, дослідники, аналітики, інженери, спеціалісти різного профілю, що забезпечує можливість міжгалузевих досліджень.

Наступним типовим прикладом нової моделі розвитку й укріплення партнерства науки та бізнесу з використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій може бути створення відкритих інноваційних навчальних і дослідних лабораторій (платформ) (Бакушевич, 2014: 64).

Інноваційна лабораторія – це концепція, яка тісно пов'язана з відкритими інноваціями, створенням платформи для експериментування, де підприємства, органи місцевої влади та громадські організації беруть участь у розробленні інноваційного продукту, послуги, технології. Важливими компонентами концепції є відкритість платформи для всіх зацікавлених сторін з різним рівнем підготовки, залучення широкої громадськості до подання ідей для розв'язання місцевих проблем бізнесу, соціальної сфери, екології, а також паралельне й одночасне охоплення всіх ланок «інноваційного ланцюга» за участю постачальників, посередників, споживачів інновацій та інших учасників ринку нових знань та інновацій.

Однією з перспективних форм взаємодії між виробництвом і наукою є науково-технологічні альянси, які визначаються як галузева форма взаємодії між промисловими підприємствами і базовими учасниками інноваційної системи, в рамках якої вони поділяють ризики, об'єднують свої сильні сторони і інтегрують функції для підвищення рівня інноваційного розвитку (Інтернет-ресурс; Електронний ресурс).

Створення альянсу науки і бізнесу або іншої формалізованої інтегрованої структури істотно знижує ризик ведення господарської діяльності, підвищуючи рівень довіри у взаємних контрактах.

Слід зазначити, що основа діяльності будь-якого інноваційного підприємства залежить від кількох складових, таких як активи, як матеріальні, так і нематеріальні; кадровий та освітній потенціал, який багато в чому визначає перспективу розвитку підприємства; стабільна фінансова система, яка знижує значну долю підприємницьких ризиків.

Створення інноваційного альянсу на основі взаємовигідного співробітництва при безумовній формалізації і чіткому дотриманні прав власності на всі види ресурсів дозволяє об'єднати зусилля науки і

бізнесу і підвищити ефективність створення інноваційного продукту на всіх етапах його створення від ідеї до споживача.

Висновки. Як висновок до даної статті варто відзначити, що співпраця науки та бізнесу є провідною складовою інноваційної системи, що безпосередньо бере участь у процесі виробництва та комерціалізації інновацій і знань, що уможливує використання інтелектуального ресурсу як чинника економічного розвитку (на макрорівні) та зростання вартості бізнесу (на мікрорівні). Соціальна віддача від інвестицій в дослідження і розробки перевищує доходи конкретних виробників і споживачів знань. У цих умовах сприяння трансферу наукових результатів і нових технологій є необхідною умовою соціально-економічного прогресу, а розвиток коопераційних зв'язків – фактором підвищення ефективності витрат на науку в цілому, включаючи вкладення держави. Ці завдання вважаються ключовими і в контексті досягнення більш широких цілей, пов'язаних зі стійким економічним зростанням. Зокрема, мова йде про передачу інформації про результати досліджень і розробок для стимулювання інновацій в приватному секторі, а також про перетворення наукових досягнень в продукти і послуги для більш ефективного вирішення глобальних проблем, таких як ліквідація бідності і голоду, зниження рівня нерівності, зміна клімату.

Список літератури

1. *Perkmann M., Walsh K.* University–industry relationships and open innovation: Towards a research agenda // *International Journal of Management Reviews*. – Vol. 9. – № 4. – 2007. – Pp. 259-280.
2. *Bekkers R., Bodas Freitas I.M.* Analysing knowledge transfer channels between universities and industry: To what degree do sectors also matter? // *Research Policy*. – Vol. 37. – № 10. – 2008. – Pp. 1837-1853.
3. *Мазур А.А.* Технологічні парки України: цифри, факти, проблеми / А.А. Мазур, С.В. Пустовойт // *Наука та інновації*. – Т. 9. – № 3. – 2013. – С. 59-72.
4. *Бакушевич І.* Розвиток мережевої взаємодії бізнесу, освіти і науки відповідно до нового Закону про вищу освіту в Україні / І. Бакушевич // *Збірник конференції «Будуємо нову Україну»* 26-27 листопада 2014. – С. 64.
5. Интеграция науки и бизнеса в системе совершенствования предпринимательской деятельности. – Интернет-ресурс. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://trendclub.ru/blogs/contest_november/1565.

6. Стратегія модернізації України [Електронний ресурс] // Бачення незалежних експертів. – Режим доступу: <http://dt.ua/>.

References

1. Perkmann M., Walsh K. University–industry relationships and open innovation: Towards a research agenda // *International Journal of Management Reviews*. Vol. 9. № 4. 2007. Pp. 259-280.

2. Bekkers R., Bodas Freitas I.M. Analysing knowledge transfer channels between universities and industry: To what degree do sectors also matter? // *Research Policy*. Vol. 37. № 10. 2008. Pp. 1837-1853.

3. Mazur, A. (2013). Tehnologichni parki Ukrainy: cifri, fakti, problemi [Technological parks of Ukraine: figures, facts, problems. Nauka i inovacii [Science and Innovation]. T. 9.No. 3.: 59-72 [in Ukrainian].

4. Bakushevych, I. (2014). Rozvitok merejevoi vzaimodii biznesu, osvity i nauki vidpovidno do novogo Zakonu pro vischu osvitu v Ukraini. [Development of network of interaction of business, education and science in accordance with the new Law on Higher Education in Ukraine // Digest of the conference «Building a new Ukraine» November 26-27: 64 [in Ukrainian].

5. [Integration of science and business in the system of business improvement.] Internet resource. [Electronic resource]. Access mode: http://trendclub.ru/blogs/contest_november/1565 [in Russian].

6. Strategia modernizacii Ukraini [Strategy of modernization of Ukraine [Electronic resource] // Bachenia nezalejnych ekspertiv. – Rejim dostupu: <http://dt.ua/> [in Ukrainian].

С.В. Приходько. Соціальні аспекти співпраці науки та бізнесу

S.V. Prykhodko. Social aspects of collaboration of science and business

Авторська довідка:

Приходько Світлана Володимирівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Центру гуманітарної освіти НАН України.

УДК 1(08)

КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ТЕКСТУ

Д.В. Вергун

*Центр гуманітарної освіти НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01601
VforVergun@gmail.com*

У статті розглядаються когнітивно-дискурсивні особливості наукового тексту. Автор звертає увагу на ті засоби, які притаманні сучасному українському науковому дискурсу. Звертається особлива увага на когнітивні процеси як самого створення наукового тексту, так і сприйняття цього тексту адресантом. Автор звертає увагу на необхідність багатоаспектного вивчення наукового тексту і відокремлення притаманних суто для нього лексичних, стилістичних та граматичних конструктивів та їх вплив на когнітивну сферу як адресанта, так і адресата наукового тексту.

***Ключові слова:** науковий дискурс, науковий текст, науковий стиль, стилістика, філософія мови.*

COGNITIVE AND DISCURSIVE FEATURES OF A MODERN SCIENTIFIC TEXT

D.V. Vergun

*Center for Humanitarian Education of the National Academy of
Sciences of Ukraine,
st. Tryokhsvyatitelskaya, 4, Kyiv, Ukraine, 01601
VforVergun@gmail.com*

The article discusses the cognitive and discursive features of a scientific text. The author draws attention to the means that are inherent in modern Ukrainian scientific discourse. Special attention is paid to the cognitive processes of both the creation of a scientific text itself and the perception of this text by the addressee. The author draws attention to the need for a multidimensional study of the scientific text and the separation of lexical, stylistic and grammatical constructs inherent in it and their impact on the

cognitive sphere of both the addressee and the addressee of the scientific text.

Key words: *scientific discourse, scientific text, scientific style, Stylistics, philosophy of language.*

Вступ. Постановка проблеми. Сьогодні, коли наукова діяльність набуває масового характеру, особливо актуальною стає завдання виховання культури наукового мислення. Наукову мову, що передає інформацію про природу, людину, суспільство, яка забезпечує ясність, логічність, доказовість викладу, демонструють наукові тексти, але вона може бути представлена і в текстах іншої стильової приналежності, якщо ці тексти є результатом дискурсивної діяльності автора-вченого. Тексти такої мовної спрямованості, будучи продуктом вербального мислення людини, що досліджує за допомогою понятійного апарату будь-якої науки певну наукову проблему, репрезентуючи в природно-мовленнєвій формі нове знання про дійсність, відтворюючи фрагмент картини світу автора, призначаються для виконання найважливіших для суспільства пізнавальних функцій. Зроблене нами дослідження звернене до аналізу наукових текстів, в яких думка вченого знаходить своє втілення. Науковий текст, незважаючи на плідне і багатоаспектне вивчення, залишиться ще для багатьох поколінь науковців перспективною областю дослідження. Когнітивно-дискурсивна методологія дозволяє:

а) розглядати гіпертекст вченого (сукупність його текстів, об'єднаних однією тематикою) як продукт цілісної системи, у якій розвивається його наукове пізнання;

б) визначати знання, які стимулювали основні етапи пізнання, концептуальні точки зору, які виступали двигунами на кожному з основних етапів;

в) позначати галузі знань, що знайшли відображення в текстах автора-науковця;

г) аналізувати текст як результат дискурсу щодо осмислення нового знання і способів його подання за допомогою текстових і мовних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні десятиліття з'явилася достатня кількість наукових зарубіжних і вітчизняних робіт, присвячених проблемам когнітивної лінгвістики (Т. А. ван Дейк, Р. Джекендофф, Дж. Лакофф, Л. Галмі, Ч. Філлмор, У. Чейф, А. Ченкі, Н. Д. Арутюнова, А. Н. Баранов, Н. Н. Белозерова, А. П. Чудінов та ін.). Все частіше згадується про когнітивний підхід до мови, який відк-

риває широкий спектр можливостей і дозволяє його дослідникам поглянути на ті чи інші існуючі явища в мові абсолютно під іншим кутом зору, а саме з точки зору пізнавальних (когнітивних) механізмів, що лежать в основі розумової діяльності людини.

Проаналізовані дослідження дозволили виявити семантичні, структурно-жанрові аспекти наукової мови: специфіку наукового спілкування і співвідношення його з іншими сферами комунікації; загальні особливості наукової мови; проблеми усної наукової мови; функціонування у наукових текстах мовних одиниць різних рівнів; типи, підтипи наукових текстів, їх стильові й жанрові взаємодії; основні стилепороджуючі категорії наукового тексту; способи вираження діалогічності; показники авторської індивідуальності в науковому тексті; принципи вивчення індивідуального стилю вченого; специфіку перекладу наукового тексту; можливості інтерпретації наукового тексту як результату дискурсу вченого; характер інтертекстуальності (політекстуальності) в науковому тексті; місце і шляхи вивчення наукового тексту в прикладних цілях: при навчанні студентів нефілологічних спеціальностей і в процесі викладання української мови студентам-іноземцям та ін. (М. Н. Кожина, А. А. Абдулфанова, Д. М. Алексєєва, Р. С. Алікаєв, Є. А. Баженова, Н. В. Бикова, А. Н. Васильєва ін.).

Актуальність дослідження. Представлена багатоаспектність вивчення наукового тексту, підтверджуючи зацікавленість дослідників у його проблематиці, не дозволяє вважати остаточно вирішеними питання, пов'язані з онтологією його когнітивно-дискурсивного простору. Вирішення цієї проблеми вимагає пошуку нових шляхів комплексного дослідження наукового тексту. Ця проблематика є центральною для одного з напрямків сучасної філософії. Розвиток когнітивного підходу тісно пов'язаний зі зміною загальної гуманітарної парадигми.

Механістичне тлумачення природи людського мислення, граничним втіленням якого стає ідея штучного інтелекту, привело лінгвістику і гуманітарні науки в цілому до кризи. У зв'язку з цим одним з базових постулатів когнітивної лінгвістики стає визнання неалгоритмічної і неатомістичної природи людського мислення і мови як його невід'ємного компонента.

Мова, будучи частиною мислення, беручи участь у всіх психічних і когнітивних процесах, являє собою втілені його механізми, саме тому ядром когнітивної лінгвістики стають дослідження мовної семантики в аспекті когнітивного моделювання. Інтерес до науки як до особливого типу діяльності формується ще в античності і зберігається донині, тому другий параметр актуальності даної роботи пов'язаний з дослідженнями в області теорії пізнання, зокрема, зачіпають співвід-

ношення раціонального і ірраціонального мислення в процесах пізнання світу. Не будучи безпосередньо пов'язаним з когнітивною проблематикою, названий напрямок актуалізує питання синтезу різних форм мислення і розробляє концепцію нової раціональності, що включає образні засоби мови і, зокрема, метафору як невід'ємний компонент гносеології. Когнітивна метафора розглядається в цьому випадку як одна з базових моделей наукового мислення, що відображає специфіку української мовної картини світу через призму наукового дискурсу.

Третій параметр актуальності роботи пов'язаний з дослідженням процесів комунікації. Вербальна комунікація усвідомлюється як об'єкт дослідження тільки в ХХ ст., «відбившись» від досліджень комунікації в теорії зв'язку і теорії інформації. Мова як комунікативний і моделюючий механізм активно використовувався в практичній сфері (риторика, психоаналіз), але при цьому в фокус дослідницької уваги потрапляв тільки його структурний аспект. Хоча функціональний напрямок зароджується вже в структуралістських концепціях.

В рамках когнітивно-дискурсивного підходу особливо гостро ставиться проблематика когнітивного і мовного моделювання. Когнітивні моделі, виявлені в дослідженнях, присвячених опису мовної картини світу, і відображають специфіку національного світосприйняття, складають ядро уявлень про довколишній світ, деяку систему універсалій різного рівня. Але в повсякденній мовній діяльності ця система і самі моделі трансформуються в залежності від дискурсивних параметрів – умов комунікації і системи смислів, які хоче висловити комунікант. Тому дослідження зміщуються в область моделювання дискурсів як цілісних сукупностей комунікативних і вербальних параметрів. У зв'язку з цим актуальним є звернення до способів подання інформації в українському науковому дискурсі.

Об'єктом дослідження є наукові тексти, що відображають своєрідність промови вченого.

Предмет дослідження є когнітивно-дискурсивний простір наукового тексту, пов'язаний з концептуальною картиною світу вченого, ментальною основою його ідіостилю.

Мета роботи: дослідити когнітивно-семантичну та комунікативно-прагматичну сутність наукового тексту.

Гіпотеза дослідження. Передбачається, що в просторі наукового тексту, що розглядається як продукт когнітивно-дискурсивної діяльності адресанта, прямо або побічно виявляються «сліди» цієї діяльності, що включає утворення дискурсивних смислів. При цьому допускається, що останні формуються в процесі:

- а) народження нового знання;

б) діалогів між старим і новим знанням, прогнозованим опонентом і уявним читачем;

в) актуалізації знань, що лежать в основі індивідуальної концептуальної картини світу адресанта;

г) переосмислення деяких з них.

Виклад основного матеріалу дослідження. Різні форми комунікації у царині науки і техніки охоплюють все нові й нові сфери діяльності людини. Характер наукового спілкування, монокультурного і міжкультурного, поступово відокремлюється від інших форм і приймає нові, специфічні тільки для цієї сфери діяльності способи і типи. Все це дозволяє говорити про своєрідність наукового дискурсу, яка підтверджується і специфічними цільовими установками і стратегіями.

Проводяться в нашій країні когнітивні дослідження, пов'язані на першому етапі з вивченням картини світу, все тісніше зближуються з дискурсивними дослідженнями, так як саме вони дозволяють моделювати феномени мовної взаємодії в соціумі, в результаті протікання яких і відбувається формування наукової картини світу як певного способу світобачення, об'єднаного мовою. Перемикання уваги дослідників на проблеми породження і сприйняття мови, втілені в дискурсах різного типу, дозволили говорити про неочевидні властивості текстів, що відображають у своїй структурі всі особливості мовних актів, в процесі яких дані тексти були породжені. Дослідження мовних стереотипів як елементів картини світу сприяють більш глибоко осягненню динамічних моделей соціальної взаємодії, обумовлені безліччю факторів: культурним і мовним середовищем індивіда, індивідуально-психологічними якостями.

Включення в лінгвістичний опис дискурсивного підходу, орієнтованого на виявлення механізмів використання функціональних підсистем мови, в безлічі сучасних досліджень пов'язується зі зміною гуманітарної парадигми, з переходом від онтології матеріального фізичного світу до онтології світу гуманітарного, побудованого за антропоцентричною моделлю.

Таким чином, дискурсивний підхід передбачає опис того, яким чином відбувається моделювання процесу комунікативної взаємодії, які фактори і яким чином впливають на процес комунікації. Використання зазначеного підходу у вивченні сфери наукової діяльності представляється важливим і актуальним, так як наукове спілкування завжди усвідомлювалося як специфічна область використання мови.

До недавнього часу науковий текст традиційно вивчався в рамках функціональної стилістики, при цьому увагу вчених завжди приковували системні властивості стилю, а всі інші елементи, властиві

мові науки, були віднесені до його периферії. В кінці XX ст. кардинальним чином змінюється погляд на науковий текст, який більше не розглядають як окремих твір монологічного характеру, він є компонентом цілісної системи текстів, що представляють різні галузі науки, наукові напрями, наукові парадигми.

Науковий дискурс слід визнати інституційним і зазначити, що інтерактивна взаємодія соціальних факторів в рамках особливого типу дискурсу приваблює дослідників завдяки спектру можливостей лінгвістичного та екстралінгвістичного аналізів, які здатні сформулювати умови для вивчення та висвітлення проблем взаємозв'язку мови і форм діяльності людини, мовного маніпулювання, переконання, оцінки щирості висловлювання. Різні підходи до розробки типології дискурсу, побудови аналітичних моделей дослідження, питання постійного уточнення та обмеження понять «дискурс», «текст», «комунікація» припускають всебічне дослідження соціальних структур дискурсивної інтеракції, суб'єктів і механізмів комунікативної взаємодії.

Механізм в широкому розумінні розглядається як «зв'язок і взаємодія елементів у ході будь-якого процесу» [4]. Механізми формування тексту встановлюють взаємодію різних елементів, починаючи з виникнення задуму і завершуючись розумінням і осмисленням того, що повідомляється. Слідом за О. В. Алексєєвою механізмами текстотворення, націленими на адресата, будемо вважати «використання різних засобів для активізації розумової діяльності адресата, що розпізнає в тексті деякі фіксовані семантичні компоненти і запускає реакцію, як емоційну, так і розумову» [2].

Поняттям, що об'єднує процеси створення і сприйняття наукового тексту, виступає задум адресанта і адресата, які, як відомо, не завжди збігаються в силу різних поглядів, переконань, приналежності до різних наукових шкіл тощо. При цьому задум автора слід розглядати як категорію, що визначає і регулює зміст аналітичної та продуктивної розумової діяльності адресата, предметом текстової діяльності якого виступає у свою чергу власна комунікативна інтенція, змушує вбирати «не смислову інформацію взагалі, а смислову інформацію, що цементується вже його задумом, комунікативно-пізнавальним наміром» [5]. Загальновизнаним в останні роки в аспекті вивчення процесів породження і розуміння тексту є вихід за рамки лінгвістики в область екстралінгвістичних знань адресанта і адресата, оскільки «людина є особистість в силу того, що він свідомо визначає своє ставлення до навколишнього» [5].

Розуміння, як і породження, супроводжується текстотворюючою діяльністю, так як результативність цього процесу (розуміння)

покликаний продемонструвати текст, але текст адресата. Звідси одним з головних механізмів текстоутворення слід розглядати цілепокладання, яке визначається, з одного боку, закономірностями утворення тексту (типом, жанром, призначенням тощо), з іншого – ставленням автора до викладення інформації, що вносить особистісні корективи в побудову тексту, а іноді суперечить прийнятним закономірностям. Виходячи з цього, цілепокладання при створенні медичного тексту являє собою механізм, що включає процес постановки мети його продукування, що диктується, з одного боку, особливостями побудови самого тексту (стилем, жанром, реалізованими завданнями), що визначають форму тексту, відбір матеріалу тощо, а, з іншого – особистісним ставленням автора до нового знання, що пов'язано зі спрямованістю на адресата.

На відміну від власне наукових текстів значимість художніх і публіцистичних текстів, написаних лікарем, полягає в тому, що вони є тим «містком» між літературою, орієнтованою на фахівців-медиків і неспеціалістів, що мають потребу залучення до викладеної інформації, який покликаний донести до адресата в доступній і цікавій формі наукове знання. Звідси мета викладу текстів медичної тематики в рамках такої стильової спрямованості полягає в залученні широкого кола читачів-неспеціалістів до нового наукового знання за допомогою використання певних прийомів його уявлення, пов'язаних з популярною обробкою або художньою реалізацією. Виходячи з цього, при створенні художніх і публіцистичних медичних текстів важливо враховувати наступні вимоги:

- а) проблема повинна бути цікава для адресата;
- б) текст має бути не захарашеним науковими термінами, зрозумілий для читача;
- в) при наявності в тексті спеціальної термінології необхідно її тлумачення;
- г) структура подачі матеріалу залежить від мети його подання [6].

Особливості наукового тексту опосередковано проектуються і на тексти іншої стильової приналежності, створені тим самим автором. Опосередкованість виражається в тому, що такі тексти не є, як правило, безпосереднім результатом перетворення і згортання деякого конкретного наукового тексту. У цій комунікативній ситуації первинною виступає скоріше сама наукова проблема, результат її вирішення. Адресатом такого тексту стає так званий «непідготовлений користувач» [8]. Коло таких «користувачів» чітко не окреслено і є невизначеним. Це будь-яка людина, яка бажає долучитися до знання, але не має необхідних об'єктивних даних для успішного освоєння оригінальних нау-

кових текстів. Такий масовий читач може відрізнятись за освітою, віком, статтю, за своїми пізнавальними і ціннісними орієнтирами і внаслідок використання елементів художності наукова інформація в таких текстах сприймається легко і просто.

Науково нове знання являє собою концептуальний пласт смислової структури тексту, виражений в мовних знаках; результат когнітивного процесу, що формує індивідуальне, особистісне знання вченого. Важливе місце в цьому процесі займає інтенція автора, яка визначається як «готовність до мовленнєвого породження, до комунікативних дій», стимулююча «настрій на ту чи іншу ситуацію» [10].

У нашому дослідженні інтенція автора-вченого розглядається як механізм, що визначає, організуючий змістовний матеріал майбутнього висловлювання, що забезпечує вибір прагматичної тональності його вираження, актуалізує залучення мовних засобів, що підкреслюють особливості автора як мовної особистості, що вказує на взаємодію з адресатом, спрямований, в кінцевому рахунку, на реалізацію в створюваному тексті нового знання, покликаною внести корективи в картину світу адресата.

Місце інтенції як механізму, спрямованого на створення наукового тексту, представляється наступним чином. Оскільки продукування наукового тексту є результат розгортання наукового дискурсу відповідно до прагматичного цілевстановлення, безпосередньому мовленню передують внутрішня інтенція адресанта, яка в психології і психолінгвістиці розглядається як мотив, «потреба в говорінні», створення загального задуму (схеми), вираженого у внутрішній мові [9]. Це те, що спонукає вченого висловитися, його неусвідомлена потреба висловити свої переконання, наміри, що представляють, на його думку, те нове в науці, що значно допоможе в лікуванні захворювань, неможливого раніше в рамках існуючих методів; підніме статус вченого і престиж тієї галузі знання, якою він займається. Починаючи з мотиву, запускається механізм внутрішньої діалогічності, який працює протягом всієї дискурсивної діяльності до моменту втілення її в текст.

Автор наукової праці, як правило, намагається «вбудувати» нову інформацію у вже наявну систему, так як системність знання має на увазі наявність так званого критерію істинності, який визнається у цей момент науковим співтовариством. Кожна наукова публікація, як відомо, є, в більшості випадків, реакцією на попередні праці, стаючи, в свою чергу, стимулом для наукової творчості. Відмінності від колишніх текстів дозволяють продовжувати діалог, так як протиріччя між старим і новим народжує нові ідеї і рішення, і, отже, нові тексти [12]. Це вже пов'язується з роботою інтердискурсивного механізму ство-

рення наукового тексту, здійснюваного в результаті взаємопроникнення у свідомості адресанта дискурсів різних типів, що пояснюється своєрідністю дискурсивного простору вченого, в якому переплітаються, взаємно доповнюючи один одного, освоєні та освоювані їм різнобічні знання. Інтердискурсивний механізм, взаємодіючи з внутрішньою діалогічністю, відточує нову думку, порівнюючи її з належними автору попередніми знаннями і поглядами інших вчених.

Перехід мотиву в інтенцію відбувається в той момент, коли мотив, що носить неусвідомлений (або недостатньо усвідомлений) характер, починає «усвідомлюватися», тобто зв'язується з предметом мови (деяким уявним змістом) і цілями адресанта (в першу чергу, цілями уявлення нового знання, передачі його адресату). Поява інтенції є початком мовленнєвої діяльності, актуалізує у свідомості автора наукового тексту можливі способи подання пропозиції. Для майбутнього наукового тексту пропозиція – це семантичний інваріант фрагмента індивідуальної наукової картини світу вченого, представлений у вигляді загального задуму, загальної схеми, згодом розгортається на етапі створення моделі висловлювання, кодування сенсу.

Таким чином, процес продукування тексту проходить наступні етапи: мотив – інтенція – ієрархія пропозицій – внутрішня мова – текстова, мовна реалізація ядерного сенсу. Інтенція в даному процесі займає важливе місце як механізм, що прогнозує майбутній науковий медичний текст і впливає на роботу інших механізмів текстоутворення. Будь-який текст має свій інтенціональний підтекст, володіє набором інтенцій, складових його інтенціональну структуру, яка актуалізує нове знання, визначає стиль, жанр тексту, вибір засобів вираження, обговорюваних проблем, організовує зміст тексту і, в кінцевому рахунку, характеризує його якість. Перш за все, у адресанта з'являється інтенція, пов'язана з тим, яким колом думок обмежитися в даному тексті, на яких проблемах зосередитися, які ідеї висловити, яке місце у викладі матеріалу займе нове знання [4].

Дискурсивний підхід до власне наукового тексту передбачає прояв особливої уваги до його прагматичних характеристик, насамперед до фактору адресата, і мовних засобів, що забезпечує контроль сприйняття викладеного і його розуміння. Визначаючи фактор адресата як один з обов'язкових складових дискурсивної діяльності адресанта, необхідно акцентувати увагу на понятті «дискурс», що розглядається нами як процес промови адресанта при продукуванні тексту в спрямованості на адресата. Звідси з позицій когнітивістики в дискурсі як процесі мовознавства моделюється дискурсивна діяльність її суб'єктів, виявляються механізми їх інтерактивності.

Проблема адресата розглядалася стосовно публічного мовлення [10], науково-гуманітарного [11], рекламного [14] дискурсів. Відносно наукового дискурсу фактор адресата вимагає певних уточнень, зокрема в аспекті виявлення того, як даний фактор враховується автором в результуючому його науковому тексті при повідомленні нового знання, актуалізації попередньої інформації, емоційному впливі на адресата, які використовуються при цьому мовні і мовленнєві засоби. Адресант і адресат в письмовому тексті залишаються психологічними суб'єктами вербальної комунікації, успішність якої залежить від знань ними предмета мови, ілюктивних установок адресанта і результату декодування їх адресатом.

Адресант, виходячи із задуму, кодує якийсь сенс. Завдання адресата – розкрити і зрозуміти цей сенс через декодування вербальних знаків. Іншими словами, основна мета дискурсивної діяльності автора наукового тексту – формування у свідомості адресата особливої регулятивної моделі світу. Функціональне призначення мовних одиниць при цьому орієнтоване на сенс, який повинен стати надбанням адресата.

Емоційна виразність наукового тексту жорстко спаяна з головною його якістю – логічністю. Емоційність форми тут не руйнує логічності змісту. Написання тексту вченим є завершальним етапом в реалізації когнітивної діяльності, вирішенні творчого завдання. У такому науковому тексті, безсумнівно, відображаються моменти пошуку потрібних рішень, що часто пов'язано з інтуїтивними процесами в мисленні, і тому він не може бути абсолютно беземоційним. Оригінальність погляду на зображуваний предмет не може не поєднуватися з оригінальністю в його емоційній оцінці, а це неминуче позначається на стилі, манері викладу. Звичайно, сам науковий предмет провокує своєрідне ставлення до форми викладу, до вибору мовних засобів. У науковому тексті експресивними виявляються багато нейтральних мовних засобів, які здатні підвищити аргументованість висловленого положення, підкреслити логічність висновку, переконливість міркування тощо, тим самим зацікавити адресата, впливати на нього.

Науковий текст з позицій когнітивно-дискурсивного підходу являє собою не тільки джерело нової наукової інформації з боку адресанта, а й об'єкт осмислення її змісту адресатом. Діалогічність в науковому тексті може виступати в двох видах: зовнішньої діалогічності, експліцитно спрямованої на адресата, і внутрішньої діалогічності, що розглядається як діалог автора з вченими-попередниками і послідовниками, однодумцями і опонентами, а також діалог старого і нового знання, ідей автора, діалог з самим собою [5].

Незважаючи на тривале і різнобічне вивчення діалогічності, недостатньо дослідженими залишаються питання, пов'язані з розглядом її як одного з механізмів текстопояви в процесі дискурсивної діяльності вченого, механізму розгортання наукової ідеї в цілий текст. Зовнішнє звернення адресанта до адресата забезпечує прямий контакт, розрахований на підвищення активності адресата в процесі сприйняття і декодування наукового медичного тексту. Саме така спрямованість на адресата надає тексту справжню інтерактивність і діалогічність.

Виступаючи механізмом створення медичного тексту, діалогічність дозволяє адресату не тільки зрозуміти представлену в тексті наукову ідею, а й визначити прагматичні стратегії автора, зануритися в його рефлексивний світ. Діалогічність найбільш явно експлікується у власне діалозі як формі мови, що знаходиться в точці перетину дослідницьких інтересів представників багатьох гуманітарних наук, що вивчають різні аспекти людської діяльності, так чи інакше пов'язаних з комунікацією.

Зовнішня діалогічність реалізує явну спрямованість мови адресанта на адресата, тобто виступає засобом вираження адресації. Даний тип діалогічності експлікується, наприклад, в наукових текстах за рахунок введення в монологічний контекст діалогічних мовних форм, до яких відносяться особисті займенники і форми дієслів 1 особи множини, питальні конструкції, конструкції з спонукальною модальністю, питально-відповідні комплекси тощо.

У науковому тексті діалогічність можна розглядати не тільки як процес зв'язку, спілкування між автором-вченим і його адресатом-фахівцем в науковій сфері, але і як невід'ємна властивість творчого наукового мислення, коли адресант авторизує своє внутрішнє «Я» і його модифікації, що допомагають знайти або краще зрозуміти істину, перевірити хід вирішення проблеми, переконливіше довести її іншим. В цьому випадку ми говоримо про «внутрішній» діалог, який розглядається як:

– «універсальна одиниця свідомості, універсальна освіта, що проникає в будь-який психічний процес і робить його процесом діалогічним», особлива форма спілкування людини з самим собою, в процесі якої» здійснюється взаємодія, принаймні, двох смислових позицій» [7];

– «інтрапсихічний процес, що протікає у мовній діалогічній формі, спрямований на вирішення інтелектуально-неоднозначної, особистісно-емоційно-значущої, конфліктної проблематики» [8].

У науковому тексті внутрішній діалог співвідноситься з внутрішньою діалогічністю, зазвичай об'єктивується як категорія науково-

го тексту [15]. У нашому дослідженні внутрішня діалогічність розглядається як механізм створення наукового тексту. Внутрішня діалогічність, таким чином, проявляється в рефлексії, оцінці себе, актуалізується у внутрішньому світі кожної людини між двома інстанціями («розмова з самим собою», «аутокомунікація», «самоповідомлення») [6], тобто утворюється промовою одного мовця.

Поряд з цим спостерігається мовленнєвий вплив на адресата, який забезпечується використанням оклику конструкцій, орієнтованих на його емоційну реакцію, привернення уваги до концептуальних моментів змісту; питальних пропозицій і питально-відповідних комплексів, службовців засобом активізації розумової діяльності, що включають адресата у співмисленні; парцельованих конструкцій, що надають висловленню автора силу, яскравість, напруженість, фрагментарність, рухливість, динамізм, що дозволяє прямо і безпосередньо представити процес породження інформації, показати рух думки, «не обробленої» за мовними законами.

Вираз рефлексії досягається за допомогою використання номінативних одиниць зі значенням модальності і односкладних пропозицій, які виступають в тексті засобом посилення прагматичного потенціалу висловлювання, його логічності, виразності, які сприяють відтворенню процесу породження і розвитку думки, що відображають емоційні прояви і вольові зусилля адресанта. Через внутрішні роздуми автора наукового тексту про яку-небудь подію досягається не тільки найбільш повне розуміння адресатом його наукових концепцій, а й життєвих принципів. Таким чином, науковий текст з точки зору внутрішньої діалогічності являє собою структуру, що демонструє розумові процеси, що протікають у свідомості адресанта, що дозволяють побачити зародження нового знання. Внутрішня діалогічність в науковому тексті – це ситуація, при якій адресант (автор наукового тексту), орієнтуючись на адресата, не може вступити з ним у відкритий діалог, але змушений постійно апелювати до його знань, інтуїції, розуміння того, про що йде мова. До певної міри, тут ми можемо спостерігати односторонній діалог, що включає репліки тільки однієї з сторін, що спілкуються.

Репліки іншої сторони (адресата наукового тексту) не знаходять реального вираження в мовному плані діалогу, однак, вони неминуче присутні в свідомості адресанта і є для нього своєрідними відправними точками – опорами в побудові тексту і у веденні прихованого діалогу з адресатом. Об'єктивація внутрішньої діалогічності, як видно з наведених вище прикладів, досягається використанням різних мовних, мовленнєвих, дискурсивних засобів: оклику, питальних, парце-

льованих конструкцій; питально-відповідних комплексів; номінативних одиниць зі значенням модальності; односкладних речень, які виступають у тексті як засіб посилення прагматичного потенціалу висловлювання; дієслів сприйняття і розумової діяльності; оціночної лексики; синтаксично маркованими формами та ін.

Як один з механізмів створення наукового тексту, внутрішня діалогічність дозволяє простежити розгортання наукової ідеї в текст, що досягається в процесі актуалізації:

а) зміни і взаємодії різних смислових позицій автора, що дають можливість адресату зануритися в його когнітивну діяльність, більш точно і повно зрозуміти концепцію, що викладається;

б) особливостей його розумового процесу, що реалізуються у логіці викладу, поясненні понять, термінів;

в) точок зору сучасників і попередників вченого, його однодумців і опонентів.

З вищеописаного випливає, що діалогічність являє собою невід'ємну властивість будь-якого тексту, за яким стоять мовні особистості адресанта і адресата, тому що справжня сутність тексту «завжди розвивається на межі двох свідомостей, двох суб'єктів» [3]. Що стосується наукового тексту, то діалогічність в ньому є механізм, що розгортає нове наукове знання в цілий текст, що представляє діалог старого знання з новим, одного дискурсу з іншим.

Головним збудником самоорганізації дискурсивного поля при створенні тексту виступає механізм цілепокладання, суть роботи якого полягає в передачі задуму адресанта, актуальної інформації, всебічно обґрунтованого з його боку нового знання з метою регулювання продуктивної розумовою діяльністю адресата. У проведеному дослідженні продемонстровано вплив усвідомлення наявності адресата на цілепокладання, реалізоване в тексті, описані особливості представлення в них актуальності досліджуваної проблеми, нового наукового знання, процесу його отримання, спеціальної термінології (для адресата-фахівця), способи формування зацікавленості у викладенні інформації, актуалізації співпереживання, уяви (для широкого кола читачів).

Наукові тексти відображають те, що відбувається в науці. Наука як область загальнолюдської культури пов'язана зі спеціалізованою діяльністю по створенню системи знань про природу, суспільство, людину. Це не просто виклад наукових фактів, теорій, концепцій. Наука становить найважливішу частину духовного життя людей. Поле наукового знання, наповнене науковими проблемами, які вимагають свого вирішення, знаходить своїх дослідників. Вчений при цьому проявляє себе як мовна особистість, яка здатна сформулювати зміст даних

проблем і відобразити їх у своїй науковій творчості, набуваючи статусу автора наукового тексту.

Висновки. Розвиток наукового знання пов'язаний з категорією часу. Простір часу нестійкий, динамічний і текучий. У ньому вчений, рухомий науковою думкою, може пережити безліч свідомих і несвідомих процесів, в ході яких проявляються і перевіряються «узагальнююча сила» його розуму, вміння «охопити пам'яттю» значну кількість фактів, «перекинутися від однієї наукової галузі в іншу», створити «мости зв'язку» між ними, підсумувати зокрема в «блискучі узагальнення».

В рамках даного підходу сформувалася одиниця аналізу наукового тексту і наукового дискурсу, позначена як комунікативно-когнітивний блок. Перший компонент введеної нами одиниці названий так тому, що дослідник тексту завжди виступає комунікантом, що стає одночасно на позиції і адресата, і адресанта; когнітивним – тому що через ідентифікацію мовних і мовленнєвих одиниць він прагне зрозуміти і пояснити процес мовлення автора тексту при осмисленні руху від старого знання до нового.

Науковий текст визначається в роботі як продукт дискурсу вченого, в просторі якого:

а) в ході діалогу концепту-стимулу з конкуруючими хранителями старих знань народжуються і систематизуються смисли, збагачують і обґрунтовують змістовне ядро закладеного в ньому нового знання;

б) осмислюється місце цього знання в концептуальній картині світу;

в) виробляється концепція його пред'явлення в тексті;

г) осмислюються засоби об'єктивації.

Розглянутий нами когнітивно-дискурсивний простір наукового тексту складають мовні, текстові знаки й те, що стоїть за ними:

а) значення, результуючі смисли,

б) системи сенсів, що народжуються в асоціативних протиріччях і гармонійних зв'язках змістовного ядра нового знання, закладеного в концепті-стимулі (збудника), з іншими ментальними утвореннями, що зберігають у концептуальному просторі адресанта старі знання.

Такого роду ментальні структури здатні вступати з концептом в креативну взаємодію з метою збагачення, вдосконалення, формування і формулювання нового знання, інтенційованого і мотивованого цим концептом.

Список літератури

1. Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей / пер. з фр. – Т. 4. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 440 с.
2. Романченко А. П. Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти: монографія / А. П. Романченко. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. – 541 с.
3. Алексеев К. И. Метафора в научном дискурсе. Психологические исследования дискурса. – Москва : ПЕРСЭ, 2002. – С. 40–50.
4. Алексеева О. В. Текстовое образовательное пространство современного урока русского языка, Наука и школа. - 2010. - № 1. - с. 80-85.
5. Арнольд И. В. Проблемы интертекстуальности // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. – Санкт-Петербург, 1992. – № 4. – С. 53–61.
6. Ашева А. А. Элитарная языковая личность в публицистическом дискурсе (на материале публицистического творчества С. Рассадина) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19. – Майкоп, 2013. – 27 с.
7. Балацька О. Л. Дискурсивні властивості критики в англомовній науковій статті : автореф. ... канд. філол. наук : 10.02.04. – Харків, 2013. – 20 с.
8. Балацька О. Л. Об'єкти критики в англомовній науковій статті. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2010. – № 930. – С. 91–96.
9. Борисов В. А. Мовна особистість ученого в синхронному науковому дискурсі // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 5. – С. 131–136.
10. Викторова Е. Ю. Дискурсивные слова: единство в многообразии // Известия Саратовского ун-та. Новая серия. Серия Филология. Журналистика. – Саратов, 2014. – Т. 14. – Вып. 1. – С. 10–15.
11. Дейна Л. В. Суб'єктивна та об'єктивна оцінка в українському щоденниковому дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – Полтава, 2016. – 229 с.
12. Загнітко А. П. Основы дискурсологии : научно-научальное видання. – Донецьк, 2008. – 194 с.

13. *Космеда Т. А.* Типові дискурсивні слова як показник комунікативної компетенції мовної особистості (на прикладі аналізу «живого» мовлення І. Франка). Лінгвістичні студії. Донецьк : ДонНУ, 2008. – Вип. 17. – С. 206–210.
14. *Яхонтова Т. В.* Лінгвістична генологія наукової комунікації : монографія. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 420 с.
15. *Приступенко Т. О., Євдокименко І. М.* Західноєвропейський науковий дискурс у контексті світових тенденцій розвитку журналістики // International scientific and practical conference. – Wloclawek, Republic of Poland. February 26–27, 2021. – С. 160-165.

References

1. Alekseev K. Y. Metafora v nauchnom diskurse. *Psykholohycheskye yssledovaniya dyskursu*. Moskva : PERSE, 2002. S. 40–50.
2. Alekseeva O. V. Tekstovoe obrazovatelnoe prostranstvo sovremennoho uroka russkoho yazyka // *Nauka y shkola*. - 2010. - № 1. - S. 80-85.
3. Arnold Y. V. Problemy intertekstualnosti. *Vestnyk Sankt-Peterburhskoho unyversyteta*. Seryia 2. Sankt-Peterburh, 1992. № 4. S. 53–61.
4. Asheva A. A. Elitarnaia yazykovaia lychnost v publitsystycheskom diskurse (na materyale publitsystycheskoho tvorchestva S. Rassadyna) : avtoref. dyss. ... kand. fylol. nauk : 10.02.19. Maikop, 2013 a. 27 s.
5. Balatska O. L. Dyskursyvni vlastyvoli krytyky v anhlomovnij naukovii statti : avtoref. ... kand. filol. nauk : 10.02.04. Kharkiv, 2013 a. 20 s.
6. Balatska O. L. Obiekty krytyky v anhlomovnij naukovii statti. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina*, 2010. № 930. S. 91–96.
7. Borysov V. A. Movna osobystist uchenoho v synkhronnomu naukovomu dyskursi. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*. Seriiia 8. *Filolohichni nauky (movoznavstvo i literaturoznavstvo)*. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2014. Vyp. 5. S. 131–136.
8. Vyktorova E. Yu. Dyskursyvnye slova: edynstvo v mnohoobrazyu. *Izvestyia Saratovskoho un-ta*. Novaia seryia. Seryia Fylolohyia. *Zhurnalystyka*. Saratov, 2014 a. T. 14. Vyp. 1. S. 10–15.

9. Deina L. V. Subiektyvna ta obiektyvna otsinka v ukrainskomu shchodennykovomu dyskursi : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01. Poltava, 2016. 229 s.
10. Ievropeyskyi slovnyk filosofii: leksykon neperekladnosti / per. z fr. T. 4. Kyiv: DUKh I LITERA, 2016. 440 s.
11. Zahnitko A. P. Osnovy dyskursolohii : naukovonavchalne vydannia. Donetsk, 2008. 194 s.
12. Kosmeda T. A. Typovi dyskursyvni slova yak pokaznyk komunikatyvnoi kompetentsii movnoi osobystosti (na prykladi analizu «zhyvoho» movlennia I. Franka). Lnhvistychni studii. Donetsk : DonNU, 2008. Vyp. 17. S. 206–210.
13. Prystupenko T. O., Yevdokymenko I. M. Zakhidnoievropeyskyi naukovyi dyskurs u konteksti svitovykh tendentsii rozvytku zhurnalistyky. International scientific and practical conference. Wloclawek, Republic of Poland. February 26–27, 2021. S. 160-165.
14. Romanchenko A. P. Elitarna movna osobystist u prostori naukovooho dyskursu: komunikatyvni aspekty: monohrafiia / A. P. Romanchenko - Odesa : Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova, 2019. – 541 s.
15. Iakhontova T. V. Lnhvistychna henolohiia naukovoii komunikatsii : monohrafiia. Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2009. 420 s.

Д.В. Вергун. Когнітивно-дискурсивні особливості сучасного наукового тексту

D.V. Verhun. Cognitive and discursive features of a modern scientific text

Авторська довідка:

Вергун Денис Володимирович – кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Центру гуманітарної освіти НАН України.

**СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА
ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ
ОСОБИСТОСТІ ЯК НОСІЯ ПСИХІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ**

А. П. Шаповал

*Центр гуманітарної освіти НАН України
01601, вул. Трьохсвятительська 4, м. Київ, Україна
3136363@ukr.net*

У статті аналізуються актуальні аспекти становлення методології досліджень психічної реальності. Розкриваються принципові розходження в методологічних підходах до психологічних досліджень у західній і вітчизняній психологічній науці. Розглядаються деякі категорії психології.

Ключові слова: *методологія, психологічні концепції, особистісний розвиток, суб'єкт, категоріальна будова психології, основні напрямки психологічних досліджень особистості.*

**MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES AND
FEATURES OF THEIR APPLICATION IN THE STUDY OF
PERSONALITY AS A CARRIER OF MENTAL REALITY**

A. P. Shapoval

*Center for Humanitarian Education of the National Academy of
Sciences
of Ukraine,
st. Tryokhsvyatitelskaya, 4, Kyiv, Ukraine, 01601
3136363@ukr.net.*

In the article of analysis historical aspects of the development of the methodology of studies of psychic reality. Disclose the fundamental differences in methodological approaches to psychological research in the western and domestic sciences. Some categories ways of their verification are specified.

Key words: *methodology, conception, personality development, category vehicle of science.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ ЛИЧНОСТИ КАК НОСИТЕЛЯ ПСИХИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

А. П. Шаповал

*Центр гуманитарного образования НАН Украины
01601, ул. Трёхсвятительская, 4, г. Киев, Украина
3136363@ukr.net*

В статье анализируются актуальные аспекты становления методологии исследований психической реальности. Раскрываются принципиальные различия в методологических подходах к психологическим исследованиям в западной и отечественной психологической науке.

Ключевые слова: *методология, психологические концепции, личностное развитие, субъект, категориальное строение психологии, основные направления психологических исследований личности.*

Розглядаючи методологічні питання сучасної психологічної науки, перед дослідником неодмінно постають дві найпотужніші наукові течії. В першу чергу йдеться про так званій західний напрямок розвитку психологічної науки у вивченні й емпіричному дослідженні психологічних феноменів і радянський.

У сьогоднішній західній теоретичній психології провідне становище займає методологія соціального конструктивізму, що розглядає будь-яку теорію (та й будь-яке поняття) не стільки як відображення об'єкта опису, скільки як конструкцію, що вибудовується в процесі роботи з ним у певному соціальному контексті і цим контекстом обумовлена. Теорія соціального конструктивізму започаткована Пітером Л. Бергером та Томасом Лукманом в книзі «Соціальне конструювання реальності» (1966 р.). Вони стверджували, що будь-яке знання виникає із людських стосунків, тобто, воно соціально створене. Знання мають соціальні, культурні та політичні наслідки.

Прийняті людьми означені знання стають кодифікованими. Ці соціально сконструйовані знання (ідеї) утворюють соціальну реальність.

Соціальний конструктивізм підкреслює вплив факторів соціального середовища на поведінку людини. В основі даної теорії лежить ідея того, що взаємодія індивіда з оточенням створює когнітивні стру-

ктури, які дозволяють йому зрозуміти світ. Ця ідея часто простежується у швейцарського психолога Жана Піаже (1896-1980).

Такий підхід до психологічних явищ унеможливує побудову загальної психологічної теорії і закономірно призводить до так званого плюралізму методологічних парадигм. Проте, все таки можна виокремити найрозповсюдженіші в «західній» психологічній науці принаймні три групи теоретичних поглядів, які слугують методологічним орієнтиром для емпіричних досліджень. Так, серед так званих операціональних або клінічно орієнтованих теорій особистості, яка є носієм психічної реальності, найбільшою популярністю (за ступенем їх пояснювального потенціалу) можна зазначити різні версії екзистенціальної психології особистості. Це і буттєвий аналіз Л. Бінсвангера і М. Боса – учнів, з одного боку, З. Фрейда, М. Хайдеггера – з іншого. Це і загальноєвропейського масштабу завдяки насамперед широкому застосуванню методів емпіричного вивчення смисложиттєвих феноменів. Інші версії були розроблені американськими психологами. Це теорія особистості Р. Мея в рамках гуманістичного напрямку психології. Також в руслі сучасної академічної психології особистості слід відзначити ще два напрямки, зокрема, соціально-когнітивний бихевіоризм Дж. Роттера і А. Бандури, та, з досліджень каузальної атрибуції і виученої безпорадності, потужний напрямок вивчення когнітивних факторів і механізмів самодетермінації – систем переконань, що визначають мотивацію і регулюють поведінку людини, який умовно позначається як соціограматичний. Ключовим стрижнем останнього є твердження про споконвічну включеність особистості в соціум, у якому діє певна «граматика» (правила і норми) поведінки, одним з основних аспектів розвитку особистості, згідно зазначеного напрямку психологічних досліджень, є засвоєння із соціального оточення цих правил, розучування соціальної граматики [5; 11; 12; 18].

На противагу західній методології психологічних досліджень, радянська спиралася здебільшого на культурно-історичний підхід до дослідження і вивчення становлення й розвитку особистості, розроблений Л. С. Виготським. В культурно-історичній теорії психіки Л. С. Виготського підкреслюється важливість історичного підходу до вищих психічних функцій людини. Базовий постулат – культура (і особливо мова) відрізняє людей від тварин, бо крім елементарних психічних функцій особистість наділена вищими психічними функціями: мисленням, увагою, пам'яттю тощо. За допомогою культурних знаків, найкращим проявом яких є мова, особистість вступає у спілкування та завдяки інтеріоризації цих знаків набуває своєрідного внутрішнього

інструментарію, що дає їй можливість усвідомлено й довільно керувати власною психікою [4].

Однією з визначальних позицій культурно-історичної психології є закон розвитку вищих психічних функцій, згідно з яким означені функції виникають спочатку як форма колективної поведінки та співпраці з іншими людьми, і лише згодом вони переростають у внутрішні індивідуальні функції самої дитини. Невід'ємними ознаками стадіального розвитку вищих психічних функцій, які формуються прижиттєво й утворюються в результаті оволодіння спеціальними знаряддями, засобами, виробленими упродовж історичного розвитку, називаються опосередкованість, усвідомленість, довільність і системність.

Отож, за Л. С. Виготським, психічний розвиток дитини відбувається шляхом привласнення історично вироблених форм і способів діяльності. На відміну від цього біологічний тип розвитку відбувається в процесі пристосування до природи, шляхом успадкування властивостей виду і/або шляхом накопичення індивідуального досвіду. У людини немає природжених форм поведінки, її розвиток відбувається шляхом привласнення історично вироблених форм і способів діяльності. Рушійною силою психічного розвитку є навчання. У той же час на кожній фазі життєвого шляху, як підкреслював Л. С. Виготський, складаються певні соціальні ситуації розвитку як своєрідне відношення дитини до навколишньої соціальної дійсності. Він також зазначав: соціальна ситуація розвитку «визначає цілком і повністю ті форми і той шлях, слідуючи якому дитина здобуває нові властивості особистості, черпаючи їх із соціальної дійсності як з основного джерела розвитку, той шлях, згідно якому соціальне стає індивідуальним» [4, с. 258-259].

На підставі детального аналізу соціальної ситуації як фактичного визначення соціально-психологічних домінант і детермінант становлення особистості певного віку обґрунтовуються особливості розвитку в стабільний період (гармонія між середовищем і ставленням дитини до неї) та критичний період (дисгармонія і суперечності). Характеризуючи феномен вікової кризи, Л. С. Виготський підкреслював, що розвиток дитини набуває бурхливого, стрімкого, інколи катастрофічного характеру й нагадує революційний перебіг подій як за темпом, так і за змістом змін [4].

У критичні періоди розвитку упродовж досить короткого проміжку часу (іноді кілька місяців, рік або найбільше два) відбуваються різкі й кардинальні зміни і зміщення в особистісному становленні дитини. Основним визначальним фактором психічного розвитку, на відміну від еволюційного, слід вважати ту ключову обставину, що

розвиток вищих психічних функцій відбувається без зміни біологічного типу людини, що є змістом еволюції. Якраз ця риса і складає своєрідність історичного розвитку людини як біосоціальної істоти.

Згідно поглядів Л. С. Виготського, зона найближчого розвитку є потенціалом становлення особистості. Означена зона трактується як відстань між рівнем актуального розвитку дитини і рівнем можливого розвитку, що визначається за допомогою завдань, які вирішуються під керівництвом дорослих. Загалом, культурно-історична школа тлумачить процес розвитку як саморух суб'єкта завдяки його діяльності з предметами, а факти спадковості і середовища – це лише умови, які визначають не суть процесу розвитку, а лише різні варіації в межах норми, від яких залежить індивідуальна неповторність особистості [4].

Складний процес становлення людської особистості здійснюється як «саморух», якому, на думку Г. С. Костюка, властива єдність зовнішніх і внутрішніх умов [9]. Зовнішні умови визначаються природним і суспільним середовищем, необхідним для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, праці, розвитку. Загальновідомою формулою детермінації, яку запропонував С. Л. Рубінштейн, є визнання того, що зовнішні умови впливають на процес розвитку через внутрішні умови, які містяться в самому індивіді [14]. Співвідношення зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного, соціального і психічного змінюється на різних етапах розвитку особистості, набуваючи індивідуальних особливостей та специфічних рис і форм прояву. Якраз протиріччя між зовнішнім і внутрішнім стає джерелом та основною причиною «саморуху», психічного розвитку індивіда і становлення його як особистості.

Зовнішнє, об'єктивне, соціальне засвоюється індивідом і стає внутрішнім, суб'єктивним, психічним, яке визначає систему його нових взаємин і ставлень до зовнішнього світу. Згідно з поглядами Л. С. Виготського, П. Я. Гальперіна, В. В. Давидова, С. Д. Максименка та ін., механізмом такого засвоєння визнається інтеріоризація як перетворення, вrostання зовнішніх практичних дій у внутрішні розумові дії. Завдяки цьому формується здатність до оперування об'єктами в образах, думках, їх перетворення, продукування нових об'єктів. Зовнішнє стає внутрішнім, психічним, зазнаючи певних змін, перетворень. За допомогою протилежного процесу екстеріоризації здійснюється об'єктивація внутрішнього, його перехід у зовнішній план діяльності [4; 6; 8; 13].

Внутрішні суперечності, що виникають у житті людини, спонукають до активності, спрямованої на їх подолання. Водночас постають нові суперечності, які знову виступають як внутрішні спону-

ки до вдосконалення особистості, її діяльності та поведінки [8]. При цьому організм постійно намагається досягнути рівноваги із середовищем, але стан рівноваги є тимчасовим, тому процес пошуку цього стану стає постійним. Зовнішні суперечності часто переходять у внутрішні, тому суперечність дитини між власними потребами і вимогами дорослих може перерости у протиріччя між власними потребами і власними переконаннями. Суперечності виникають в емоційній, вольовій та інтелектуальній сферах і здійснюють суттєвий вплив на розвиток психічних властивостей [6]. Процесуальна природа їх розвитку характеризується фазовою нерівномірністю (прискорення-уповільнення) і гетерохронністю (прискорення одних параметрів та уповільнення інших), а також надбудовою одних структур над уже існуючими й утвореними. Виникнення нових структур відбувається через диференціацію як виокремлення певних елементів і завдяки інтеграції як їхньому новому об'єднанню.

Специфічна якість психічних новоутворень особистості детермінується соціумом, насамперед побутовими умовами життя. Водночас вроджені безумовно-рефлекторні структури лежать в основі психічних функцій та властивостей, але остаточно і домінантно не визначають їхнього складу і змісту. Спектр новоутворень вибудовується за певними взірцями, які пропонує суспільство, завдяки чому психічний онтогенез проходить у соціогенетичному ключі і набуває конкретно-історичного характеру. Тому дитина, народившись природною істотою, має спроможність до перетворення в усупільненого індивіда, зокрема за допомогою і на основі навчання. Вектор особистісного розвитку відбувається у прогресуючому напрямку: від первинної зустрічі з елементарним предметним, речовим світом до використання ментального і духовного суспільно-історичного досвіду всього людства. Отож, навчання і виховання зумовлюють розвиток психіки як визначальної і рушійної сили у становленні особистості [4; 8; 13].

До того ж навчання і виховання сприяють не лише успішному подоланню життєвих суперечностей, численних перепон біосоціального характеру, але й призводять іноді до їх виникнення. Тому в процесі постановки нової мети, яка усвідомлюється і приймається індивідом на когнітивно-емоційному, вольовому та інших рівнях, можуть виникати розбіжності між власне метою та наявним і доступним рівнем домагань і досягнень людини. Якраз тут проявляється складна діалектика розвитку, знання якої необхідне для оволодіння процесом розвитку, передовсім для встановлення основних стадій і з'ясування всієї архітекtonіки онтогенетичного становлення і формування психіки. Своєрідним концентрованим результатом онтогенезу Г. С. Костюк

називає становлення індивідуальних особливостей, які насамперед проявляються у функціональній специфіці нервової системи, розумових, емоційних, моральних, вольових якостях, потребах, інтересах, здібностях, характерологічних рисах особистості [9].

Теоретичні постулати генетичної психології стають своєрідним філософсько-психологічним обрамленням для численних емпіричних ліній і дають змогу сформулювати нові нестандартні підходи до організації та проведення психолого-педагогічних досліджень на різних рівнях [3; 8; 12; 16]. Зокрема, системно-генетичний підхід до аналізу психічних явищ (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко), спираючись на принципи історизму, аналізу за одиницями, проектування, моделювання та ін., постає як універсальна методологічна рефлексія найскладніших психологічних феноменів [8; 16].

Методологія генетичної психології як сукупність основних концептуальних змістовно-семантичних і структурно-функціональних положень відображає гносеологічні шляхи формування й аналізу наукового знання про феноменологію соціально-психологічного становлення особистості. Водночас вона є певною системою методів наукового пізнання складних перипетій психічного розвитку людини, найвідомішим з яких є експериментально-генетичний метод, який часто використовується у багатьох дослідницьких практиках.

Одним з потужних теоретичних досягнень генетичної психології є врахування засад синергетики як теорії самоорганізації, що описує виникнення і становлення впорядкованості в нелінійному хаотичному середовищі. Розвивальними й багатоаспектними пояснювальними можливостями синергетичних підходів є насамперед спроможність тверджень про зміну картини світу, парадигмальних засад духовності, ресоціалізаційних змін тощо. Синергетика суттєво змінює уявлення про світ, тому динамічність, усталеність, повторюваність, циклічність починають сприйматись як крайні випадки нестійкості, нестабільності, стохастичності та інших фундаментальних особистісних станів і вимірів.

Очевидно, без задіяння термінологічного апарату синергетики дуже важко пояснити складність тих індивідуально-психологічних змін, що відбуваються на мікрорівнях внутрішнього світу особистості. Переструктурація соціальної психіки громадян транзитивного суспільства може бути відстежена й проаналізована завдяки врахуванню синергетичних принципів, які дозволяють поєднати знання про природу і людину, матерію і дух, створюючи тим самим нові картини світу й розширюючи інтерпретаційні площини [19; 20].

Генетична психологія дає змогу різнобічного теоретико-методологічного аналізу й експериментального вивчення розвитку особистості та її діяльності у найширшому соціокультурному контексті. Крізь призму культурно-історичного підходу онтогенез особистості трактується в генетичній психології як такий, що відбувається за посередництвом соціально заданих зразків нормовідповідної поведінки.

Вітчизняними вченими зауважується, що генетична психологія значною мірою детермінує розвиток багатьох напрямків у вітчизняній психології, стимулюючи втілення активних та інноваційних підходів і проектів (В. Васютинський, Д. Гошовська, Я. Гошовський, З. Карпенко, В. Медведєв, Ю. Рождественський, М.-Л. Чєпа, Т. Щєрбан, С. Яковєнко, Т. Яценко та ін.).

Загалом, генетичній психології притаманний мультидисциплінарний характер, оскільки в різних сферах науково-психологічного пізнання дійсності активно використовуються її концептуальний апарат і методичний інструментарій (загальна, соціальна, вікова, педагогічна, медична, експериментальна, юридична психологія та інші галузі) [1; 7; 8; 10; 12; 13; 21].

С. Д. Максимєнко відзначає, що, на відміну від статичного формально-логічного розуміння системи, експериментально-генетичний метод утверджує систему, яка розвивається, а вона, в свою чергу, також потребує побудови адекватної системи предметно-перетворювальних дій, виконання яких формує в особистості відповідну систему психологічних новоутворень. Тобто, експериментально-генетичний метод містить у собі різноманітні способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. Водночас саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури самому психічному, які здебільшого реалізуються як способи аналізу. Завдяки механізмам інтеріоризації способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта. Отож психічні процеси як регулятори діяльності та поведінки людини дають підстави інтерпретувати закономірності психічного розвитку як необхідний і логічний наслідок даної лінії процесу формування, передбаченого експериментально-генетичним методом [13].

В той же час сучасна психологічна наука не позбавлена і певних методологічних проблем. Однією з яких постає проблема рівня сформованості категоріальної системи, яка визначає зрілість науки, а її єдність є показником цілісності й системності наукового знання. Категорії як найістотніші закономірні зв'язки і відношення об'єктивної

дійсності і пізнання, виконуючи фундаментальні поняття, що відображають інтегруючу функцію, забезпечують формування системи психології, визначають завдання і орієнтири наукового пошуку, є важливими опорними пунктами й передумовами утворення єдиного поля значень, без якого неможлива еволюція психологічної думки.

В ХХ столітті у вітчизняній психологічній науці склалася унікальна ситуація: була розпочата спроба створення парадигмальної галузі знання, що спирається на єдину методологічну основу – систему принципів, понять і категорій, що верифікують основні положення теорії пізнання. Цим пояснюється традиційно велика увага вітчизняної психології до аналізу категорій як одного з базисних компонентів методолого-теоретичного каркасу науки. Проблема категоріальної будови психології була предметом вивчення в роботах Б. Ф. Ломова, К. К. Платонова, А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського та інших. Однак наявні дослідження не дають переконливої відповіді на питання про те, які критерії категоріального статусу психологічних понять. Виявлення і опис системи категорій психології здійснюється дотепер досить довільно. Особливо гостре і актуальне звучання проблема категоріального аналізу набуває в умовах методологічної кризи, коли старі парадигми виявилися зруйнованими, а нові – ще не побудовані. У зв'язку із цим загострюється методологічна рефлексія, що включає переосмислення системи категорій – як усталених, так і тих, місце яких у структурі психологічного знання ще потребує свого обґрунтування [21].

До числа категорій, активно освоюваних сучасною психологічною наукою, відноситься і категорія «суб'єкт». Її введення до вітчизняної психології нерозривно пов'язано з роботами Г. І. Челпанова, С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, К. А. Абульханової, А. В. Брушлінського, В. В. Знакова, В. О. Татенко та інших [7; 11; 13].

Проблема суб'єкта і суб'єктності в психологічній науці займає особливе місце, відображаючи активну позицію людини у світі. Звідси зростаючий інтерес до даної проблеми в теоретичних і емпіричних дослідженнях. Однак місце категорії суб'єкта у вітчизняній науці в цілому оцінюється неоднозначно. Як зауважує К. А. Абульханова-Славська, «резюмуючи вживання поняття “суб'єкт” у сучасній психології, можна констатувати, з одного боку, його поширення, з іншого боку – багатозначність, що перетворює його в безглуздий епітет, значить – неможливість його вживання як визначення, звідси постає нагальна необхідність проблемного розкриття його змісту і критеріїв» [15].

Актуальність і неоднозначність розуміння й оцінки категорії «суб'єкт» вимагають проведення історико-теоретичного аналізу вини-

кнення й розвитку цієї категорії, виявлення основних підходів у її розробці.

Список літератури

1. *Асмолов А. Г.* Культурно-историческая психология и конструирование миров / Асмолов А.Г. – М. : Ин-т практ. психол.; Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1996. – 320 с.
2. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте / Божович Л.И. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. *Брушлинский А. В.* Деятельность субъекта и психическая деятельность / А.В. Брушлинский // Деятельность : теория, методология, проблемы. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1990. – 366 с.
4. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – т. 6. – 400 с.
5. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод : Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. ; общ. ред. и вступ. статья Б.Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с
6. *Гальперин П. Я.* Введение в психологию / Гальперин П.Я. – М.: МГУ, 1976. – 150 с.
7. *Гошовський Я.* Ресоціалізація депривованої особистості: Монографія. – Дрогобич: Коло, 2008. – 525 с.
8. *Давыдов В. В.* Проблемы развивающего обучения / Давыдов В.В. – М. : Педагогика, 1996. – 240 с.
9. *Костюк Г. С.* Проблема личности в философском и психологическом аспектах / Г.С Костюк // Избр. психол. труды. – М. : Педагогика, 1988. – С. 76–85.
10. *Коул М.* Культурно-историческая психология : наука будущего / Майкл Коул. – М. : Когито-центр; ИП РАН, 1997. – 350 с.
11. *Крайг Г.* Психология развития / Грейс Крайг. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
12. *Культурно-діяльнісна концепція соціалізації особистості // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С.136–142.*
13. *Максименко С. Д.* Развитие психики в онтогенезі : [В 2 т.] / Максименко С.Д. – К. : Форум, 2002. Т.1– 319 с.; Т.2–335 с.
14. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. В 2-х т. М., 1989
15. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении : монография / Татенко В.А. . – К. : Видавничий центр “Просвіта”, 1996. – 404 с.
16. *Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 35-*

річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ). – Т.1. – К. : Міленіум, 2002. – 412 с.

17. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – С. 132.

18. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер. – М. : Ad Marginem, 1997. – 451 с.

19. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания / Швалб Ю.М. – К.: СтилоС, 1997. – 240 с.

20. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Эльконин Д.Б. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.

21. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в. Учеб. пособие. – М., 1996. – 416 с.

References

1. Asmolov A. G. Kul'turno-istoricheskaya psihologiya i konstruirovaniye mirov / Asmolov A.G. – М. : In-t prakt. psihol.; Voronezh : NPO "MODEK", 1996. – 320 s.

2. Bozhovich L. I. Lichnost' i ee formirovaniye v detskom vozraste / Bozhovich L.I. – М.: Prosveshcheniye, 1968. – 464 s.

3. Brushlinskij A. V. Deyatel'nost' sub'ekta i psihicheskaya deyatelnost' / A.V. Brushlinskij // Deyatel'nost' : teoriya, metodologiya, problemy. – М. : Izd-vo polit. lit-ry, 1990. – 366 s.

4. Vygotskij L. S. Sobranie sochinenij : v 6 t. / L. S. Vygotskij. – М. : Pedagogika, 1984. – t. 6. – 400 s.

5. Gadamer H.-G. Istina i metod : Osnovy filosofskoj germenевtiki / H.-G. Gadamer ; per. s nem. ; obshch. red. i vstup. stat'ya B.N. Bessonova. – М.: Progress, 1988. – 704 s

6. Gal'perin P. YA. Vvedeniye v psihologiyu / Gal'perin P.YA. – М.: MGU, 1976. – 150 s.

7. Goshovs'kij YA. Resotsializatsiya deprivovanoi osobistosti: Monografiya. – Drogobich: Kolo, 2008. – 525 s.

8. Davydov V. V. Problemy razvivayushchego obucheniya / Davydov V.V. – М. : Pedagogika, 1996. – 240 s.

9. Kostyuk G. S. Problema lichnosti v filosofskom i psihologicheskom aspektah / G.S Kostyuk // Izbr. psihol. trudy. – М. : Pedagogika, 1988. – S. 76–85.

10. Koul M. Kul'turno-istoricheskaya psihologiya : nauka budushchego / Majkl Koul. – М. : Kogito-centr; IP RAN, 1997. – 350 s.

11. Krajg G. Psihologiya razvitiya / Grejs Krajg. – SPb. : Piter, 2002. – 720 s.

12. Kul'turno-diyal'nisna koncepciya socializacii osobistosti // Pedagogika i psihologiya. – 1995. – № 3. – S.136–142.
13. Maksimenko S. D. Rozvitok psihiki v ontogenezi : [V 2 t.] / Maksimenko S.D. – K. : Forum, 2002. T.1– 319 s.; T.2–335 s.
14. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshchey psihologii. V 2-h t. M., 1989
15. Tatenko V.A. Psihologiya v sub'ektnom izmerenii : monografiya / Tatenko V.A. . – K. : Vidavnichij centr “Prosvita”, 1996. – 404 s.
16. Teoretiko-metodologichni problemi genetichnoï psihologii: materiali Mizhnarodnoï naukovoi konferencii, prisvyachenoï 35-richchyu naukovoi ta pedagogichnoï diyal'nosti akademika S.D. Maksimenka (17-18 grudnya 2001 r., m. Kiïv). – T.1. – K. : Milenium, 2002. – 412 s.
17. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla / Viktor Frankl. – M. : Progress, 1990. – S. 132.
18. Hajdegger M. Bytie i vremya / Martin Hajdegger. – M. : Ad Marginem, 1997. – 451 s.
19. Shvalb Yu. M. Psihologicheskie modeli celepolaganiya / Shvalb Yu.M. – K.: Stilos, 1997. – 240 s.
20. El'konin D. B. Izbrannyye psihologicheskie trudy / El'konin D.B. – M. : Pedagogika, 1989. – 560 s.
21. Yaroshevskij M. G. Istoriya psihologii ot antichnosti do serediny XX v. Ucheb. posobie. – M., 1996. – 416 s.

А.П. Шаповал. Сучасні методологічні підходи та особливості їх застосування в дослідженні особистості як носія психічної реальності

A.P. Shapoval. Modern methodological approaches and features of their application in the study of personality as a carrier of mental reality

Авторська довідка:

Шаповал Антон Павлович – кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник Центру гуманітарної освіти НАН України.

Філософія науки та культури: сучасний контекст

УДК 165.242.2

НАУКОВИЙ ТЕКСТ І КОНТЕКСТ

В.А. Рижко

*Центр гуманітарної освіти НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01601
ryzhkovladimir8@gmail.com*

Текст розглядається як мовна форма вираження наукових досліджень, презентація інформації про результати, когнітивна платформа розробки технологій, основа вираження наукового світорозуміння. Стосовно науки поділяється теза Ж. Дерріди – «позатекстової реальності загалом не існує». Водночас показано, що існує розмаїття текстів, зокрема, розрізняють первинні та вторинні тексти. Ознакою останніх є концептуальність, тобто явне вираження контекстуальності. Одним з провідних суб'єктів контекстуальності є адресат тексту – читач. Він привласнює зміст тексту і у такий спосіб легітимізує діяльність автора і вступає в діалог з автором. А це означає, що постмодерністська теза про «смерть автора» (Фуко та інші) хоча і фіксує в сучасній науковій літературі зрушення діяльності суб'єкта науки в бік «колективної творчості», але водночас зазначена теза позбавлена сенсу позаяк не враховує феномену інтертекстуальності як маніфестації експертної ролі читача, на функції якого орієнтується автор тексту. Інтертекстуальність є засадничою не тільки в передачі інформації, але й реалізації феномену розуміння, сенсів змісту інформації. Істотну роль відіграє стиль тексту, форми виражень контексту тексту, врахування досягнень інших авторів, реалізація положень тексту в технологіях – реальних чи віртуальних, а також їх когнітивних та соціально-культурних перспектив розвитку пізнання.

Ключові слова: текст, контекст, автор, читач, інтертекстуальність, концепти, концептуалізація.

SCIENTIFIC TEXT AND CONTEXT

V.A. Ryzhko

*Center for Humanitarian Education of the National Academy of
Sciences*

of Ukraine,

st. Tryokhsvyatitelskaya, 4, Kyiv, Ukraine, 01601

ryzhkovladimir8@gmail.com

The text is considered as a linguistic form of expression of scientific research, presentation of information about the results, cognitive platform for technology development, the basis of expression of scientific worldview. Concerning science, J. Derrida's thesis is shared – «non-textual reality does not exist at all». At the same time, it is significant that there is a variety of texts, in particular, there are primary and secondary texts. A sign of the latter is conceptuality, ie a clear expression of contextuality. One of the leading subjects of contextuality is the addressee of the text – the reader. It appropriates the content of the text and thus legitimizes the activities of the author and enters into a dialogue with the author. This means that the postmodernist thesis «death of the author» (Foucault and others), although it fixes in the modern scientific literature the shift of the subject of science towards «collective creativity», but at the same time this thesis is meaningless because it does not take into account the phenomenon of intertextuality. the role of the reader on the functions of which the author of the text focuses. Intertextuality is fundamental not only in the transmission of information, but also in the realization of the phenomenon of understanding, the meanings of the content of information. The style of the text, the forms of expression of the context of the text, taking into account the achievements of other authors, the implementation of the provisions of the text in technologies – real or virtual, as well as their cognitive and socio – cultural perspectives of cognition.

Key words: *text, context, author, reader, intertextuality, concepts, conceptualization.*

Вступ. Постановка проблеми. Аналіз основних джерел. Від часу створення писемної мови з'являється текст. На особливостях тексту зупинимося окремо, а зараз зазначимо, що невід'ємною складовою наукової творчості є підготовка наукового тексту. В тексті

здобутки автора наукової творчості стають інформацією для наукового товариства і загалу не тільки сучасного, але й майбутнього. Тому питання когнітивних, креативних та соціальних особливостей тексту заслуговують уваги як особисто автора, так і споживачів наукової інформації від науковців і до тих, хто займається розробкою технологій на базі наукових даних, а також освітян усіх рангів. Результати наукових досліджень, їх проблеми виражаються текстами статей в наукових часописах, текстами монографій, збірниками текстів, навчальній літературі тощо.

Питання особливостей наукового тексту мають посідати чільне місце і в навчальних програмах магістрантів, аспірантів, докторантів. Тому пропонується розгляд питання тексту в основному адресований щойно зазначеній категорії науковців і водночас тим, хто знайомиться з науковим текстом (вивчає, читає, використовує його дані). Проте цей матеріал не є інструкцією чи протоколом (алгоритмом) творення тексту, а орієнтує на роздуми над поняттям «текст». Це означає, що даний матеріал виходить за межі поняття «текст» і текст розглядається спільно з його контекстом, тобто тими властивостями тексту, які знаходяться за безпосереднім, так би мовити, інклюзивним змістом тексту. Контекст по відношенню до змісту тексту є трансцендентним. Або, образно мовлячи, його обійсям, екологією, атрибутами. Без них текст не може референціюватися ні для автора тексту, ні для адресату тексту. Водночас зміст контексту для автора тексту існує інтуїтивно, а для адресата тексту – референтно – як інформація і розуміння. Уся ця неоднозначність тексту і вимагає спеціального розгляду, але вона водночас передбачає розгляд питань про мову тексту, його когнітивну і онтологічну структуру, відношення до тексту автора та адресата тексту (будемо так називати читача тексту), а також питання жанрів тексту тощо.

Проблеми тексту і контексту стали найбільш актуальними в філософії постмодерну. Треба відзначити праці в цьому плані ряду відомих філософів: Ж. Дерріди, Е. Кассіра, Р. Барта, Ю.М. Лотмана, І.Т. Касавіна та ін. Їх ідеї будуть окремо розглядатися при аналізі конкретних питань змісту понять текст і контекст.

Виклад основного змісту дослідження.

1. Поняття «текст»

Розглянемо деякі тлумачення поняття «текст».

«Текст» (від лат. *textum* – тканина, зв'язок, побудова) – виражена у письмовій формі друком авторська праця; висловлювання, документи, пам'ятки тощо» [1, с. 655]. Аналогічне означення тексту

існує і в іншій довідковій літературі. Так в «Енциклопедичному словнику. Філософія» текст розглядається як «написане висловлювання, що виходить за рамки фрази, тобто є дискурсом і представляє собою щось закінчене єдине і ціле, наділене внутрішньою структурою і організацією, що відповідає правилам певної мови. Текстом може бути книга, частина її або окремих фрагмент, який відповідає вищезазначеним властивостям» [2, с. 853].

Наведений опис терміну «текст» відноситься до позицій класичної науки, яка наукове знання розглядає як відображення об'єктивної реальності. В постмодерній філософії сформувався інший підхід: текст розглядається як певна мозаїка цитат, не існує строго фіксованої структури тексту. Авторитетний постмодерніст Ж. Дерріда зазначав, що строга фіксація структури тексту – це, мовляв, прояв «імперіалізму Логосу». Необхідно здійснювати реконструкцію логоцентричного дискурсу, враховувати «різномірність» реальності [16, с. 92]. Наведені міркування співзвучні ідеї постмодерністики Ю. Кристєвої, зокрема її думкам про існування інтертекстуальності як принципу пізнання, що існує в двох формах – «гено–тексту» і «фоно–тексту». Перший є первісним, початковим, а другий – розгортанням дискурсу, умовою інтертексту [14, с. 145]. Постмодерністи, відтак, доповнюють класичне тлумачення поняття тексту ідеєю мобільності його структури, варіабельності, змінності.

Цікаві міркування стосовно трактовки тексту зробив Р. Барт. Він розмежував поняття текст і поняття твір. Твір, за Р. Бартом, характеризується хронологічністю, послідовністю розвитку, включаючи в себе культуру, і у такий спосіб стає інтертекстом, а не тільки текстом [3].

Введення поняття «твір» в поле розкриття особливостей тексту зобов'язує звертати увагу саме на креативний аспект тексту, оригінальність, творчість як необхідну складову побудови тексту, а звідси і врахування авторства тексту.

Зазначені та інші міркування щодо поняття тексту мають далі деталізуватися [4; 5]. Але це питання надто розлоге, тому зупинимося тільки на окремих (основних) його аспектах.

Наукове знання, як і будь-яке знання, завжди є певною сукупністю висловлювань в формі знаків (алфавіту), кодів, які розроблені для відповідної етнічної (національної мови). Водночас в рамках окремих дисциплін – математики, технічних наук, а також кібернетики (загалом інформаційних технологій) розроблені (розробляються) окремі алфавіти (коди), які прийнято називати

штучною або формалізованою мовою на відміну від етнонаціональних мов, або так званих природних мов.

Мова природна та штучна характеризуються трьома складовими – синтаксисом, семантикою та прагматикою. Усі перелічені складові мови оволодіваються людиною в процесі соціалізації, зокрема пізнання на шкільному (початковому) рівні освіти. В реальних повсякденних практиках мислення функціонує інтуїтивно, не рефлексивно.

Коли йдеться про рефлексію над текстом, не зайве пригадати практику хай елементарних, але необхідних складових творення тексту. І це важливо тому, що наукове знання претендує на об'єктивність вираження того, що відслідковує вчений. Феномен об'єктивності наукового знання влучно виразив відомий філософ ХХ-го сторіччя Карл Поппер фразою: наукове знання – це знання об'єкта без суб'єкта. Здавалося б, що важко якийсь докір закинути К. Попперу, треба визнавати його тлумачення поняття «об'єктивність». Та вже щойно згадана структура граматики, її складових – синтаксис, семантика, прагматика – безпосередньо засвідчує, що елемент суб'єктності з мови не можна вилучити (елімінувати), а це означає, що ним треба опановувати, враховувати при творенні і сприйнятті тексту. При цьому важливо підкреслити, що йдеться не про суб'єктивність, а саме суб'єктність як елемент мови, тобто тут мовиться не про позицію односторонності, що звичайно приписується змісту слова «суб'єктність», а про те, що об'єкта (референта) в мові не можна загалом мислити поза суб'єктом як творцем знання. Інакше, у такий спосіб будь-яке знання розглядається як суб'єкт–об'єктний феномен, і мовляв, воно не існує без обох зазначених елементів діяльності – суб'єкта і об'єкта. Глибоко ситуацію з мовою і питаннями місця суб'єкта в мові наступним чином виразив Е. Кассіер: «Мова ніколи не дає чистого висловлювання, але завжди живе в формі самого мовлячого суб'єкта. Будь-яка жива мова включає в себе цю подвійність – полярність суб'єкта і об'єкта. Вона вказує не тільки на якесь становище справ, але і на місце суб'єкта за цих обставин» [6, с. 273]. І тим не менше це не знімає питання про об'єктивність знання, а тільки ускладнює його витлумачення, позаяк суб'єктність є невід'ємним елементом об'єктивності знання, її складовою, зрозуміло, невід'ємною складовою будь-якого наукового тексту. Та річ проте в тім, у який спосіб усе це реалізується. Передовсім необхідно розмежовувати в мові тексту онтологічні, логіко-когнітивні та праксеологічні аспекти об'єктності та суб'єктності. На це звернув увагу А.З. Черняк, коли аналізував

міркування С. Кріпке, виражені в статті «Загадки контекстів думки» [7, с. 184-204].

С. Кріпке розглядає прикмети об'єкта (йдеться про референт «Лондон»), виділені суб'єктом за допомогою різних висловлювань, навіть прямо протилежних в залежності від позиції одного і того ж суб'єкта. Тобто в даному разі не йдеться безпосередньо про те, яке висловлювання годиться називати істинним чи хибним, суб'єкт може вживати один і той же термін неререференціально. А це тільки означає, що об'єктивність / істина не може бути адекватно досягнута, якщо не вдаватися в тексті до контексту. Контекстом можуть виступати предикати як суб'єкта, так і об'єкта. Але цей аспект тексту треба розглянути окремо.

І тим не менше об'єктивність змісту наукового знання є провідною вимогою при написанні тексту. Розуміння об'єктивності тексту не збігається з розумінням поняття об'єктивність результатів наукового дослідження. Адже об'єктивність результатів наукового дослідження встановлюється за допомогою верифікації цих результатів відповідно до технологій наукового дослідження. В ситуації об'єктивації наукового тексту йдеться про мовні висловлювання, речення тощо, за допомогою яких виражається відповідний текст.

Звернемо увагу зараз на мову констатації об'єктивності тексту. Передусім важливо те, що науковий текст оперує не просто поняттями, а термінами. Терміни прикметні тим, що вони однозначно визначаються і є знаками, символами об'єктів пізнання відповідно до їх означення. Означення – логічна процедура, яка досить добре описана в спеціальній літературі, розроблені відповідні правила [8]. Водночас треба зазначити, що доцільно враховувати існування різних видів означень і те, що вони виконують різні когнітивні функції, тобто треба приділяти увагу генетичним означенням (мова первісного введення терміну), номінальним означенням та концептуальним означенням. Останні репрезентують акт розуміння, а не тільки констатують ім'я об'єкта. Проте поняття розуміння – окрема проблема і її необхідно спеціально розглянути, звернувши увагу на семантику, синтаксис та прагматику [9]. Продемонструвати особливості тлумачення значення логічних аспектів мови науки можна відповіддю на запитання, чому математика від часів Р. Декарта, і особливо І. Канта, стала розглядатися як найадекватніша мова науки. І. Кант це виразив наступним чином: в науці стільки науковості, скільки в ній математики. А.Н. Уайтхед у зв'язку з цим слушно зауважив: «Історія науки XVII ст. читається як оживша мрія Платона і Піфагора» [10, с.

89], тобто мислителів, які першими в європейській культурі оцінили місце математики в пізнанні. Таїна математики в тім, що вона виражає свої об'єкти за допомогою особливих символів – чисел. Числа, навіть будучи написані повсякденною мовою, як це було у древніх греків, передають зміст знаками, чия форма універсальна, незалежна від місця і часу, від особливих умов їх використання.

Звичайно, в філософії були різні тлумачення ролі математики як мови (зокрема течія в філософії «неопозитивізм»). Але треба звернути увагу на те, чому математика замала таку долю. Відповідь очевидна: математика – це операції над кількісними властивостями предметного світу. В силу цього вони виражають окремі властивості об'єктів, абстрагуючись від їх цілісності, або того, що позначається філософською категорією якість. Вже Гегель показав, що якість і кількість – бінарні структури і взяті окремо, вони однобічні. Кількість виражає множину, але множину, взятую без індивідуальних властивостей. Інакше мовою множин можна передати окремі властивості об'єктів, а не їх загальне. Водночас феномен множини створює можливість виразити статистику відповідних станів та створити уявлення про множину цих станів з певною ймовірністю, що вже не так погано.

Та головне, що мовою чисел (цифрами) можна «говорити» за допомогою технічних лаштунків, тобто технічними знаряддями, які значно посилюють мисленнєві операції. Першим таким знаряддям була рахівниця – засіб алгоритмічного додавання та віднімання. Комп'ютерні технології неймовірно розширили можливості здійснення операцій над числами в тому плані, що за їх допомогою виражається схема, або алгоритм, проект чи програма функціонування певних операцій в чітко окреслених рамках діяльності (управління, прогнозування можливих наслідків тих чи інших дій тощо). Власне усе це все більше нагадує функції мозку, презентує моделювання інтелектуальних операцій. То є моделюванням операцій мозку (мислення), але саме в тих межах, які описуються цифровою мовою. У свою чергу виявляється, що текст, який виражається мовою математики, є своєрідним текстом, а не таким, який відповідає рівневі пізнання загальних прикмет об'єктів пізнання. Тому такий текст має доповнюватися характеристикою мови якості об'єктів. Цією мовою є природна мова, але в науковому тексті навіть на рівні математичного та технічного (окремих гуманітарних дисциплін), також природна мова уточнюється в певних рамках, перетворюючи окремі слова в терміни, тобто явним чином окреслюючи їх семантику та прагматику. Тому текст будь-якої наукової дисципліни включає природну мову, а мова

формалізована у свою чергу уточнює відповідну специфіку змісту тексту.

Відтак можна зробити висновок, що поняття тексту є полісемантичним, багатоаспектним і його не можна повноцінно (об'єктивно) виразити ні мовою природною, ні мовою математики. Водночас треба одну і другу мову взаємодоповнювати, але при цьому враховувати як окремішні дисципліни (їх об'єкти), так і те, що сучасні комп'ютерні технології створюють все більші можливості цифрового вираження змісту тексту. Можливо навіть краще сказати, що цифрове мовлення тексту геометризується, тобто все значніше місце в тексті посідають графіки, схеми, а також унаочнювані чи візуальні засоби вираження відповідних характеристик змісту об'єктів, що презентується текстом. Конкретизується поняття тексту при розгляді його структури, про що йтиметься далі.

2. Структура тексту

Структурується текст за різними підставами. Скажімо, на основі етапів його підготовки і тоді його ділять на первинний і вторинний тексти; за вираженням змісту (і це окремо детальніше треба розглядати); за метою, яку ставить перед собою автор тексту, тобто що він очікує від його створення тощо.

Розглянемо перший зазначений пункт структуризації тексту. Це вихідний, провідний етап у створенні тексту, бо йдеться про фіксацію здобутків проведеного дослідження, знайомство з матеріалами досліджень інших авторів. І тут надто важливо не полишити осторонь якийсь матеріал, а тому доцільно формувати загальну картину очікуваного результату. На цьому етапі доцільно нагадувати собі прикметний вислів давньогрецького філософа Алкамеона: багато людей померло від того, що не могли поєднати початок з кінцем. Інакше, на першому етапі, власне підготовчому, треба продумати, яким очікується кінцевий здобуток творення тексту: яка його основна проблема, які основні можливі посили для вирішення проблеми. При цьому йдеться про врахування того, що проблема – це завжди наявність альтернатив і якщо немає альтернатив – немає і проблем. Водночас доцільно звернути увагу на те, що проблема (як це трактують) є знанням про незнання. А відтак необхідно поєднувати обидві щойно наведені трактовки проблеми: пошуки варіантів, а також вияснення що відомо і що ще може бути необхідним аби розв'язувати окреслену проблему. Торований у цьому відношенні шлях – це пошук інформації стосовно розглядуваної теми. Тому часто організаційно йдеться про створення ряду «записок», або

конспектів матеріалу, який вже став доступний авторіві тексту на етапі його підготовки.

Щоправда, тут виникає питання звички опрацювання попередніх матеріалів: якщо ці матеріали фіксуються на папері, то це одна справа, а якщо первісна інформація фіксується на комп'ютері, то вже інша справа. Йдеться, про те, що в останньому випадку економиться час збирання матеріалу, але водночас може бути спокуса його використання без належного опрацювання, що називають плагіатом, оцінка якого відома.

Другий етап підготовки тексту – це вже не просто використання попередніх матеріалів, врахування досліджень попередніх авторів. На цьому етапі важливо враховувати дещо глузливе зауваження М. Монтеня: «Значно більше праці йде на перетлумачення тлумачень, ніж на тлумачення самих речей, і більше книг пишеться про книги, ніж про якісь інші предмети: ми тільки і робимо, що складаємо глосарії один на одного» [11, с. 360]. На це можна реагувати тільки висловом: в усьому треба знати міру.

Систематизація попередніх досліджень безумовно має бути, але вже з позицій можливості виразити свій текст. Систематизація загалом носить дедуктивний характер в тому плані, що виділяються вихідні положення (їх нерідко називають аксіомами), вони можуть явно формулюватися, а можуть бути неявними, але присутніми обов'язково. Системність передбачає завжди логічний зв'язок усіх висловлювань тексту, їх обґрунтованість та інклюзивність. Останнє досягається розбиттям змісту тексту на окремі підрозділи, кожен з яких виражає певну ідею тексту в межах розглядуваної проблеми (теми). Звичайно, структура тексту включає вступ та заключення (висновок).

В сучасній філософській літературі ідея поділу тексту на первинний та вторинний аналізується, зокрема, І.Т. Касавінім. Оскільки ця трактовка має всі резони, то ще зупинимося на тлумаченні цього питання названим автором. Так ним зазначається, що «написання первинного тексту ідентичне створенню (продовженню) біографії, водночас як створення вторинного тексту – це написання (підсумування) історії [4, с. 347]. Інформативною є думка про те, що існують квазілогічні відношення між первинними і вторинними текстами. Вторинний текст виступає «в якості пояснення, або більшим логічним посилом. З позиції ж первинного тексту усі попередні тексти можна використовувати за аналогією. Вторинний текст є з методологічного погляду гіпотезою про наявність текстової спадковості, вираженої в причинно-наслідковому, і інший раз навіть в

дедуктивно-логічному зв'язку. Первинний текст, на протилежність, постулює усім своїм існуванням розрив такого роду відношень. Перехід від первинного до вторинного тексту може мати як вид руху від загального до часткового, так і від часткового до загального» [4, с. 347]. І далі автор зазначає: «Первинний текст навряд чи може мати теоретичний характер, адже теорія – це робота вже з попередніми текстами. Безпосередність, фрагментарність, парадоксальність, неясність, відсутність історії – констатуючі риси первинного тексту, що лежить в основі текстової епохи» [4, с. 348].

Справді важливо розмежовувати так званий первинний та вторинний текст і слід погодитися в цьому плані з І.Т. Касавінім. Треба врахувати і думку Касавіні про ідею «текстової епохи». Коротко він виражає її наступним чином: «Кожна текстова епоха характеризується соціальним типом інтелектуальної творчості індивіда. Бордо вводить поняття “інтелектуального поля” як специфічного культурного контексту творчості. Це поле набувало в процесі історичного розвитку образу системи, що керується своїми власними законами (а не впливом соціуму). Відповідно змінювався тип легітимізації знання. За середніх віків, частково за епохи Відродження і далі за Нового часу (як у Франції при дворі) знання управлялося зовнішньою легітимацією. Інтелектуального поля як такого не існувало до тих пір, доки суб'єкт не звільнився як від економічно-політичної, так і морально-ціннісної влади панівного класу» [4, с. 330].

Наведені міркування І.Т. Касавіні істотні (просимо вибачення за надмірно великі цитати), але річ в тім, що хоча справді різні епохи вирізняються своїм «інтелектуальним полем», але це «поле» – продукт низки чинників. За сучасності має місце абсолютизація окремішності навіть всупереч здоровому глузду.

Йдеться про те, що вже в двадцять першому сторіччі виникають особливі побудови (структури) наукових текстів, які претендують на «єдину науковість» – і, мовляв, виступають показником характеристики кваліфікаційного рівня науковця. У зв'язку з цим створені періодичні видання, в яких особливим чином оформляються статті і вони вважаються «нормами» науковості, відносяться до «баз» наукових даних. Основне, що вони передбачають написання тексту переважно англійською мовою, що ці видання (а це основне) вимагають дуже значні кошти, які далеко перевищують можливі витрати видавництва на такі видання. Ще істотно, що монографії не відносять до цих «нормативних наукових творів». Останнє пояснення дуже просте: монографії містять надто багато зайвої інформації, яка, мовляв, стосується розглядуваної теми.

Насправді така ситуація – це не що інше як спроба ліквідувати те, що називається «інтелектуальним полем», і замість нього внести «інформаційне поле», але таке, яке доступне окремим авторам та окремим країнам. Інакше, свобода наукової творчості практично ліквідується. Чи довго це буде тривати важко сказати, але мабуть, до того часу доки не наступить криза в науці, вичерпаються теоретичні ресурси «інтелектуального поля», створеного ще в минулому сторіччі і виникне необхідність нового «інтелектуального поля». Яке воно буде, покаже час.

Однозначно, що на сьогодні наука певною мірою переживає час, що мав місце за Середньовічної Європи, коли була власне одна мова науки – латина. Зараз, як вже зазначалося, на таку мову претендує англійська. Доля латини відома, вона справді відіграла важко переоцінену роль єдиної термінології науки. І тим не менше водночас національні мови поступово завоювали свою територію, відвівши певне місце латині. Мабуть подібне має статися в майбутньому з англійською мовою (і це її не применшує). Це тому, що мова – то не просто звуки, написані знаки, коди, а це вираження ментальності тих чи інших народів, неповторне в повній мірі сприйняття світу, в тім колі і тих положень, які виражають наукове пізнання. Ігнорування цього врешті-решт обертається (або обернеться) упущеннями в пізнанні, зокрема в його соціально-гуманістичній частині. І чим раніше на це буде звернута увага і прийняті відповідні заходи, тим краще.

Тим не менше необхідно в структурі текстів терміни подавати в їх генетичному стані – вказувати на зміст первинного номінального значення. Цим, в усякому випадку, надолужуватимуться відповідні упущення, і буде виражена пошана будь-якій мові.

3. Автор тексту і читач: проблема діалогу

Образно кажучи, автор тексту і читач мають бути друзями, а не тільки колегами, тобто тими, що займаються спільною справою (професійно науковою). Друзі підтримують одне другого, обов'язково допомагають одне одному і навіть якщо і критикують один одного за якісь упущення, то метою є поліпшення справ одного і іншого.

З боку автора позиція дружби з читачем цілком очевидна і зрозуміла, бо автор пише текст як розв'язання певної проблеми, зміст якої не є байдужим для читача раз він взявся читати. Вже у такий спосіб читач допомагає автору, стимулює його працю. Зрозуміло, що то є віртуальна участь читача в творчості автора, але вона є необхідною. Справді найгірше автор почуває себе, коли він розуміє (скорше, зрозумів), що його текст нікому не потрібний, тобто є чимось

зайвим. Але тут треба зауважити, що може бути ситуація дещо іншого характеру, якщо взяти працю автора як співробітника певного інституційного закладу. Тут існує (і цілком правомірно) статутне положення про обов'язковість працівника результати досліджень виражати в текстовій формі (звіт чи опубліковані праці). Це може створювати ситуацію, за якої читач опиниться на задвірках, бо на першому місці будуть потреби виконати статутний обов'язок. Але це можна рахувати як виключення з загального правила. Між іншим тут також цілком читач не зникає, але він зводиться до статусу колег, співробітників. Останнє також дуже важливо, може навіть більше, ніж орієнтація на, так би мовити, безликого читача. І тим не менше, автор завжди як свого невидимого «однокашника», а також мету на рівні творчого процесу, повинен навіть чисто інтуїтивно передбачати читача. Вірніше, для автора читач виступає принаймні в двох іпостасях: як друг – адресат (споживач наукового продукту), а також конкурент, який десь подумки або «вголос» може сказати, що я б краще це зробив, будучи на місці автора. Одна і друга позиції цілком вірогідні і в тих чи інших випадках ці ситуації і, власне, необхідні, бо вони сприяють науковій творчості. Головне аби не було замовчування результатів праці автора. Це, звичайно, залежить від багатьох чинників: когнітивних, передусім, а також соціальних, зокрема, потреб в суспільстві на використання наукових здобутків як засад технологічних процесів (про «засекречування» тут не мовиться).

В когнітивному плані прикладом інтересу до наукових текстів може бути ситуація в фізиці наприкінці XIX-го і початку XX ст. у зв'язку з відкриттями явищ атомного світу. У цей період результати пізнання були трендом інтелектуальної діяльності. Це відносилось як до поля науки, так і світоглядно-ідеологічних процесів.

В соціальному плані наука середини XIX ст. як запит на технології почала реалізовуватися десь через сотню років і це пов'язане з здобутками кібернетики, чи інформатики. Тексти цієї проблематики вже в середині XX ст. стали надто затребуваними, причому, не тільки чисто наукового, але й популярного характеру. Сприйняття таких текстів читачами є сакральним.

В усіх випадках відношення «автор – читач» можна характеризувати як комунікацію діалогового характеру. Зрозуміло, що то не класичний діалог, який мали на увазі давньогрецькі філософи, а своєрідний діалог в тому плані, що хоча обидва члени діалогу є реальними, але сама комунікація на рівні автора – віртуальна, а на рівні читача – і віртуальна, і реальна. У першому випадку читач в період творення тексту є тільки мисленнєвим образом автора, а в

другому випадку автор – є реальним, але ця реальність – текст і сам читач – це інша реальність, яка виконує дві функції – долучається до змісту тексту, і водночас, оцінює зміст тексту – працю автора, тобто він стає вище автора. Насправді у виграші опиняються обидва комуніканти, але це якщо «виграш» тлумачити в плані збагачення креативного процесу і в психологічному (індивідуально-особистісному плані) можуть траплятися як задоволення створеним (автор), а також розчаруванням (читач). Ці два стани можуть змінюватися місцями: автор розчарується, а читач отримує задоволення. Збіг одного і другого стану трапляється рідко і, головне, що в часі – це окремі відрізки, а не постійність, сталість. І тим не менше автор постійно несе в своєму творі тінь читача, а читач усвідомлено чи неусвідомлено (інтуїтивно) бачить інтелектуальний образ автора.

Тінь (мареву) читача і образ (портрет, біографія) автора створюють можливість автору адекватніше виражати зміст тексту, а читачу – повніше розуміти текст. Але аби ці стани були реальнішими, автор має в тексті фіксувати контекст тексту, тобто у той чи інший спосіб передавати концепцію тексту, а читач має прагнути досягнути не тільки зміст відповідних висловлювань тексту, але водночас ставити питання про те коло, яке окреслює концепцію тексту і самому незалежно від автора створювати свою концепцію читаного, тобто формувати своє бачення ідей тексту. Головне, що то вже буде доповнення до тексту автора, а відтак уточнення (розширення) тексту. Це цілком правомірно, бо текст, як тільки стає надбанням читача, вже втрачає і своє авторство. Втрачає його в тому значенні, що текст, будучи презентований в знаково-символічній формі – мові, відчужується від його творця – автора і привласнюється читачем, стає у змістовному плані власністю читача. Зрозуміло, йдеться не про питання інтелектуальної власності, а про те, що реально текст існує як текст в його прочитуванні. В іншому випадку – це певна, грубо кажучи, купа паперу чи електронно-комп'ютерних цифр певної кодифікації. Водночас ця ситуація обертається необхідністю постійно підвищувати (удосконалювати) компетенції як з боку автора, так і з боку читача. В такому разі можна сподіватися на ефективність результатів як автора тексту, так і читача. Слушну думку щодо тексту і читача висловив Х.-Г. Гадамер. Він писав, що оскільки текст – це письмова фіксація його змісту, то текст «повністю відокремлює смисл висловлювання від того, хто робить це висловлювання, перетворюючи... читача в адвоката своєї претензії на істину. Саме у такий спосіб читач пізнає в усій його значимості те, що до нього

звертається, і те, що він розуміє. Зрозуміле ним завжди є більшим, ніж просто чути думка, – це є можлива істина» [15, с. 459].

В науці ХХ-го ст. виникла ситуація, за якої з'явилося більше ніж один автор відповідного тексту. Здебільшого це стосується текстів, які називають «колективними монографіями», або статтями підготовленими кількома авторами (буває до п'яти авторів і більше). Справді, усе це пояснюється багатьма чинниками: як складністю наукових досліджень (гносеологічний аспект), так і організаційними особливостями наукової творчості, зокрема, інституалізацією науки. Обидві ці складових взаємодіють і створюють нові можливості наукової творчості. Тим паче, що нині, зокрема, в сфері наукового, кіберпрограмування, а також, скажімо, досліджень в галузі сучасної фізики, біології тощо дослідження носять колективну діяльність. Це пов'язано саме зі складністю технічних засобів досліджень, а також їх принциповою міждисциплінарністю. Це і створює об'єктивні умови для появи колективних авторів – творців відповідних наукових текстів. Водночас постають проблеми, кого рахувати провідним автором, чи не може бути зловживань. Останнє пов'язане з моральними проблемами, не говорячи вже про можливість юридичного характеру. Але це безпосереднього відношення до змісту текстів, звичайно, немає. Воно важливе в плані відношення до авторів (автора) і читача, його налаштованість сприйняття здобутків вченого. І цей процес буде продовжуватися. Очевидно, що він стосуватиметься не усіх наукових дисциплін в однаковій мірі (і наразі це також властиве). Передусім це стосується відмінностей природничо-технічних і математичних наук, з одного боку, і соціально-гуманітарних (окрім, скорше соціології). В останніх тенденції збільшення авторів (більше одного) не є дуже поширеним. Причиною вірогідно виступає те, що ці наукові дослідження продовжуються як дослідження одиноких авторів. І то вже зрозуміла ситуація. Соціально-гуманітарні тексти більше усього носять автобіографічні риси, вираження позицій світоглядних, розуміння ідеологічних очікувань.

Нарешті ще раз доцільно повернутися до ідеї «смерть автора», яка була сформульована в постмодерній філософії (Дельоз, Фуко та інші). Постмодерністи, силуючись розв'язати питання відношення тексту і автора, заявляли, що оскільки не можна чітко окреслити межі одного тексту, бо він так чи інакше пересікається з іншими текстами, то треба мовити, що знання, оформлене в тексті, втрачає авторство (вислів «автор вмер») і це є вираженням існування інтертекстуальності як маніфестації наукового знання. Звичайно, якщо ще в когнітивному плані можна якось зрозуміти позицію вислову «смерть автора» в тому

значенні, що в постмодерній науці інституалізувалися наукові дослідження і їх результати – творчість наукових колективів, то в соціальному плані – «смерть автора» – це нонсенс, або абсурд.

Принагідно до цього можна додати, що ідея «смерті автора» ніби знімає питання про плагіат, яке за сучасності набуло досить таки негативного сприйняття, осуду з боку наукової громади. Хоча поняття плагіату за європейського середньовіччя скорше не існувало. Китайська мудрість феномен плагіату (також десь до Нового часу) розглядала як «повагу до автора, думки якого запозичив». Зараз це, звичайно, сприймається з гумором. І тим не менше поняття «смерть автора» в умовах колективної творчості, тим паче в умовах так званих когнітивних мереж Інтернету, це поняття не позбавлене змісту.

4. Стиль викладання тексту

Будь-який текст (статті, монографії і навіть навчальна література) може писатися автором від свого «Я», або «Ми», чи загалом знеособлено. Ця позиція автора звичайно не впливає на якість змісту тексту, але вона впливає на читача – адресату тексту і ефект від вираження тексту може бути різним. Важко однозначно усе це виразити, але деякі аспекти треба враховувати. Зупинимось на цьому.

Коли текст викладається від першої особи – «Я», то вже за умовчанням передбачається, що існує передусім персональна позиція, яка істотно відрізняється від інших. Це важливо враховувати, бо кожен текст завжди носить наративний характер, тобто він описує досягнуті результати і якщо подаються від «Я», то у такий спосіб фіксується особистісна позиція, з іншою позицією можна погоджуватися чи не погоджуватися. Водночас це не означає, що зміст тексту позбавлений об'єктивності. Відбувається тільки виділення позиції автора, як Я.

Виклад матеріалу тексту з позиції «Ми» (не йдеться про декількох авторів, а тільки одного) має свої особливості в плані сприйняття тексту, а саме в тому, що автор у такий спосіб залучає читача до спільного сприйняття тексту, навіть не стільки сприйняття, як його творення. Звичайно, це своєрідний стиль викладу і він має відповідні резони, бо, мовляв «ми» так виражаємо думку, це «наша» позиція, це «наша» спільна творчість. Такий стиль безсумнівно має право на існування і широко застосовується.

Нарешті зазначений третій, безособистісний виклад матеріалу тексту. Здебільшого він використовується в навчальній літературі, в текстах з технічних дисциплін, математики. Власне такий стиль переслідує створення об'єктивності змісту тексту, його незалежність від автора і навіть, тим більше, від читача. Це, можна

сказати, наратив у чистому вигляді, він, мовляв, не залежить від примх (образно кажучи) ні автора, ні читача.

Існують і інші варіанти стилів текстів. Скажімо, в монографіях навіть модним є виражати подяки усім, хто так чи інакше сприяв, допомагав науковим дослідженням створення наукового тексту.

До стилю викладу матеріалу (створення тексту), особливо монографічного, відносяться світлини авторів і навіть їх коротка творча біографія. Це все спрямоване на підкреслення біографічного аспекту тексту. Ця манера заслуговує на увагу, але, зрозуміло, вона безпосередньо не додає чогось важливого змісту, його актуальності та затребуваності. Водночас виступає своєрідним зверненням до читача, вочевидь актуалізує увагу до презентованого тексту, створює елементи привабливості тексту, бо автор, зрозуміло, дозволяє вміщувати ті світлини, чи виражати подяки, які йдуть, на його думку, тільки на користь тексту.

Інколи автори (або видавці) тексту залучають відгуки на текст рецензентів, шанованих, авторитетних вчених. Це, зрозуміло, надає тексту значної ваги, бо такі відгуки звертають увагу на найважливіші питання тексту, оцінюють вагомість внеску автора.

До окремих розділів автори вносять як епіграфи (вставляють, долучають) висловлювання відомих вчених, філософів, письменників. Це збагачує текст. Збагачує текст також використання картин великих малярів (художників), світлини історичних особистостей тощо.

Усі перелічені та інші ілюстрації текстів безпосередньо не впливають на зміст тексту, скорше вони можуть діяти на читача, сприйняття ним тексту. Але загалом такі, скажемо, доповнення тексту виконують функції контексту, а не тексту. На контексті і треба буде зупинитися.

5. Контекст

З текстом щільно пов'язаний такий феномен, як контекст.

Контекст (від лат. *contextus* – тісний зв'язок, з'єднання) – уривок тексту із закінченою думкою, який дає змогу точно визначити смисл окремого слова або виразу, що входить до цього «лінгвістичного оточення» [1, с. 356]. Наведене тлумачення терміну «контекст» істотне, але вимагає уточнення в тому плані, що існує контекст не тільки як «уривок тексту», а існує цілий ряд форм вираження контексту. Це не виключає «уривку тексту» в якому йдеться про смисли положень тексту.

Але контекст значно ширше явище в тому плані, що має принаймні два прояви смислів: одні йдуть від автора, а другі – від читача. Проте в обох випадках є відкриті і закриті смисли, є

усвідомлені і неусвідомлені смисли. І ще один аспект змісту контексту – це феномен розуміння смислів як автором, так і читачем. Уся ця низка прикмет контексту не існує в абстрактних зазначених станах, а вони переплітаються, доповнюють одні других, або ж виключають щось, а інше ставлять вище інших. Спробуємо це розглянути, бо то надто складне явище, і тому тут не буде претензій на повноту розгляду зазначених питань.

Не буде перебільшенням якщо сказати, що універсальною формою вираження контексту будь-якого тексту, тобто передачі його смислів є така форма знань, як концепція. Річ в тім, що науковий текст завжди є оповіддю (нарративом) відповідних ідей, фактів, гіпотез, теорій. Усі ці форми наукового знання вважаються тим об'єктивнішими, чим вони більше передають зміст їх об'єктів і абстрагуються від суб'єкта. Але за означенням зміст контексту є виходом за зміст об'єкта, який безпосередньо досліджується. Саме це і надолужує (або краще говорити, виражає) концепція. Вона є категоріальним баченням (може адекватніше це виражає термін презентація) тексту. В концепції підкреслюється (конструюється) позиція суб'єкта до знання (тексту), виражаються сенси (смисли), які притаманні тексту (повторимо: ідеям, гіпотезам, теоріям). Якщо в тексті, як нарративі відповідної теми (проблеми), знання, можна сказати, є маргінальним в тому плані, що воно завжди є тільки мета (лат. *metago*), тобто воно не усе реальне, воно насправді є абстракціями. Щоб зрозуміти абстракції треба виходити за їх межі. І одним із способів такого виходу за «межі» є трансцендентування. Гносеологічною формою трансцендентування щодо наукового тексту і виступає концепція. Важливо звернути увагу на те, що концепт (лат. *conceptus*) – має багато значень: від слова думка, поняття, смисл, а концепція – система поглядів на певне явище, спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, основна ідея будь-якої теорії і навіть ідейно-творчий задум твору [1, с. 360-361]. Практично кожне значення слова концепт правомірне і цим не можна нехтувати, але треба в кожному випадку виділяти в якому значенні має сенс вживати те чи інше тлумачення.

Не вдаючись в детальний розгляд питання про концепти та концепції, треба зазначити, що мова концепцій, самі концепти – це філософські поняття, які ще називають категоріями філософії. На це чи не вперше звернули увагу французькі філософи ХХ – поч. ХХІ ст. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі. Вони сформулювали положення, що мовою науки є функтиви, або функції і пропозиції, а мовою філософії є концепти [12, с. 135]. То принципово важлива думка, бо вона дає можливість

розмежувати в тексті зміст, що відноситься до наукових положень даного тексту, і зміст, який відноситься до іншого. Головне, що іншим у даному разі є філософське знання. І особливість цього в тім, що філософське знання в усіх випадках функціонує своєрідно. Воно водночас є основою мислення (основною мовою мислення) – і як основа «занурена» в тексті, а на «поверхні» функціонують поняття відповідної науки, які описують об'єкти пізнання. Хоча колізія в тім, вважається, що сам опис буцімто є відображенням об'єктів опису. Але річ в тім, що це не дзеркальне відображення, а відображення за допомогою абстракцій, понять, створених для вираження («відображення») об'єктів. Ця складність функціонування мови науки і створює враження непричетності філософії – мови концептів – до самого змісту тексту. Але то тільки омана, яка виникає у зв'язку з тим, що автор (і читач) пройшли попереднє вишколювання мислення в концептах філософії на рівні опанування мовою. Тоді ж, коли вони (автор), або читач мають справу з науковою сферою, то мова філософії в їх мисленні лежить в засадах, основах, вона ніби і не існує, позаяк зосереджується мисленнева діяльність на об'єктах науки. Мова ж основ мислення «мовчить», знаходиться поза текстом. Та час від часу виникають ситуації, які виходять за межі звичного мислення (звичне, отже очевидне, зрозуміле), тобто, якщо скористатися термінологією Т. Куна, відбувся процес виходу за парадигмальність мислення, виникає ситуація нерозуміння. Тепер, мовляв, щось трапилось не те, що було. Тоді звертаються до ширшого кола понять мислення і ними виявляються філософські концепти. Але це не означає, що ці концепти до пори до часу десь там в засадах мислення сплять, образно кажучи. Ні, вони постійно присутні, але за нової ситуації оновлюються, на них, якщо говорити метафорами, попадають промені нового наукового відкриття і тоді оживає саме філософське мислення і наукові здобутки, яких в старій парадигмі не було, тобто створюється нова парадигма в науці, але водночас і нова парадигма (школа, напрямок) в філософії. Це добре ілюструє історія розвитку фізики, біології, кібернетики. Не будемо на цьому зупинятися [9, с. 248-253].

Що ж стосуються гуманітарних знань, особливо історії суспільства, мистецтва, то ситуація значно заплутаніша, бо там філософія виступає не тільки концептуальним полем (засадами) мислення, але й часто-густо змістом їх наукових положень. Це пояснюється водночас полісемантикою гуманітарних знань, а також їх світоглядним змістом, тобто вираженням позицій автора і читача. Тому на цьому рівні навіть може бути, що важко розрізнити тексти, що презентують себе як наукові, від текстів, що звично прийнято називати

філософськими. А тому текстуальність і контекстуальність переливаються одне в друге, є синкритичними. Це може мати різні наслідки: зрозумілість і щонайменше – практичність, відсутність алгоритмічності, відкритість простору міркувань.

Однією з форм контексту є примітка автора до тих чи інших висловлювань, роз'яснення ним того значення, яке він надає зазначеним висловлюванням на відміну від інших авторів, вказує на досягнення інших і їх обмеженість. Це створює, на думку автора, можливості для кращого розуміння тексту. Образно передав цю ситуацію арабський мислитель Абу – ль – Фараджі таким висловом: «Примітки в книзі – що сережки у вухах жінки» [14, с. 257].

Формою вираження контексту є рецензії, реферати, а також підібрані висловлювання знаних фахівців (учених), або навіть уривки з художніх творів, а також публічні дискусії чи есеї на ту чи іншу тему. Можуть використовуватися і масмедія, Інтернет, електронні візуальні розробки, а також інтерв'ю, що беруться у авторів тощо. Зупинимося в загальних рисах на кожній формі окремо аби звернути на них увагу.

Рецензії чи відгуки. Це одна з давніх форм контекстуального представлення змісту наукового знання. Автори рецензій (відгуків) можуть переслідувати різні наміри (повідомити в пресі, часописах, виразити свою прихильність (чи протистояння) до автора, змісту його наукового доробку тощо), але в усіх випадках йдеться про оцінку і тлумачення наукового тексту. Оцінка передбачає не тільки вказівку новизни, але й когнітивні та соціальні, культурні наслідки, які в собі несе новизна, досягнута автором. При цьому за умови рецензування соціально-гуманітарних текстів питання соціально-культурних наслідків само собою має передбачення. Інша річ коли йдеться про природничо-технічні та математичні знання. Тут, зрозуміло, на першому місці когнітивні цінності, але це не може обходити прагматичні аспекти і вже в залежності від вагомості наукових результатів, неодмінними мають бути зазначені можливі соціально-культурні наслідки рецензованої праці. Особливо дошкульними є питання відкриттів в сфері біологічних, медичних явищ, космонавтики, тобто тих питань, які стосуються проблем людини, живого загалом, в тім колі екології. Дослідження в атомній фізиці і їх оцінка саме прикметна тим, що на перших порах наукові тексти актуалізувалися тільки в когнітивному плані, соціально-культурні питання залишалися осторонь, а тому (і не тільки «тому») маємо Хіросіму, Нагасакі, Чорнобиль. Просто виважено треба враховувати усі варіанти наслідків нового в наукових відкриттях, бо практично, все, щоб не було, зачіпає в більшій чи меншій мірі людину, її буття.

Інакше, поза соціально-культурними явищами ніщо не відбувається, бо тож людина в усіх випадках є їх творцем і споживачем, є головною цінністю і головним мірилом світу, її життя.

Висловлювання відомих фахівців (учених), чи то уривки з художніх творів тощо, які розміщуються перед усім текстом чи його частиною і, власне, виконують функцію епіграфів (крилатих фраз). Вони, звичайно, виступають контекстом принаймні в плані вираження дотичності авторитетів (якщо йдуть від означеної особи), або скорше метафорично передають зміст тексту. Підбірка таких епіграфів свідчить і про своєрідну компетентність автора та його приналежність до відповідної культурної традиції. Зрештою, епіграфи дозволяють виражати концепцію повного тексту чи його частин (залежно як вони розташовуються).

Проблема обговорення тексту. Його також можна розглядати як процедуру контекстуальну, тобто засіб, розуміння змісту тексту. Як правило ініціаторами обговорення виступають автори текстів чи їх колеги і саме обговорення – це скорше висловлення вражень колег стосовно тексту. Відповідно зміст обговорення оприлюднюється в часописах. Зараз можна ефективно це проводити за допомогою інтернет спілкування, що тільки розширить аудиторію, але у такий спосіб ще досить мало констатуються тексти.

Цікавим і перспективним публічним обговоренням текстів може бути форма контекстуалізації, яка була використана в праці «Стилі в математиці. Соціокультурна філософія математики» [14]. Тут дається текст, потім відгук читача на цей текст, а тоді відповідь автора на відгук. Причому може бути декілька відгуків і декілька відповідей. І все це в одній праці. Справді це створює сцену обговорення, розуміння читачем тексту, а також розуміння читача самим автором. Інколи бувають публічні обговорення тексту з метою спростування його цінності, культурної та іншої позитивної значимості. Відношення автора у такому випадку зрозуміле, яким би воно не було. А відтак попри все, автор тексту має передбачати не тільки контекст, але й реакцію читача на текст і його контекст.

Список літератури

1. Словник іншомовних слів. – К., 1974.
2. Философия. Энциклопедический словарь. – М., 2006. – 853 с.
3. *Барт Р.* От произведения к тексту // Барт Р. Избранные работы: семантика, поэтика. – М., 1994.

4. *Касавин И.Т.* Миграция. Креативность. Текст. – СПб., 1999.
5. *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1999.
6. *Кассирер Э.* Философия символических форм. Т. III. – М.-СПб, 2002.
7. *Черняк А.З.* Знание и референция // Что значит знать? Сборник научных статей. – М., 1999.
8. *Конверський А.Є.* Логіка (традиційна та сучасна). Підручник. – К., 2004; *Карпович В.Н.* Термины в структуре теорий. Логический анализ. – Новосибирск, 1978.
9. *Рижко В.А.* Неоконцептологія. – К., 2016.
10. *Уайтхед А.Н.* Избранные работы по философии. – М., 1990.
11. *Монтень М.* Опыты. Книга третья. М.: Л., 1960.
12. *Делёз Ж., Гваттари Ф.* Что такое философия? – М., 1998.
13. *Стили в математике. Социокультурная философия математики.* – СПб., 1999.
14. *Абу - Ль - Фараджі.* Смішні оповідки. – К. 1972.
15. *Гадамер Х.- Г.* Истина и метод. – М., 1988.
16. *Деррида Ж.* Позитии. – К., 1988.

References

1. Słownik insyomownich sliw. – К., 1974.
2. Filozofiya. Entsyklopedyzeski slowar. – М., 2006.
3. Bart P. Ot proizweniya k tekstu //? Bart P. Izbrannie raboti: semantika, poetika. – М., 1994.
4. Kasawin I.T. Mihraziya. Kreatiwnosz. Tekst. – SPb., 1999.
5. Lotman J.M. Wnutri mislachich mirow. Chelowyek – tecst – semiosfera – istorya. – М., 1999.
6. Kassirer E. Filozofiya simwolichnich form. T. III. – М.–SPb., 2002.
7. Chernyak A.Z. Znannya i referenziya // Chto znachit znat? – М., 1999.
8. Konwerski A.E. Logika (tradiziina i suchasna). – Pidruchnik. – К., 2004.; Karpowich W.H. Termini w strukturi teoryi. Logicheskiy analiz. – Nowosibirsk, 1978.
9. Ryzhko W.A. Neokonzseptologiya. – К., 2016.
10. Uaytched A.N. Izbraniye raboti po filosofii. – М., 1990.
11. Month. M. Opiti. Kniha tretiya. – М.,L., 1960.

12. Deleuze J., Juattari F. Quest-ce Que La Philophie? – М., 1998.
13. Stili w matematiki. Soziokulturnaya philisofiya matematiki. – SPb., 1999.
14. Abu – Le – Faradzh. Smischni opowidki. – К., 1972.
15. Jadamer X.-H. Istina i method. – М., 1988.
16. Derrida Zh. Posizii. – К., 1998.

В.А. Рижко. Науковий текст і контекст

V.A. Ryzhko. Scientific text and context

Авторська довідка:

Рижко Володимир Антонович – доктор філософських наук, професор, директор Центру гуманітарної освіти Національної академії наук України.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ УНІВЕРСИТЕТІВ: ВІД
АКАДЕМІЧНОЇ МОДЕЛІ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ДО
ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Т.В. Бессалова

ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва» НАН України, бульвар Т. Шевченка, 60, Київ, Україна, 01032

bessalovatv@ukr.net

ORCID 0000-0002-4662-5706

В деяких країнах світу на початку ХХ ст. під впливом соціально-економічних, культурних, політичних та інших чинників почала формуватися тенденція трансформації класичних університетів у підприємницькі заклади та відбуватися поступова диверсифікація традиційних функцій університету (освітня, виховна, науково-дослідна, маркетингова та фінансово-господарська) із додаванням до цього переліку підприємницької функції. Це сприяло появі феномену підприємницького університету, який став предметом подальших наукових досліджень.

Пильна увага науковців до проблематики сучасного університету пов'язана, насамперед, із процесами реформування систем освіти, змінами ролі та місії університету в сучасному суспільстві та переходом на інноваційну модель розвитку, в якій університетам відводиться провідна роль. Встановлено, що образ університету, його основне призначення до середини ХХ ст. визначалися освітньою та дослідницькою діяльністю. Проте, поява таких визначень як трансфер технологій, «третья місія» університету засвідчили, що традиційна модель університетської освіти, яка від початку була звернута до ідеї служіння та піднесення культури, починає орієнтуватися, передусім на економічні показники.

Проведений аналіз існуючих в світовій і українській літературі концептуальних підходів до функціонування сучасних закладів вищої освіти («підприємницький університет», «університет як корпорація», «третья місія університету» чи «університет 3.0», «університет як елемент потрійної спіралі») показав тенденцію перетворення класичного університету на заклад підприємницького типу, якому притаманне «академічне підприємництво», «академічний

капіталізм». Показано, що доповнення професійної академічної культури корпоративною культурою вносить в академічне середовище економічні характеристики, трансформуючи ідею і місію університету, змінює його культурну і ціннісну орієнтацію. Це призводить до змін в організації та менеджменті, технологіях навчання, яке все більше орієнтується на передачу практичних знань, а комерціалізація стає важливою складовою університетської діяльності.

Проте надмірна орієнтація сучасного університету на економічні показники загрожує поступовій втраті науково-освітнього статусу та перетворює його на споживчу корпорацію, для якої ключовою є реалізація принципів ефективності, прорахованості та контролю. Підкреслюється, що крім активного розвитку підприємницької діяльності в закладах вищої освіти, університети і надалі повинні зберігати можливість розвивати та примножувати культурні традиції і цінності, а їх соціальна місія повинна передбачати і забезпечувати, насамперед, якісну підготовку національної еліти як креативного класу, який відповідатиме за інновації та збереження соціокультурних традицій суспільства.

Ключові слова: підприємницький університет, корпоративна культура, «академічний капіталізм», учений, місія університету.

UNIVERSITY TRANSFORMATION: FROM THE ACADEMIC MODEL OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION TO THE ENTREPRENEURIAL UNIVERSITY

T.V. Bessalova

*Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and
History of Science of the National
Academy of Sciences of Ukraine, 60 T. Shevchenko boulevard,
Kyiv, Ukraine, 01032
bessalovatv@ukr.net
ORCID 0000-0002-4662-5706*

In some countries around the world in the early twentieth century under the influence of socio-economic, cultural, political and other factors began to form a trend of transformation of classical universities into business institutions and there is a gradual diversification of traditional university functions (educational, educational, research, marketing and financial) with the addition of business list. This contributed to the

emergence of the phenomenon of business university, which became the subject of further research.

Scientists pay close attention to the problems of modern university, primarily related to the processes of reforming education systems, changes in the role and mission of the university in modern society and the transition to an innovative model of development in which universities play a leading role. It is established that the image of the university, its main purpose until the middle of the twentieth century were determined by educational and research activities. However, the emergence of such definitions as technology transfer, the «third mission» of the university showed that the traditional model of university education, which from the beginning was turned to the idea of service and promotion of culture, is beginning to focus primarily on economic indicators.

The analysis of the existing in the world and Ukrainian literature conceptual approaches to the functioning of modern higher education institutions («business university», «university as a corporation», «third mission of the university» or «university 3.0», «university as an element of the triple helix») showed a trend classical university to an entrepreneurial type institution, which is characterized by «academic entrepreneurship», «academic capitalism». It is shown that the addition of professional academic culture to corporate culture brings economic characteristics to the academic environment, transforming the idea and mission of the university, changes its cultural and value orientation. This leads to changes in the organization and management, learning technologies, which is increasingly focused on the transfer of practical knowledge, and commercialization is becoming an important component of university activities.

However, the excessive focus of the modern university on economic indicators threatens the gradual loss of scientific and educational status and turns it into a consumer corporation, for which the key is the implementation of the principles of efficiency, calculation and control. It is emphasized that in addition to the active development of entrepreneurship in higher education, universities must continue to maintain the ability to develop and multiply cultural traditions and values, and their social mission must provide and ensure, above all, quality training of the national elite as a creative class responsible for innovation and preservation of socio-cultural traditions of society.

Key words: *business university, corporate culture, «academic capitalism», scientist, university mission.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ УНИВЕРСИТЕТОВ: ОТ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ К ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОМУ УНИВЕРСИТЕТУ

Т.В. Бессалова

*ГУ «Институт исследований научно-технического
потенциала и истории науки им. Г.М. Доброва» НАН Украины,
бульвар Т. Шевченко, 60, Киев, Украина, 01032*

bessalovatv@ukr.net

ORCID 0000-0002-4662-5706

В некоторых странах мира в начале XX в. под влиянием социально-экономических, культурных, политических и других факторов начала формироваться тенденция трансформации классических университетов в предпринимательские и происходить постепенная диверсификация традиционных функций университета (образовательной, воспитательной, научно-исследовательской, маркетинговой и финансово-хозяйственной) с добавлением предпринимательской функции. Это способствовало появлению феномена предпринимательского университета, который стал предметом дальнейших научных исследований.

Пристальное внимание учёных к проблематике современного университета связана, прежде всего, с процессами реформирования систем образования, изменениями роли и миссии университета в современном обществе и переходом на инновационную модель развития, в которой университетам отводится ведущая роль. Установлено, что образ университета, его основное назначение до середины XX в. определялись образовательной и исследовательской деятельностью. Однако, появление таких определений как трансфер технологий, «третья миссия» университета показали, что традиционная модель университетского образования, которая изначально была обращена к идее служения и подъема культуры, начинает ориентироваться, прежде всего, на экономические показатели.

Проведенный анализ существующих в мировой и украинской литературе концептуальных подходов к функционированию современных высших учебных заведений («предпринимательский университет», «университет как корпорация», «третья миссия университета» или «университет 3.0», «университет как элемент тройной спирали») показал тенденцию превращения классического

университета в высшее учебное заведение предпринимательского типа, которому присуще «академическое предпринимательство», «академический капитализм». Показано, что дополнение профессиональной академической культуры корпоративной культурой вносит в академическую среду экономические характеристики, трансформируя идею и миссию университета, меняет его культурную и ценностную ориентацию. Это приводит к изменениям в организации и менеджменте, технологиях обучения, которое все больше ориентируется на передачу практических знаний, а коммерциализация становится важной составляющей университетской деятельности.

Однако чрезмерная ориентация современного университета на экономические показатели грозит постепенной потерей научно-образовательного статуса и превращает его в потребительскую корпорацию, для которой ключевой является реализация принципов эффективности, просчитанности и контроля. Подчёркивается, что кроме активного развития предпринимательской деятельности, университеты и впредь должны сохранять возможность развивать и приумножать культурные традиции и ценности, а их социальная миссия должна предусматривать и обеспечивать, прежде всего, качественную подготовку национальной элиты как креативного класса, который будет отвечать за инновации и сохранение социокультурных традиций общества.

Ключевые слова: предпринимательский университет, корпоративная культура, «академический капитализм», учёный, миссия университета.

Вступ. Постановка проблеми. Останні десятиріччя привертають значну увагу тим, що саме в цей період в світі відбувається швидкий розвиток комп'ютерних технологій та становлення інноваційної економіки, які формують нові вимоги до системи освіти. Так, глобалізація та постійна конкуренція, які характерні для сучасного етапу розвитку, виклики інформаційного суспільства та запит на все нові компетенції, потребують, зокрема змін в системі вищої освіти, яка опинилася перед обличчям багатьох викликів, пов'язаних із змінами соціокультурної реальності. Тому завдання, що поставили перед освітньою системою вимагали перегляду ustalених норм і практик освітньої діяльності, змін у функціонуванні закладів вищої освіти, трансформації організаційних форм наукової діяльності, підготовки кадрів тощо. Інтенсивні перетворення, які розпочалися у вищій школі країни актуалізували питання статусу

університетської освіти та її перспектив, дослідження ролі та функцій університетів, переосмислення їх місії в сучасному суспільстві, в якому пріоритетними стають завдання ефективного управління ресурсами, стимулювання процесів створення інновацій, пошуку власного місця на ринку освітніх послуг та багато іншого. В цих умовах перед університетами постали завдання забезпечувати не тільки виконання своїх традиційних освітніх функцій та проведення високого рівня наукових досліджень, але й здійснювати комерціалізацію отриманих результатів, здатних конвертуватися в ринкові переваги для замовників досліджень, розширювати виконання експертних та консультаційних функцій. Таким чином, в новій соціокультурній реальності кардинально трансформувалися вимоги до університетів, які змушені переорієнтуватися на заклади підприємницького типу, здійснювати зміни в організації та менеджменті, технологіях навчання, розвивати взаємодію з бізнесом, суттєво посилювати підприємницьку складову своєї діяльності. У зв'язку з чим особливої уваги потребують питання допустимих меж можливих трансформацій університетів та необхідності збереження їх традиційних класичних характеристик.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження інституційних, економічних та інших чинників, які сприяють трансформації класичних університетів у підприємницькі заклади вищої освіти, вивчення наслідків та ризиків таких змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-культурні основи університету, еволюція його ідеї та визначення місії знайшли відображення в працях Х. Ортега-і-Гассета, К. Ясперса, Дж. Ньюмена, В. Гумбольдта, І. Канта, Г. Гельмгольца, Дж. Міля, М. Хайдеггера, Ф. Шеллінга. Так, фундаментальна праця, присвячена пошуку та визначенню місії університету належить Х. Ортега-і-Гассету, який розглядав університетську освіту як специфічну культурну та соціальну практику. Історико-культурне осмислення університету та його культуротворчу місію розвивали в своїх працях В. Гумбольдт, Дж. Ньюмен. Вони вказували на те, що протягом всієї історії існування університетів ідея універсального знання в якості основної моделі університету була, безпосередньо поєднана з ідеями культури. Інша група дослідників, до якої належать К. Ясперс, Т. Веблен, М. Хайдегер, розглядали університет в іншій соціальній реальності, в якій відбувалися трансформаційні зміни соціальної структури суспільства. В нових умовах місією університету вони вважали запобігання духовному розпаду суспільства. Дослідженнями проблем

розвитку університетів в різні історичні періоди займалися П. Бурд'є, М. Вебер, Ж. Верже, С. Неборський та ін.

Особлива увага дослідників до проблем вищої освіти визначається тенденціями сучасного розвитку суспільства та переосмисленням ролі університету в ньому. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах глобалізації питання про роль сучасного університету піднімалися в роботах Р. Барнетта, К. Керра, Б. Ридингса, Р. Янга, Ф. Альтбаха, П. Скотта, К. Хюфнера, Дж. Салми, О. Романовського, А. Карпенко, А. Воїнової, С. Степанової, О. Зиневич та ін.

Сучасний погляд на ідею та місію університету в глобальному світі викладено в роботах відомих дослідників Л. Губерського, В. Кременя, С. Курбатова, В. Андрущенко, В. Бугрова, А. Павленка, Л. Антонюка, Д. Льницького, Д. Лук'яненка, С. Бреуса.

Так, аналіз функціонування університетів в умовах постіндустріального та інформаційного суспільства міститься в роботах Д. Белла, В.Л. Іноземцева, А. Турена, З. Баумана, Е. Тоффлера, П. Друкера, Л.Г. Дротянко, Н.А. Ченбай та ін.

На початку ХХІ ст. актуалізувалися питання, пов'язані з оцінкою стратегій розвитку вищої школи та питаннями проектування майбутнього університетів, які знайшли своє відображення в документах Римського клубу, роботах Ф. Алтсона, Дж. Брайсона, Т. Клячко, Н. Титової, В. Ярської, А. Шевчук, О. Согомонова, Ст. Коллини, В. Вахштайна, О. Смоліна, В. Рибіна, О. Старікової, О. Аузана та ін.

Останні десятиріччя в сучасному науковому дискурсі чітко визначився напрям, що пов'язаний із діяльністю нового типу вищого навчального закладу – підприємницького університету. Спробу наукового осмислення підприємницького університету зробив у 1998 р. Б. Кларк, який дослідив новий спосіб функціонування академічного середовища як закладу підприємницького типу та розглянув умови за якими відбувається трансформація класичного університету у підприємницький. Значний внесок у дослідження і подальший розвиток цієї проблематики зробили Г. Вільямс, Т. Гінес, Д. Ділл, М. Джакоб, Д. Кірбі, Г. Константинов, Дж. Крісман, Т. Хайнес, С. Фрейзер, Дж. Ропке, Дж.Субоцькі, Х. Хелсмарк, М. Лундквіст, Г. Подольський, О. Романовський, І. Каленюк, О. Андрушкевич, Т. Шадріна та ін.

Аналізу сучасних моделей університету присвячені роботи Г. Іцковица, Й. Віссеми, М. Мархла, в яких автори вказують на необхідність університету відповідати потребам та запитам сучасної економіки. Особливу увагу в своїх працях вони приділяють

економічній ефективності закладів вищої освіти та новій підприємницькій місії університету.

Поряд із тим сформувалася група дослідників, яка бачить головну небезпеку для університетів в комерціалізації їх діяльності та втраті академічної ідентичності. Ці ідеї розвиває, наприклад, в своїх дослідженнях О.Ю. Согомонов. Наприклад, такі дослідники, як В.В. Кас'янов, В.В. Ковальов, С.І. Самігін в своїх роботах підкреслюють важливість збереження класичного університету, що здатен реалізовувати культуротворчу місію в сучасному суспільстві. Т.О. Балмасова висловлює думку, що саме активний розвиток суспільної місії університету, який традиційно створює суспільне благо, може допомогти йому протистояти цінностям ринку та зберегти свою ідентичність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення історичного досвіду функціонування університетів свідчить про те, що на різних етапах розвитку вони зазнавали суттєвих змін та трансформацій. Так, університети епохи Середньовіччя стали втіленням вільного об'єднання учеників, які організувалися у товариства по типу середньовічних гільдій. Змістовна частина їх діяльності була пов'язана із засвоєнням наук під керівництвом майстра (учителя) та самозахистом. З часом суспільна користь таких об'єднань була визнана владою і отримала охоронні привілеї та почесні права, а саме автономне правосуддя та право присуджувати академічні ступені. На думку А.А. Грібанькової, університет як соціальний інститут зародився із бажання інтелектуалів, носіїв культури грамоти та письмового знання до об'єднання з метою створення своєрідного цехового товариства, що виконує культурні функції навчання, сприяє передачі традицій навчання, цінностей пошуку істини, захищає своїх членів, підтримує автономію і поширює свій вплив та світогляд на інші групи суспільства (Грибанькова, 2011: 19). Вже в кінці XIII ст. університети стали важливими культурними центрами Європи.

Своє сучасне організаційне оформлення університет отримав на початку XIX ст., що збіглося з початком втілення ідей Просвітництва в суспільне життя, епохи промислових революцій та становлення держав. В цей період відбувається становлення університету нового типу. Формування університету як сучасного інституту традиційно пов'язують з реформами Наполеона у Франції та В. Гумбольдта в Германії. Біля витоків німецької традиції осмислення університету стоять філософські ідеї І. Канта, Ф. Шеллінга, Ф. Шлейєрмахера, втілені завдяки реформаторській діяльності В. Гумбольдта, що сформулював концептуальні ідеї університетської

освіти. Так, в основу німецького університету було покладено два принципи: свобода навчати та свобода навчатися, а також прагнення до науки та знань. Базовою для цієї концепції стала ідея того, що державна система освіти повинна бути направлена на розповсюдження інтелектуальної культури, яка ґрунтується на універсальності та фундаментальності освіти. З часів В. Гумбольдта університет починають розглядати як інститут держави, місією якого є пошук об'єктивного культурного розуміння держави як історичної величини та моральне виховання громадян як потенційних носіїв цієї ідентичності. Університет стає основою національної держави та місцем формування культурної ідентичності. У XIX – на початку XX ст. навчальну, просвітницьку та наукову функції було інтегровано в місію університету та структуру регулярної науково-педагогічної практики і закріплено державою на законодавчому рівні.

Формування і становлення сучасного університету в другій половині XX – на початку XXI ст. відбувається в умовах технологічних та інституційних змін, пов'язаних із впровадженням в усі сфери життя цифрових технологій і платформ та все більш зростаючим економікоцентризмом, який підпорядковує продукування і відтворення знань потребам ринку. Під впливом цих процесів змінюються основні характеристики університетської освіти, відбувається впровадження в освітнє середовище принципів менеджменту та моделей управління великою корпорацією.

В умовах сучасної глобалізації відбувається формування глобального освітнього середовища, яке характеризується високою динамічністю (зростанням кількості країн та осіб, що задіяні в процесах академічного обміну), значною гостротою та диверсифікацією форм прояву конкурентної боротьби (рейтинги університетів, цінова та нецінова конкуренція, агресивна реклама тощо) між країнами та університетами. Нові тенденції сприяють трансформації та диверсифікації функцій сучасного університету, який починає виступати активним учасником економічних відносин, поступово розширюючи свою підприємницьку функцію.

Так, із середини XX ст. в країнах світу під впливом соціально-економічних, культурних, політичних та інших чинників починає формуватися тенденція трансформації класичних університетів у підприємницькі заклади та відбуватися поступова диверсифікація традиційних функцій університету (освітня, виховна, науково-дослідна, маркетингова та фінансово-господарська) із додаванням до цього переліку підприємницької функції. Це сприяло появі феномену підприємницького університету, який став предметом

активних досліджень науковців. На сьогодні в науковій літературі немає єдиного підходу до тлумачення сутності підприємницького університету, його критеріїв і характеристик. Наприклад, Г. Іцковіч під підприємницьким університетом розуміє заклад вищої освіти, який окрім традиційних джерел фінансування активно розробляє і використовує патенти, наукові дослідження та інші напрями договірного співробітництва з приватними підприємствами як дієві інструменти розширення джерел фінансування та притоку інвестицій в університет. Невід'ємною складовою сучасного підприємницького університету, за Г. Іцковіцем, є капіталізація знань. А такі дослідники як Дж. Крісмен, Т. Хайнес та С. Фрейсер підприємницьким вважають університет, співробітники, викладачі, дослідники і студенти, якого створюють нові підприємства. Дж. Ропке підприємницьким називає заклад вищої освіти, що виконує підприємницькі функції, знаходить прояв у підприємницькій діяльності співробітників і студентів університету та розвиває кооперацію із зовнішнім середовищем. Схожої точки зору дотримується Дж. Субоцькі, наголошуючи на глибокій співпраці університету з бізнесом задля диверсифікації своїх джерел фінансування. Тлумачення терміну «підприємницький університет» містяться в дослідженні І.С. Каленюк та А.Л. Дяченко. На їх думку, підприємницький університет – це складна соціально-економічна структура, що характеризується широко диверсифікованими традиційними і сучасними функціями. Ключовою ознакою такого типу університету виступає потужна комерційна діяльність, спрямована на залучення фінансових ресурсів (Каленюк, Дяченко, 2016: 66).

У зв'язку із функціонуванням нового типу університету науковий інтерес викликають питання визначення критеріїв, за якими заклади вищої освіти можуть бути віднесені до категорії підприємницьких. Так, відомий дослідник вищої освіти О.О. Романовський у своїй роботі «Базові поняття та визначення підприємницького ЗВО» (Романовський, 2012) дійшов висновку, що підприємницькими вважаються університети, які:

- заробляють кошти під час здійснення своєї статутної академічної діяльності (навчальної та наукової роботи, дослідно-конструкторської і науково-виробничої діяльності тощо);

- сповідують академічний капіталізм, підпорядковуються корпоративній підприємницькій культурі та успішно функціонують в умовах академічного капіталізму;

– успішно комерціалізують результати своїх НДДКР та ефективно використовують свої основні і допоміжні ресурси в комерційних цілях;

– успішно розвивають та впроваджують інновації (спін-офф підприємства і запускають стартапи, отримуючи від цього економічний ефект);

– знаходять і використовують додаткові джерела фінансування своєї статутної академічної діяльності;

– знаходять і використовують підприємницькі можливості, а в своїй освітній та науковій діяльності застосовують підприємницькі прийоми, на головних позиціях в таких закладах знаходяться підприємці - найвищі управлінці, керівники підрозділів тощо;

– активно навчають студентів підприємництву, організації і управлінню бізнесом, створюють бізнес-інкубатори, залучають до навчального процесу провідних підприємців;

– випускники, яких є результативними підприємцями чи бізнесменами.

Багато століть вища освіта розглядалася як суспільне благо і викладачам вдавалося зберігати певну дистанцію між потребами ринку і тими знаннями, які вони надають в університеті. Проте, глобалізація та формування економіки знань, поширення бізнесу на всі сфери діяльності людства вже з кінця 80-х рр. XX ст. привела до появи феномену «академічного капіталізму», головними суб'єктами якого виступають підприємницько-орієнтовані заклади вищої освіти, що здійснюють комерціалізацію результатів освітньої та наукової діяльності, а також створюють передумови для формування потужних підприємницьких університетів. Таким чином, на зміну класичним цінностям і нормам науки, що були сформульовані Р. Мертоном, приходять регулятиви постакадемічної культури, в яких академічні дослідження змінюються міждисциплінарними дослідницькими проектами, що фінансуються зовнішніми замовниками (Нефедова, 2015: 77). В таких умовах іншою стає функція освіти, змінюються її зміст, форми та методи навчання. Організація наукових досліджень та управління закладами вищої освіти зазнають істотних змін.

Треба зазначити, що підприємницький вектор в діяльності університетів був неоднозначно сприйнятий науковим товариством. Все частіше лунали перестороги щодо неможливості збереження в цих умовах ідентичності університету як соціального інституту. Разом з тим у світі почав поступово відбуватися дрейф вищої освіти в сторону більшої підприємницької активності та спостерігатися активний вихід університетів на ринок. Ключовими передумовами розвитку

підприємницької функції університетів стали обмеженість державного фінансування системи вищої освіти, необхідність диверсифікації джерел фінансування та інтеграція академічної освіти і науки з бізнес-сектором (Каленюк, Дяченко, 2016: 61). Розпочинається активне співробітництво університетів зі сферою індустрії, яке трансформує взаємодію науки та освіти із зовнішнім середовищем (Зиневич, Балмасова, 2015: 68). Це сприяє розширенню фінансових можливостей університетів і вони починають отримувати додаткові джерела фінансування від комерціалізації результатів наукових досліджень – ліцензування прав на використання університетської інтелектуальної власності, венчурного підприємництва, створення нового бізнесу на основі університетських винаходів. Так, з другої половини ХХ ст. наростають тенденції підпорядкування організаційної культури і структури університетів цілям та задачам конкуренції на ринку освітніх послуг, інноваційних технологій та трансферу знань. З цього часу заклади вищої освіти починають активно використовувати у своїй діяльності економічні механізми перетворення знань на товар з метою отримання прибутку. У сукупності така діяльність університетів отримала в США назву «академічний капіталізм». Термін «академічний капіталізм» був запропонований Е. Хаккетом для визначення важливих структурних змін в науці (Романовський, 2012: 111). А дослідники С. Слатер і Л. Лесли у своїй роботі «Академічний капіталізм» під академічним капіталізмом розуміли ринкову діяльність закладів вищої освіти із залучення зовнішніх коштів. Вони відзначали, що академічний капіталізм стимулює орієнтацію університетів на ринок та спонукає їх до нарощування наукових досліджень, збільшення кількості прикладних факультетів та затребуваних спеціальностей з метою збільшення свого прибутку (Slaughter, Leslie, 1997).

Так, на початку 90-х рр. ХХ ст. набирають оберті процеси, що в подальшому суттєво змінили основний вектор світового економічного розвитку та сформували економіку нового типу, в якій ключову роль відіграють знання. Найбільш повне втілення ідея інноваційної економіки отримала в концепції «потрійної спіралі». В науковій літературі в останні роки з'явилося чимало праць, присвячених питанням формування моделі «потрійної спіралі» як в цілому, так і по окремих її елементах. Однією з проблем, що піднімається науковцями є питання, що торкаються функціонування підприємницьких та корпоративних університетів. Пильна увага до цих структур пов'язана з процесами реформування системи вищої освіти, необхідністю підвищення конкурентоздатності університетів та

їх міжнародних рейтингів, комерціалізації наукових результатів та переходом до інноваційної моделі розвитку.

Університет як один з важливих елементів розглядається в запропонованій у 1995 р. проф. Стенфордського університету Г. Іцковіцем і проф. Амстердамського університету Л. Лейдесдорфом моделі «потрійної спіралі», яка ґрунтується на синтезі деяких соціологічних теорій із використанням аналогій з біологічної та фізичної науки. Відповідно до інноваційного розвитку запропонована модель описує міжорганізаційну взаємодію інститутів (наука (університет) – держава – бізнес) на кожному етапі створення інноваційного продукту. Якщо в індустріальну епоху взаємозв'язок між ними був лінійним, то в сучасній інноваційній економіці їх взаємодія нагадує зчеплення спіральних структур ДНК, яке дозволяє їм переймати та утримувати деякі характеристики одне одного. В моделі “потрійної спіралі” провідну роль відіграють університети, які стають центрами національних інноваційних систем, що генерують технології і нові форми підприємництва. Головним аргументом на користь ключової ролі університетів в цій моделі взаємодії, є те, що саме через університети проходять тисячі студентів з новими ідеями, котрі можна реалізувати на практиці. Університети перестають бути тільки навчальними закладами та роблять свій внесок в розвиток економіки через створення нових компаній в університетських бізнес-інкубаторах, наукових парках, науково-виробничо-інноваційних комплексах. В такій моделі бізнес частково надає освітні послуги, а держава, виступаючи в якості суспільного підприємця і венчурного інвестора, паралельно виконує свою традиційну законодавчу та регулюючу функції. Проф. Г. Іцковіц підкреслює важливість формування підприємницької культури всередині університетського середовища та вказує на необхідність обов'язкового залучення студентів до активної наукової та підприємницької діяльності. Таким чином, на думку ученого, в університеті створюються умови для поступового перетворення закладів вищої освіти у підприємницькі та університети промислового типу (Ицковиц, 2010).

На відміну від класичних, підприємницькі університети поєднують викладання, наукові дослідження, підприємницьку діяльність, отримують дохід та орієнтовані на ринкові потреби і сучасні вимоги суспільства. Крім того, вони забезпечують якісну підготовку фахівців та готують їх до підприємницької активності та самозайнятості. Важливою характеристикою підприємницького університету є присутність підприємницьких практик в більшості

навчальних програм та програм підвищення кваліфікації фахівців (Андрушкевич, Денисова, 2014).

Стимулювання підприємницької діяльності серед студентів, створення ними власних бізнес-проектів – один з напрямів, який активно розвивають університети підприємницького типу в усьому світі. Наприклад, Стенфордський університет та Массачусетський технологічний інститут щорічно генерують понад 135 млн. доларів валютного прибутку за рахунок одержання роялті від продажу частки у власних стартап-компаніях. Вищі навчальні заклади Великобританії постійно працюють над створенням сприятливих умов для розвитку комерційних фірм та стартапів із залученням до цього процесу студентів та викладачів університетів.

У 1998 р. дослідник вищої освіти Б. Кларк першим вводить у науковий обіг термін підприємницький університет. У своїх дослідженнях він дослідив і задекларував новий спосіб функціонування академічного середовища та університету в цілому як закладу підприємницького типу. На думку ученого, підприємницька діяльність не виводить університет за кордони його класичної академічної діяльності, а навпаки, вона створює додаткові ресурси та інфраструктуру, що сприяє укріпленню університету. Б. Кларк наголошував на можливості співіснування підприємницьких цінностей із традиційними академічними, носіями яких є соціогуманітарні факультети, які, на його думку, погано піддаються комерціалізації. Дослідник виділяв такі ключові напрями трансформації класичного університету в заклад підприємницького типу: посилення управлінського ядра університету; розширення зв'язків з групами та установами поза межами закладу; диверсифікація джерел фінансування; стимулювання професорсько-викладацького складу; стимулювання підприємницької активності підрозділів університету; розвиток всеосяжної підприємницької культури; посилення колегіальності процесу прийняття рішень (Кларк, 2011).

Відомий дослідник О.О. Романовський у своїй праці «Феномен підприємництва в університетах світу», узагальнюючи світовий досвід функціонування підприємницьких університетів, дійшов висновку, що для трансформації університетів у підприємницькі важливим є наявність наступних складових – інноваційної політики вузу, підприємницьких перетворень, які можуть відбуватися лише під безпосереднім впливом інноваційних відносин в колективі співробітників навчального закладу та сформованої корпоративної підприємницької культури (Романовський, 2012). На думку дослідника підприємницькі університети, так само як і будь-які

компанії, розвивають свою культуру, яка сприймає і підтримує зміни (Романовський, 2015). Розвиток підприємницької культури – особливе призначення такого типу університету.

Протягом останніх десятиліть діяльність вищих навчальних закладів Європи стала відрізнятися від традиційної академічної діяльності – навчання, наукові дослідження, культурне обслуговування суспільства. Все частіше на перший план виходять такі напрями в діяльності закладу, як його економічна складова - фінансування та пошук шляхів заробляння коштів. Сьогодні значне місце в діяльності закладів вищої освіти (ЗВО) займають такі складові підприємництва як консалтинг, менеджмент, маркетинг, кредитування тощо. Так, на думку О.О. Романовського сферами підприємницької діяльності навчальних закладів стають: контрактні форми надання різноманітних освітніх послуг і виконання прикладних наукових досліджень; підготовка на контрактній основі навчально-методичних матеріалів; проведення експертизи та підготовка на контрактній основі фахівців вищої кваліфікації, перепідготовка та підвищення кваліфікації кадрів для різних напрямів економіки; організація різноманітних міжнародних програм; організація підготовки дітей і школярів (репетиторство, підготовка до вступу у ЗВО тощо); надання абітурієнтам і студентам освітніх послуг (працевлаштування, консультації, проживання тощо); організація при ЗВО різних підприємницьких структур (служба працевлаштування, юридична консультація, нотаріат, бюро перекладів, інтернет-клуби, видавничі центри тощо). Масштаби та обсяги комерційних послуг, що зможуть надавати університети, залежать від їх особливостей і місця розташування, а ефективність підприємницької діяльності від їх ринкової орієнтації та застосування ними технологій.

Важливим для ефективного функціонування підприємницьких закладів вищої освіти, як свідчить світова практика, є дотримання наступних вимог: управління вузом з урахуванням світового досвіду передових університетів; формування об'єктів інноваційної інфраструктури; розширення джерел фінансування та інструментів управління та використання їх для особистого розвитку; формування залежності оплати праці професорського складу від результатів їх практичної діяльності (участь в роботі малих підприємств, в реалізації проектів тощо). Наприклад, біля 3% штатних професорів підприємницьких університетів США є одночасно власниками або співвласниками комерційних установ. Так, за історію існування Стенфордського університету його випускниками та працівниками було створено близько 5000 компаній (Родачин, 2017).

В сучасній літературі підприємницький тип університету характеризується як модель «Університет 3.0», в якому освітня та наукова доповнюється підприємницькою, інноваційною місією (Зиневич, Захарова, 2017: 143). Університет із такою місією представляє собою комунікативну науково-освітню площадку, а його головною метою стає комерціалізація своєї діяльності та отримання прибутку. Управління таким закладом відбувається за аналогією з комерційними або виробничими структурами. Концепція «Університет 3.0» передбачає перетворення університетів на ключових постачальників науково-технічних та технологічних інновацій. На думку Т. Шадріної саме університети такого типу найбільш здатні ефективно вирішувати завдання переведення знань в інтелектуальний капітал, розвивати бізнес-компетенції, прищеплювати підприємницьку культуру, здійснювати комерціалізацію технологій та ставати центрами економічних кластерів (Шадріна, 2016).

Проте, багато дослідників, що досліджують модель сучасного університету «Університет 3.0», вказують на ряд суттєвих недоліків такого типу закладу. Наприклад, економічна функція, що закладена в основу моделі, на їх думку, перетворює вищу освіту на об'єкт споживання, що принципово змінює природу вищої освіти, яка стає по суті підприємництвом. Постійна гонка за економічними показниками приводить до деморалізації та демотивації академічного персоналу вищого навчального закладу. В якості управління таким університетом використовується модель управління комерційною структурою, але особливою структурою, що пов'язана з виробництвом і розповсюдженням знань. Виникає феномен так званої «макдональдизації» вищої освіти, коли університет використовує принципи, такі як прагнення до ефективності, прорахованості та контролю (Воїнова, 2019). Такий університет перетворюється на професійну школу, в якій перестають домінувати культура та освіченість, а знання стають обмеженими, направленими на конкретне практичне застосування та кінцевий результат. В умовах, коли всі ланки університетської структури в такому закладі оцінюються за принципами прибутковості та конкурентоспроможності, викладачі змушені надавати своїм курсам більшу прикладну спрямованість. В сучасному прагматичному світі фундаментальна освіта розглядається як затратна, що не приносить швидкого прибутку і тому на перший план висувається реальний пріоритет прикладного аспекту науки як предмета вивчення і використання (Петрова, 2018: 30). Таким чином утилітаризм та прагматизм входять в університет, докорінно змінюючи його ідею та місію. Навчання в такому університеті

підпорядковується корпоративним інтересам, а навчальні програми отримують стандарти та схеми написання і стають вільними від соціальних та етичних характеристик. Багато дослідників вважають, що це в перспективі неминуче призведе до деградації загального інтелектуального потенціалу соціуму, особливо його креативних здібностей (Смолин, 2015).

Особливе занепокоєння викликає подальша доля фундаментальної науки в університетах підприємницького типу, яка найменше піддається комерціалізації. Так, на думку багатьох дослідників, суцільна комерціалізація університетської діяльності має неоднозначні наслідки та здатна породити в майбутньому серйозні проблеми.

Існують багато сучасних стратегій розвитку вищої освіти, котрі пропонують розглядати університет, як ринок, на якому продають інформацію, та структуру, що виробляє та реалізує знання в якості товару. Економічні інтереси спонукають сучасний університет розвивати так звану “третю місію” та змінювати власні орієнтири розвитку в бік комерціалізації і підприємництва. Невипадково в науковій літературі висловлюються занепокоєння відносно трансформації класичного університету як культурно-освітнього інституту в економічну корпорацію. На це вказують у своїх дослідженнях сучасні філософи О.В. Зиневиц, В. Сенашенко, Н.Б. Москвіна, Н.Х. Розов та ін. Насамперед загроза перетворення університету на економічну корпорацію пов’язана зі змінами його культурної бази, коли висока професійна академічна культура доповнюється культурою корпоративною, що вносить в університетське середовище економічні характеристики, трансформуючи його класичні основи. На відміну від культури середньовічного та класичного університету з її установками на розвиток співробітництва, служіння людям, освіті, науці, гуманізму, корпоративна культура сучасного університету передусім орієнтується на забезпечення його комерційних інтересів. В цих умовах постає питання, пов’язані зі співіснуванням двох університетських культур. Так, відома дослідниця Г.І. Петрова вважає, що університет повинен залишатися освітнім інститутом, який зберігає традиційні гуманітарні та гуманістичні стратегії розвитку, формування яких історично пов’язувалося з академічною університетською культурою (Петрова, 2018: 30-31). На її думку і надалі необхідно віддавати перевагу професійній професорській культурі та повернути корпоративну культуру в її лоно. Вихідним пунктом цього повернення могла би стати відмова від бачення сучасного суспільства в ракурсі його

когнітивізації: як суспільства швидко розвиваючого знання, “розумного” із креативним потенціалом колективного інтелекту, що має значення для прийняття найбільш ефективних управлінських рішень. Університет, як вбачає дослідниця, повинен сфокусувати свою увагу, насамперед на проблемах, що торкаються людини та її життя в умовах інформаційного суспільства і стати простором, в якому студенти і викладачі отримують можливість ефективно взаємодіяти та вчитися ефективному співробітництву. Тільки в цих умовах, як вважає дослідниця, стає можливим реалізація принципу спадковості у розвитку університету, що зможе запобігти його перетворенню на економічну корпорацію.

Для сучасного етапу розвитку університетів характерною є тенденція поступової втрати ними своєї національно-культурної місії. Так, проєкт сприяння формуванню національної ідентичності, який реалізовував університет як культурно-освітній центр на попередніх етапах свого розвитку, в умовах глобалізації поступово втрачає своє значення для держави. Сучасна держава стає менеджерською і питання національного будівництва перестають бути для неї першочерговими. В таких умовах університет поступово трансформується в транснаціональну бюрократичну установу та відходить від своєї традиційної місії. Він стає інститутом, який формується не тільки національною державою, але й корпоративним капіталізмом. Кардинальні зміни його соціального статусу пояснюються особливим етапом розвитку капіталізму, що переступив національні кордони та став транснаціональним. Соціальна місія такого університету на думку А.Ю. Карпенко направлена, передусім на досягнення ефективності в реалізації основних цільових показників (Карпенко, 2018: 28).

Поряд із тим, на думку багатьох дослідників діяльність підприємницького типу вищого навчального закладу, передусім, повинна передбачати: збереження і збагачення національної та загальнолюдської культури; розвиток вільної інтелектуальної особистості; виховання громадянської позиції; створення системи інноваційної науки, освіти та високоякісної підготовки фахівців - новаторів; розвиток фундаментальних та прикладних досліджень як бази інноваційної діяльності; формування і реалізацію в університеті повного інноваційного циклу наукової та освітньої діяльності; підтримку і формування інноваційних науково-педагогічних шкіл та сталої системи стратегічного партнерства університетів, держави, промисловості, бізнесу та науки; створення ефективної системи стимулювання та мотивування студентів, викладачів та науковців до

підприємницької діяльності; забезпечення лідерства університету на вітчизняному та зарубіжному ринках; своєчасне реагування на нагальні вимоги суспільства.

Як свідчить практика функціонування, наприклад, австралійських університетів, успішними є ті, котрі поєднали в своїй діяльності три складові: підприємницьку здатність створювати і використовувати можливості щодо заробляння грошей, логічно побудовану організаційну структуру та сильну академічну культуру (Романовський, 2011: 6-7). Успішним прикладом академічного підприємництва є Підприємство Кембриджу (ПК) при університеті Кембриджу. Його метою стало створення сприятливих умов для скорішого направлення в бізнес перспективних новітніх розробок; забезпечення фінансової стабільності та отримання довгострокових перспектив для університету; реалізація бажання стати привабливим партнером для промисловості та інвесторів; налагодження тісної співпраці з професорами закладу з метою подальшої комерціалізації їх розробок. Про ефективність роботи ПК свідчать фінансові показники підприємства за період з 1 серпня 2007 р. по 31 липня 2010 р. Так, прибуток від передачі технологій та інновацій становив 27,3 млн. фунтів; виплати академічному персоналу університету та іншим задіяним у діяльність підприємства особам – 22,3 млн. фунтів; витрати – 7,6 млн. фунтів; інвестиції в патентну власність – 2,5 млн. фунтів.

Однак, важливо усвідомлювати, що трансфер технологій у формі підприємництва не вичерпує всіх аспектів місії університету нового типу, його соціального та культурного призначення. Незважаючи на багатомісячну історію інтернаціоналізації університетської освіти, університет залишається національним інститутом, який функціонує в рамках національної держави та в контексті національної культури. Його успішна трансформація напряму залежить від національної специфіки освіти, економічних та політичних інститутів, також від соціокультурних особливостей суспільства. Реагування на потреби суспільства та сприяння вирішенню важливих соціальних проблем є важливою складовою некомерційної діяльності університетів, яка направлена на благо всього суспільства. В багатьох країнах світу відбувається взаємний обмін між вищою школою та суспільством, як добровільна участь університету чи окремих його членів у соціальних, суспільних, екологічних чи економічних проектах місцевих громад, регіону або країни. Таке соціальне залучення надає університету можливість реалізовувати місію суспільного служіння. Реалізуючи цю місію університет формує довіру до себе, виступаючи в якості партнера,

створює умови для залучення абітурієнтів та підтримки власних ініціатив членами громади.

Поліпшення умов праці та життя, ліквідація соціальної несправедливості, залучення все більшого числа людей до цієї роботи і як наслідок стабілізація суспільства – коло завдань, які вирішуються в рамках здійснення університетом своєї гуманістичної соціальної місії. Соціальна діяльність університетів дуже поширена у світі. В розвинутих країнах накопичено значний досвід взаємодії університетів та місцевих громад на основі об'єднання ресурсів та спільності інтересів. Така взаємодія надає можливість отримувати кваліфіковану інформаційну, консультаційну та організаційну підтримку різних ініціатив, пов'язаних із облаштуванням життя громади. Наприклад, в університетах Німеччини, Австралії, США, Великобританії реалізуються такі форми суспільної активності, як робота з громадськістю, суспільно-корисна діяльність, громадянська активність, навчання діями, соціальне підприємництво (Зиневич, Балмасова, 2015: 69). Запропоновані концепції пронизані ідеями того, що університет відіграє важливу роль у поширенні демократії та створенні демократичного суспільства, поліпшенні умов життя в громадах, реалізації програм розвитку, наданні експертиз та інших послуг по низьким цінам або безкоштовно. Така робота не обмежується місцевим рівнем, вона виходить на регіональний, національний та міжнародний рівні. Наприклад, у США існують установи, що займаються узагальненням досвіду та розробляють програми взаємодії університетів та місцевих громад. Це асоціація Campus Compact, Innovations in Civic Participation, Learn and Service America.

В розвинених країнах світу внесок у розвиток суспільства, спільна відповідальність за вдоволення суспільних потреб прийнято розглядати як соціальну відповідальність університетів (Університет как социально ответственный партнер территории, 2011: 5). Значний інтерес викликає досвід Німеччини, Італії, Іспанії, в яких соціальна функція вищої школи розглядається як пріоритетна в діяльності закладів вищої освіти. Усвідомлення відповідальності знаходить своє відображення, насамперед, у формуванні місії університету. Наприклад, місія Кембриджського визначається як внесок у суспільство через освіту, навчання та дослідження на самому високому рівні. Оксфордський університет реалізує свої світові лідерські позиції у дослідженнях та навчанні. Європейська університетська асоціація ставить суспільну роль університетів на перше місце поряд з освітньою та науковою, підкреслюючи її важливість для суспільного

розвитку. Таким чином університет стає суспільно відповідальною організацією, яка приймає на себе обов'язки перед містом та його громадянами. Це означає, що університет стає соціально-підприємницькою установою та починає працювати над вирішенням реальних потреб міста чи регіону, демонструючи своє служіння громаді та конкретній території.

Висновки. Світовий досвід свідчить про те, що відповіддю на нові потреби інноваційної економіки та бізнесу в сфері освіти стають підприємницькі університети – потужні освітні, науково-дослідницькі та виробничі центри. Їх формування відбувається, насамперед, із урахуванням національних особливостей та економічних можливостей. Наприклад, чим вище рівень економічного розвитку та попит на інноваційну продукцію, тим досконаліше та ефективніше система підприємницьких університетів (Андрушкевич, Денисова, 2014). Сприяє їх активному розвитку держава та бізнес, реалізуючи на практиці концепцію інноваційного розвитку – модель «потрійної спіралі». У системі зв'язків учасників моделі «потрійної спіралі» університети все більше відіграють центральну роль як інституції, де не лише генеруються, але й комерціалізуються нові знання. Як свідчить зарубіжний досвід організоване підприємництво в закладах вищої освіти, комерціалізація їх діяльності приносить значні кошти до бюджету університету, що є одним із видів диверсифікації його доходів.

Діяльність підприємницьких університетів за рахунок практичного використання наукових результатів та збільшення інтелектуального капіталу, який приносить економічні та суспільні переваги, свідчить про їх користь для розвитку суспільства. Позитивно впливаючи на загальний розвиток країни, регіону, місцевих громад, вони реалізують на практиці модель існування університету з міським співтовариством «Town & Gown» («Місто і Мантія») (Фадеева, Пунина, 2014: 110). Така модель партнерства, передусім заснована на спільності інтересів суспільства, влади та університету в сталому майбутньому.

На думку фахівців в галузі вищої освіти, в сучасному світі роль підприємницьких університетів за умов переходу на інноваційну модель розвитку продовжуватиме зростати, оскільки вони будуть відігравати ключову роль в інноваційному процесі за рахунок генерації та використання нових знань. В той же час, розглядаючи перспективи формування в Україні мережі підприємницьких університетів, треба враховувати особливості постіндустріальної динаміки розвитку закладів вищої освіти та досвід їх діяльності в

попередній час. Концепцією розвитку освіти України на 2015-2025 рр. передбачено перетворення університетів на провідні дослідницькі структури. Проте, в Україні на рівні держави відсутні системні дії з реформування та перетворення університетів на заклади світового рівня, не задіяні реальні механізми досягнення поставлених цілей. В той час, коли в сучасному світі все більше поширюється нова модель підприємницького університету, в Україні мова може йти про існування обмеженої кількості підприємницьких закладів, які зможуть при певних сприятливих умовах продемонструвати свою ефективність та ступінь адаптації до нових соціокультурних умов. Так, на думку багатьох фахівців стратегічно виваженим є виокремлення трьох – п'яти провідних університетів зі створенням спеціальних умов їх функціонування та фінансування з метою формування реальних передумов для виходу на лідерські позиції. Реалізація заходів з інтеграції України в світовий науковий простір та виходу університетів на лідерські позиції має ґрунтуватися на комплексній державній підтримці, зміцненні економічних потужностей закладів вищої освіти, розширенні їх функцій, фінансово-економічній автономії та системному інформаційно-консалтинговому забезпеченні.

В умовах слабого правового поля та відсутності узгоджених дій по реформуванню університетів у підприємницькі, до основних проблем, що гальмують цей процес можна віднести: нерозвиненість законодавчої бази, що регламентує діяльність підприємницьких університетів та їх структур; невисока ефективність інноваційних структур, що входять до складу університету; обмежена прозорість та доступність відомостей про результати функціонування університетів та комерціалізацію їх наукової діяльності; відсутність зусиль щодо налагодження співпраці між університетами та іншими організаціями, які проводять наукові розробки.

Виникнення в світі нових університетських форм і моделей (дослідницькі, корпоративні, підприємницькі, університети-технополіси тощо) свідчить про диверсифікацію університетської системи та суттєві зрушення, що відбуваються в освітніх системах різних країн. Маючи певні відмінності та специфіку, притаманну новим формам університетів, спільним для них є відхід від балансу традицій і інновацій, єдності культурних і цивілізаційних характеристик та бажання вписатися в нову соціокультурну реальність. В цих умовах, на думку багатьох дослідників, постає питання про кордони трансформацій та збереження класичного надбання з одночасним прийняттям інноваційних характеристик, що диктує сучасність (Петрова, 2015: 32).

Українські заклади вищої освіти мають пройти шлях усвідомлення соціальних вигід та ефектів від запровадження підприємницької культури та уникнути проблем та загроз, що здатна принести до академічного середовища надмірна орієнтація на економічні показники успіху та перетворення університету на професійну школу, в якій знання стають обмеженими, направленими на практичне застосування. Завданням сучасного університету повинно стати перетворення його на потужний, багатофункціональний центр науки та освіти, в якому домінують культура та освіченість і який здатен забезпечити якісну підготовку фахівців з різних галузей наукового знання. Трансформуючись в інтегрований науково-освітній комплекс, університет повинен стати опорою для розвитку регіонів та країни в цілому. Цьому сприятиме подальший розвиток академічного підприємництва закладів вищої освіти України.

Список літератури

1. *Андрушкевич О.А., Денисова И.М.* (2014). Опыт формирования предпринимательских университетов в контексте модели «тройной спирали» / О.А. Андрушкевич, И.М. Денисова // Капитал страны. – 15 октября. [Электронный ресурс]. – URL:<http://capital-rus.ru>.
2. *Воинова А.А.* (2019). Университет в фокусе социокультурных трансформаций современного общества: автореф. дис. ... канд. филос. наук / А.А. Воинова. – М.: – 23 с.
3. *Грибанькова А.А.* (2011). Современные тенденции в подготовке специалистов-исследователей за рубежом: автореф. дис. ... докт. педаг. наук / А.А. Грибанькова. – М. – 44 с.
4. *Зиневич О.В., Захарова Е.В.* (2017). От образования к предпринимательству: опыт модернизации университетов в Южной Корее / О.В. Зиневич, Е.В. Захарова // Власть. – № 2. – Том 25. – С. 143-151.
5. *Зиневич О.В., Балмасова Т.А.* (2015). «Третья миссия» и социальная вовлеченность университетов / О.В. Зиневич, Т.А. Балмасова // Власть. – 06. – С. 67-72.
6. *Ицковиц Г.* (2010). Тройная спираль. Университеты-предприятия-государство. Инновации в действии / Г. Ицковиц. – Томск: Изд-во Томского госуниверситета систем управления и радиоэлектроники. – 238 с.
7. *Кларк Б.* (2011). Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации / Б. Кларк. – М.: ГУ ВШЭ. – 240 с.

8. *Каленюк І.С., Дяченко А.Л.* (2016). Підприємницькі університети в глобальному освітньому просторі / І.С. Каленюк, А.Л. Дяченко // Міжнародна економічна політика. – № 2 (25). – С. 59-75.
9. *Касьянов В.В., Ковалев В.В., Самыгин С.И.* (2017). Университетов не должно быть много: классический университет в структуре реформируемой системы высшего образования России / В.В. Касьянов, В.В. Ковалев, С.И. Самыгин // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – № 2. – С. 17-20.
10. *Карпенко А.Ю.* (2018). Социальная миссия университета в условиях многомерности и поливариантности развития высшего образования: автореф. дис. ... канд. филос.наук / А.Ю. Карпенко. – Ростов-на-Дону. – 36 с.
11. *Нефедова А.И.* (2015). О концептах «академический капитализм» и «предпринимательский университет» / А.И. Нефедова // Высшее образование в России. – № 6. – С. 75-79.
12. *Ортега-и-Гассет Х.* (2005). Миссия университета / Х.Ортега-и-Гассет. – Минск: БГУ. – 104 с.
13. *Петрова Г.И.* (2015). Современный университет: сохранение классического наследия и возможность трансформации / Г.И. Петрова // Вестник Томского государственного университета. – № 29 (18). – С. 30-36.
14. *Петрова Г.И.* (2018). Современный университет как корпорация: новая роль традиционной корпоративности / Г.И. Петрова // Университетское управление: практика и анализ. – № 2. – Том 22. – С. 25-32.
15. *Романовський О.О.* (2012). Сучасний університет у глобальному бізнес-середовищі / О.О. Романовський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип.105 (II). – С. 110-116.
16. *Романовський О.О.* (2012). Базові поняття та визначення підприємницького ЗВО / О.О. Романовський // Ефективна економіка. – № 12. – [Електронний ресурс]. – URL:<http://www.economy.nayka.com.ua>.
17. *Романовський О.О.* (2015). Розвиток академічного підприємництва і підприємницьких ЗВО в умовах глобалізації / О.О. Романовський. – [Електронний ресурс]. – URL:<http://www.economy.nayka.com.ua>.
18. *Романовський О.О.* (2012). Феномен підприємництва в університетах світу: монографія / О.О. Романовський. – Вінниця: Нова Книга. – 504 с.

19. Романовський О.О. (2011). Економічна доцільність існування інноваційних підприємницьких університетів / О.О. Романовський // Економіка та держава. – № 10. – С. 4-8.
20. Родачин В.М. (2017). Эволюция миссии вузов и вузовской науки: история и современность / В.М. Родачин // Universum: Общественные науки: электронный научный журнал. – № 4 (34). – [Электронный ресурс]. – URL: <http://Universum.com/ru/social/archive/item/4685>.
21. Смолин О. (2015). Качество высшего образования / О. Смолин // Ректор вуза. – № 10.
22. Slaughter S., Leslie L. (1997). Academic Capitalism: Politics, Policies and the Entrepreneurial University. Johns Hopkins University Press: 1997/6, vol. 2715, pages 21218-4319.
23. Университет как социально ответственный партнер территории (2011). (Под общей ред. С.В. Голубева. – М.: Фонд «Новая Евразия». – 92 с.
24. Шадрина Т. (2016). Университет 3.0 / Т. Шадрина // Российская газета. Столичный выпуск. – № 7138(270). – 28 ноября.

References

1. Andrushkevich O.A., Denisova I.M. (2014). Опыт формирования предпринимательских университетов в контексте модели «тройной спирали». [The experience of forming entrepreneurial universities in the context of the «triple helix» model]. Capital of the country, october 15. [Electronic resource]. Available at: // <http://capital.rus.ru>. [in Russian].
2. Voinova A.A. (2019). Университет в фокусе социокультурных трансформаций современного общества: автореф. дис. ...канд. филос. наук. [University in the focus of socio-cultural transformations of modern society: author. dis. ... cand. philos. sciences]. Moscow: 23 p. [in Russian].
3. Gribankova A.A. (2011). Sovremennye tendencii v podgotovke specialistov-issledovatelej za rubezhom: avtoref. dis. ... dokt. pedagog. nauk. [Modern trends in the training of specialists-researchers abroad: author. dis. ... doctor of pedagogical sciences]. Moscow: 44 p. [in Russian].
4. Zinevich O.V., Zakharova E.V. (2017). Ot obrazovaniya k predprinimatelstvu: opyt modernizacii universitetov v Yuzhnoj Koree. [From education to entrepreneurship: experience of modernization of universities in South Korea]. Power, no. 2, vol. 25, pp. 143-151. [in Russian].
5. Zinevich O.V., Balmasova T.A. (2015). «Tretya missiya» i socialnaya vovlechennost universitetov. [«The third mission» and social involvement of universities]. Power, no. 06, pp.67-72. [in Russian].

6. Ickovic G. (2010). Trojnaya spiral. Universitety-predpriyatiya-gosudarstvo. Innovacii v dejstvii. [Triple Helix. Universities enterprises state. Innovations in action]. Tomsk: Publishing house of Tomsk State University of Control Systems and Radioelectronics, 238 p. [in Russian].

7. Klark B. (2011). Sozдание predprinimatelskikh universitetov: organizacionnye napravleniya transformacii. [Creation of entrepreneurial universities: organizational directions of transformation]. Moscow: House of the State University of the Higher School of Economics, 240 p. [in Russian].

8. Kalenyuk I.S., Dyachenko A.L. (2016). Pidpriyemnicki universiteti v globalnomu osvithomu prostori. [Entrepreneurial universities in the global educational space]. International economic policy, no. 2(25), pp. 59-75. [in Ukrainian].

9. Kasyanov V.V., Kovalev V.V., Samygin S.I. (2017). Universitetov ne dolzhno byt mnogo: klassicheskij universitet v strukture reformiruemoj sistemy vysshego obrazovaniya Rossii. [There should not be many universities: a classical university in the structure of the reformed system of higher education in Russia]. Humanities, socio-economic and social sciences, no. 2, pp. 17-20. [in Russian].

10. Karpenko A.Yu. (2018). Socialnaya missiya universiteta v usloviyah mnogomernosti i polivariantnosti razvitiya vysshego obrazovaniya: avtoref. dis. ... kand. filos. nauk. [The social mission of the university in the conditions of multidimensionality and multivariate development of higher education: author. dis. ... cand. philos. sciences]. Rostov-on-Don: 36 p. [in Russian].

11. Nefedova A.I. (2015). O konceptah «akademicheskij kapitalizm» i «predprinimatelskij universitet». [On the concepts of «academic capitalism» and «entrepreneurial university»]. Higher education in Russia, no. 6, pp.75-79. [in Russian].

12. Ortega-i-Gasset H. (2005). Missiya universiteta. [Mission of the University]. Minsk: Belarusian State University, 104 p. [in Russian].

13. Petrova G.I. (2015). Sovremennyj universitet: sohranenie klassicheskogo naslediya i vozmozhnost transformacii. [Modern University: Preservation of the Classical Heritage and the Possibility of Transformation]. Bulletin of the Tomsk State University, no. 29(18) , pp. 30-36. [in Russian].

14. Petrova G.I. (2018). Sovremennyj universitet kak korporaciya: novaya rol tradicionnoj korporativnosti. [Modern university as a corporation: the new role of traditional corporatism]. University management: practice and analysis, no. 2, vol. 22, pp. 25-32. [in Russian].

15. Romanovskij O.O. (2012). Suchasnij universitet u globalnomu biznes-seredovishi. [Modern university in the global business environment]. Actual problems of international relations, vol. 105 (II), pp. 110-116. [in Ukrainian].

16. Romanovskij O.O. (2012). Bazovi ponyattya ta viznachennya pidpriyemnickogo ZVO. [Basic concepts epts and definitions of entrepreneurial free trade]. Effective economy, no.12. [Electronic resours]. Avialable at: // <http://www.economy.nayka.com.ua>. [in Ukrainian].

17. Romanovskij O.O. (2015). Rozvitok akademichnogo pidpriyemnictva i pidpriyemnickih ZVO v umovah globalizaciyi. [Development of academic entrepreneurship and entrepreneurial free economic education in the context of globalization]. [Electronic resource]. Avialable at: // <http://www.economy.nayka.com.ua>. [in Ukrainian].

18. Romanovskij O.O. (2012). Fenomen pidpriyemnictva v universitetah svitu (monografiya). [The phenomenon of entrepreneurship in the universities of the world] (monograph). Vinnytsia: New Book, 504 p. [in Ukrainian].

19. Romanovskij O.O. (2011). Ekonomichna docilnist isnuvannya innovacijnih pidpriyemnickih universitetiv. [Economic feasibility of the existence of innovative business universities]. Economy and State, no.10, pp. 4-8. [in Ukrainian].

20. Rodachin V.M. (2017). Evolyuciya missii vuzov i vuzovskoj nauki: istoriya i sovremennost. [Evolution of the mission of universities and university science: history and modernity]. Universum: Obshestvennye nauki: elektronnyj nauchnyj zhurnal. [Universum: Social sciences: electronic scientific journal, no. 4 (34)]. Avialable at: <http://Universum.com/ru/social/archive/item/4685>. [in Russian].

21. Smolin O. (2015). Kachestvo vysshego obrazovaniya. [Quality of higher education]. Rector of the university, no.10. [in Russian].

22. Slaughter S., Leslie L. (1997). Academic Capitalism: Politics, Policies and the Entrepreneurial University. Johns Hopkins University Press: 1997/6, vol. 2715, pages 21218-4319.

23. Golubev S.V. (ed.) (2011). Universitet kak socialno otvetstvennyj partner territorii. [University as a socially responsible partner of the territory]. Moscow: New Eurasia Foundation, 92 p. [in Russian].

24. Shadrina T. (2016). Universitet 3.0. [University 3.0]. Rossiyskaya Gazeta. Capital Issue. №7138(270), november 28. [in Russian].

Т.В. Бессалова. Трансформація університетів: від академічної моделі навчального закладу до підприємницького університету

T.V. Bessalova. University transformation: from the academic model of the educational institution to the entrepreneurial university

Авторська довідка:

Бессалова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва» НАН України.

**ПРОЄКТ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ ТА
ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОСТІ ВЧЕНОГО**

Л.В. Рижко

*ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу
та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України»,
бульвар Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна, 01032
ryzhkolarisa14@gmail.com
ORCID 0000-0003-0967-562*

*В статті на основі аналізу публікацій українських і зарубіжних авторів з питань творчості вченого в умовах проєктної форми наукового дослідження, а також досвіду виконання наукових проєктів вченими НАН України, зроблені наступні висновки: проєктна форма організації наукових досліджень передбачає взаємодію трьох суб'єктів – замовника, виконавця – вченого та споживача, кожен з яких виконує свої особливі функції; основними стимулами виконання проєктів є економічні, соціальні та політичні чинники, а не тенденції розвитку науки і тому ці дослідження ведуться в рамках певних вже існуючих наукових парадигмах, що водночас сприяє розвитку ефективних сучасних технологій та ставить питання про необхідність творення нових наукових парадигм, як умови розвитку фундаментальних досліджень; істотні зміни відбуваються в особливостях праці вченого: інтелектуальна праця стає колективною, а це в свою чергу вимагає формування навиків спільної діяльності, прийняття наукових ідей як надбання колективу, визначення прав власності на науковий продукт; проєктна організація дослідження відбувається в умовах чіткої регламентації норм часу та етапів виконання робіт, що може суперечити принципам «академічної свободи»; виникає необхідність запровадження новацій в підготовці наукових кадрів, зокрема включення в компетенції дослідника, так званих *soft skills* чи надпрофесійних навичок, наприклад, вміння вести перемовини в трикутнику «замовник – виконавець – споживач», керівникам наукових колективів необхідно запобігати бюрократизації управлінського процесу.*

Ключові слова: *проєкт, програма, вчений, творчість вченого, колективна праця, компетенції дослідника.*

**PROJECT AS A FORM OF SCIENTIFIC RESEARCH
ORGANIZATION
AND PROBLEMS OF SCIENTIFIC CREATIVITY**

L.V. Ryzhko

*Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential
and Science History Studies of the NAS of Ukraine,
60, Taras Shevchenko boulevard, Kyiv, Ukraine, 01032
ryzhkolarisa14@gmail.com
ORCID 0000-0003-0967-562*

In the article on the basis of the analysis of publications of the Ukrainian and foreign authors concerning creativity of scientists in the conditions of the project form of scientific research, and also experience of performance of scientific projects by scientists of NAS of Ukraine, the following conclusions are made: the project form of the organization of scientific researches – scientist and consumer, each of which performs its own special functions; The main incentives for projects are economic, social and political factors, not trends in science and therefore these studies are conducted within certain existing scientific paradigms, which also contributes to the development of effective modern technologies and raises the need for new scientific paradigms as conditions for development of fundamental research; significant changes occur in the features of the scientist's work: intellectual work becomes collective, and this in turn requires the formation of skills of joint activities, the perception of scientific ideas as the property of the team, the definition of ownership of a scientific product; the design organization of the research takes place in the conditions of clear regulation of the norms of time and stages of performance of works, which may contradict the principles of «academic freedom»; there is a need to innovate in the training of scientific personnel, in particular the inclusion in the competence of the researcher, the so-called soft skills or superprofessional skills, such as the ability to negotiate in the triangle «customer – performer – consumer», research leaders must prevent bureaucratization.

Key words: *project, program, scientist, creativity of scientist, collective work, competences of researcher.*

ПРОЕКТ КАК ФОРМА ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ТВОРЧЕСТВА УЧЕНОГО

Л.В. Рыжко

*ГУ «Институт исследований научно-технического
потенциала
и истории науки им. Г.М. Доброва НАН Украины»,
бульвар Тараса Шевченко, 60, Киев, Украина, 01032
ryzhkolarisa14@gmail.com
ORCID 0000-0003-0967-562*

В статье на основе анализа публикаций украинских и зарубежных авторов по вопросам творчества учёного в условиях проектных форм научного исследования, а также опыта выполнения научных проектов учеными НАН Украины, сделаны следующие выводы: проектная форма организации научных исследований предусматривает взаимодействие трёх субъектов – заказчика, исполнителя – учёного и потребителя, каждый из которых выполняет свои особые функции; основными стимулами выполнения проектов являются экономические, социальные и политические факторы, а не тенденции развития науки и поэтому эти исследования ведутся в рамках определённых существующих научных парадигм, которые одновременно способствуют развитию эффективных современных технологий и ставят вопрос о необходимости создания новых научных парадигм, как условия развития фундаментальных исследований; существенные изменения происходят в особенностях работы учёного: интеллектуальный труд становится коллективным, а это в свою очередь требует формирования навыков совместной деятельности, восприятие научных идей как достояния коллектива, определения прав собственности на научный продукт; проектная организация исследования происходит в условиях чёткой регламентации норм времени и этапов выполнения работ, может противоречить принципам «академической свободы»; возникает необходимость внедрения новаций в подготовке научных кадров, в частности включения в компетенции исследователя, так называемых soft skills или надпрофессиональных навыков, например, умения вести переговоры в треугольнике «заказчик – исполнитель – потребитель»,

руководителям научных коллективов необходимо избегать бюрократизации управленческого процесса.

Ключевые слова: *проект, программа, ученый, творчество ученого, коллективный труд, компетенции исследователя.*

Вступ. Постановка проблеми. Проблема наукової творчості традиційна для філософії науки, на цю тему існує численна література, в якій автори підкреслюють особливість праці в науці, психологічні риси вченого, поєднання індивідуального і колективного в дослідницькому процесі, специфіку функціонування наукових колективів, теоретичні особливості наукової творчості та соціокультурні особливості науки, є також праці про проектування як особливий вид інтелектуальної діяльності.

Незважаючи на різні підходи до вивчення процесу наукового пізнання, все ж спільним у зазначених авторів є думка, що хоча шляхи пошуку нового знання заздалегідь невизначені і що творчість не може бути передбачуваною, все ж існують способи сприяння дослідницькому процесу. Зокрема задля отримання вагомих наукових результатів потрібно піклуватися про сприятливий соціально-психологічний «клімат» в колективі, плекати становлення та розвиток наукових шкіл, підтримувати віковий баланс між дослідниками з досвідом і молоддю. У такий спосіб акцентується увага на стабільності і усталеності та розвитку, як запоруці творчих успіхів в наукових дослідженнях.

Проте сучасна наука опиняється під тиском вимог економічної корисності, ефективності, відтак пізнавальний інтерес, який формував «романтику» наукового пошуку якщо і не втрачається повністю, то зазнає суттєвих змін завдяки домінуванню прагматичних цілей і конкурентному середовищу. Звичний образ вченого-одинака, що наполегливо перевіряє і просуває власні дослідницькі ідеї, практично зник. Натомість вчені здійснюють дослідження в команді, працюючи над короткотерміновими, як правило, прикладними проєктами, отриманими в конкурентних змаганнях за фінансування із національних чи міжнародних джерел. Обрані проєкти, як правило, повинні дати практичний ефект в найближчий час. Власне вимогу швидкого практичного ефекту висувають держава, суспільство, інституції, які фінансують дослідження і які зацікавлені в отриманні конкретних технологій, продуктів. Наука стає об'єктом управління, виокремлення різного рівню пріоритетів, які виконують функції замовлення на певні типи знань. Тобто розвиток науки все частіше

визначає не дослідницький інтерес учених, пов'язаний з проблеми пізнавального характеру, а зовнішні чинники соціального, економічного, виробничого чи іншого характеру. Це призводить до трансформації класичних уявлень про ідеали професійної діяльності вченого. Зокрема виділені Р. Мертоном ідеали наукового етосу універсалізм, колективізм, незацікавленість, організований скептицизм зазнають суттєвих змін, а подекуди переходять у свою протилежність.

Мета даної статті – на прикладі аналізу виконання проекту, як сучасної форми організації наукової діяльності, розглянути існуючі проблеми творчості вченого в Україні та інших державах.

Виклад основного матеріалу. Проект як форма організації праці, використовувався, ймовірно, ще з часів перших цивілізацій. Хоча тоді, звичайно, ці явища ще не усвідомлювалися і відбувалися стихійно. Піраміди Єгипту, храми, собори, мінарети та інші культурні пам'ятки минулого – наслідки реалізації відповідних проектів. В ХХ столітті великі проекти були реалізовані в будівельній, аерокосмічній, військовій сферах. Для реалізації таких проектів вже не досить волі можновладців і наявності ресурсів. Потрібне розуміння, що проект – це певна схема організації діяльності, яка вимагає професійних знань і навиків як виконавців так і керівників. При чому вимоги до керівника проекту мають специфічні особливості і включають не лише професійні уміння, а і особистісні риси, які прийнято називати *soft skills* – гнучкі, м'які, надпрофесійні якості. Такі, як: ініціативність, ентузіазм, впевненість і здатність переконувати, честолюбство і сильна воля, гнучкість, наявність комунікативних здібностей, розвинена уява, здатність узгоджувати технічні рішення з факторами часу та людськими чинниками, висока організованість та дисциплінованість, домінування здатності до узагальнень на протигагу спеціалізації, схильність до планування та контролювання, вміння виявляти проблеми та готовність приймати рішення. Особливістю керівників проектів є і те, що вони безпосередньо беруть участь у розробці проектних рішень і їх виконанні, на відміну від керівників організацій, які рідко задіяні у цій діяльності. Хоча серед перерахованих якостей багато можна віднести до особистісних рис, які певною мірою є вродженими, але наразі управління проектами стає професійною діяльністю, фахівців з такими якостями готують вищі навчальні заклади (на факультетах кібернетики та інформаційних технологій), також набуття подібних навичок пропонують курси проектного менеджменту. Відтак, управління проектами перетворилось в одну з затребуваних і перспективних методологій менеджменту в системі міжнародних і національних професійних організацій. Є ряд таких

професійних організацій. Наприклад, в 1969 році був заснований Інститут проектного менеджменту (Project Management Institute, Inc., скорочено PMI, Пенсільванія, США) – всесвітня некомерційна професійна організація по управлінню проектами. На сьогодні це одна з найбільших професійних асоціацій, яка об'єднує біля півмільйона професіоналів зі 190 країн, в тім колі і з України (Project Management Institute Ukraine). Одна з провідних функцій цієї організації – стандартизація процедур і підходів до управління проектами. Відомою є також Японська Асоціація Управління Проектами (PMAJ), яка розробила стандарт P2M — «A Guidebook of Project and Program Management for Enterprise Innovation». Цей стандарт базується на досвіді Японії з 1999 року і дозволяє поєднувати проекти з великою доданою вартістю та інноваційні програми. Особливістю P2M є акцент на створення інновацій, що відповідають місії програми, організації загалом і відбуваються в нестабільному середовищі. Методологія P2M вибудовується довкола трьох понять: складність, цінність і супротив. Чим складнішою є проблема, тим ціннішим є її розв'язання і тим менше буде кількість тих, хто її зрозуміє, щоб чинити супротив її розв'язанню (новаторські ідеї завжди мусять долати супротив).

Будь-який проект чи програма починається з визначення «місії», яка описується у вигляді можливих сценаріїв, з яких стає зрозумілим контекст, мета та задачі (Охара, 2003). Місія виражає інтереси різних сфер, зацікавлених у виконанні проекту. Не спростовним є твердження, що успіх проекту залежить від діяльності керівника та виконавців, але сучасні проекти часто пересікають різноманітні межі – дисциплінарні, географічні, культурні. На перетині меж можуть виникати порушення (зсуви) культурного «контексту», що неминуче позначиться на процесі виконання проекту. Розв'язати конфліктну ситуацію дає можливість «платформа» – соціальний і інтелектуальний простір, як правило цифровий, який дає можливість вироблення дисциплінарної мови, правил, культурних норм для віртуальної та особистісної взаємодії. Також допомагає захищати базові права безпеки, справедливості і рівності інтелектуальних експертів (Охара, 2003).

Інформаційно-комунікаційні технології сприяли розвитку практично всіх сфер діяльності. Потенційно корисним, але ще не осмисленим в контексті можливості використання в інших інтелектуальних процесах, є напрацювання в організації командної роботи програмістів. У сфері програмування для організації командної роботи різних рівнів використовують гнучкі методології, які

дозволяють об'єднувати окремі компоненти великого програмного проєкту, розвивати і удосконалювати, в міру необхідності, окремі деталі. Наприклад платформа SAFe (Scaled Agile Framework) дозволяє не лише організувати командну роботу з програмування кількох сотень фахівців, але й підвищувати рівень їх знань та професійний розвиток, здійснювати мережеву взаємодію з іншими сертифікованими фахівцями. SAFe в версії 4.0 включає можливість запроваджувати т. зв. «бережливе виробництво» аналізуючи потоки творення вартостей, що дозволяє оптимізувати програмування (Leffingwell, 2011).

Стандартизація, уніфікація все це заходи покликані концентрувати сили, ресурси для досягнення мети. Проте творчість, в тім колі, наукова не може бути повністю регламентованою. Звідси і впливає потреба осмислити проблеми проєкту як форми організації наукових досліджень, враховуючи напрацювання і досвід управління проєктами та програмами.

«Проєкт – це тимчасовий захід, спрямований на створення унікального продукту, послуги чи результату» – таке визначення наводить видання Інституту проєктного менеджменту (Руководство РМВОК, 2017: 4). По суті, проєкт поєднує виробництво знання та практику, як втілення цих знань в корисні продукти. Акумуляє потреби і інтереси різних сторін – дослідників, розробників, бізнесу, замовників, споживачів.

Особливість дослідницьких проєктів – в необхідності поєднання когнітивних та практичних цілей в єдиному процесі, при цьому враховується баланс цінностей зацікавлених сторін та можливі ризики.

Перш ніж далі розглядати теоретичні, методологічні та праксеологічні питання творчості вченого в умовах проєктної форми управління науковими дослідженнями, коротко зупинимося на досвіді виконання проєктів вченими НАН України.

В установах НАН України цільові наукові проєкти виконуються в рамках цільових програм наукових досліджень, організація яких відбувається на конкурсних засадах. Мета конкурсу проєктів – підтримка найважливіших для держави наукових досліджень і науково-технічних проєктів, що мають вагомий доробок у вирішенні актуальних фундаментальних проблем та орієнтовані на конкретний кінцевий результат, і науково-технічних (експериментальних) розробок з високим ступенем готовності, які можуть бути впроваджені в короткі строки та спрямовані на підвищення конкурентоспроможності галузей вітчизняної економіки,

імпортозаміщення, налагодження та розвиток експортно-орієнтованого виробництва. Конкурс проводиться серед проєктів за такими тематичними напрямками: економічне та інституційне забезпечення науково-технологічного і інноваційного розвитку; машинобудування та приладобудування; інформаційні та комунікаційні технології; енергетика та енергоефективність; раціональне природокористування; нові хімічні речовини та матеріали; нові матеріали, методи їх з'єднання та обробки; новітні біотехнології для охорони здоров'я, фармакології та агропромислового комплексу (Постанова Президії НАН України № 340, 2017).

Цільовий науковий (науково-технічний) проєкт НАН України (цільовий проєкт) – «окреме завдання (або декілька завдань) на наукові дослідження та (або) науково-технічні розробки, спрямовані на вирішення конкретної наукової (науково-технічної) проблеми. Виконання цільового проєкту здійснюється як однією або декількома науковими установами в рамках одного відділення НАН України, так і з залученням установ декількох відділень НАН України» (Постанова Президії НАН України № 236, 2015).

Важливим механізмом виконання прикладних розробок, зазначав академік НАН України А.Г. Наумовець, є започаткований ще в 2004 році конкурс науково-технічних проєктів НАН України, необхідною умовою якого є передбачена обов'язкова наявність партнера, зацікавленого у впровадженні науково-технічної продукції, та його участь у фінансуванні проєкту. Протягом 2015-2019 рр. установами Академії було реалізовано 188 таких проєктів з загальними обсягом фінансування понад 69 млн. грн. (Наумовець, 2019).

Розробки, здійснені у рамках співпраці з підприємствами, спрямовані на вирішення гострих, невідкладних проблем сьогодення нашої держави. «Наприклад, з допомогою науковців НАН України усунуто монопольну залежність атомно-енергетичного комплексу України від палива російського виробництва. Одночасне використання за розробленими нашими фахівцями технологіями в ядерних реакторах АЕС України паливних збірок різних виробників дало змогу сьогодні вже на шести енергоблоках АЕС України (2-й та 3-й блоки Південно-української АЕС, 1-й, 3-й, 4-й та 5-й блоки Запорізької АЕС) успішно експлуатувати змішані активні зони з паливом компаній «Westinghouse» та «ТВЕЛ».

У терміновому порядку були розроблені технології переобладнання наших теплових електростанцій (ТЕС) на використання нових сортів вугілля. Проблема була спричинена припиненням постачання донбаського вугілля, що загрожувало

зупинкою генерації електроенергії на ТЕС. Розроблена і широко впроваджена на залізницях унікальна електрозварювальна технологія, що дозволила прокласти «оксамитовий» безстиківий шлях для швидкісних поїздів в Україні. Були терміново розроблені унікальні гелеві пов'язки для лікування поранених бійців.

Створені сплави з властивістю суперсильного намагнічення, які застосовані в магнітних хірургічних інструментах, призначених для витягання дрібних осколків з ран. Впроваджена нова технологія електрозварювання труб у важкодоступних місцях на обладнанні наших атомних електростанцій. Завдяки розробці нового сплаву організовано виробництво вітчизняного зносостійкого знаряддя для культивування ґрунту при органічному ощадному землеробстві, коли не застосовуються штучні добрива і гербіциди.

Розроблено оригінальний спосіб одержання спіненого алюмінію, який легший від води, водночас має достатньо високу твердість і тому перспективний для застосувань у спеціальній техніці. Запропонована нова технологія одержання легких сплавів, яка поєднує магнітно-гідродинамічне лиття рідкого металу з плазмовим методом його легування, що надає сплаву унікальних властивостей.

Налагоджено виробництво нових монокристалів різних матеріалів з унікальними габаритами і комплексом фізико-хімічних характеристик для застосування в медицині, експериментальній фізиці високих енергій, оптиці, «вічного» зберігання інформації. Створено оригінальну технологію вирощування великогабаритних монокристалів тугоплавких металів шляхом тривимірного друкування (наплавлення). Такі монокристали необхідні для виготовлення нових зразків спеціальної техніки» (Наумовець, 2019).

Вагоме практичне значення мають результати виконання цільової програми наукових досліджень НАН України «Надійність і довговічність матеріалів, конструкцій, обладнання та споруд» (термін виконання 2016-2020). Про результати її виконання на засіданні Президії НАН України 9 грудня 2020 року доповів академік Л.М. Лобанов. Актуальність цієї цільової програми обумовлюється тим, що для нашої держави характерна тенденція наближення значної кількості конструкцій, споруд, інженерних мереж до свого критичного терміну експлуатації. У зв'язку з цим важливими є вирішення завдань, пов'язаних з управлінням експлуатаційною надійністю та довговічністю конструкцій, обладнання та споруд шляхом визначення їхнього технічного стану і залишкового ресурсу, встановлення науково-обґрунтованих термінів і регламентів експлуатації. У рамках програми фахівцями 24 наукових установ восьми відділень НАН

України було виконано 108 наукових проєктів. У доповіді про результати виконання програми академік НАН України Л.М. Лобанов зазначив, що отримані розробки: «сприятимуть підвищенню експлуатаційного ресурсу та надійності залізничних колій, збільшенню надійності і довговічності залізничних коліс, підвищенню зносостійкості литих деталей з високоміцного бейнітного чавуну, можливості проведення діагностики контактних мереж електрифікованих залізниць, підвищенню ресурсу обладнання для нафтогазодобувної та комунальної галузей, отриманню нових матеріалів для виготовлення елементів конструкцій з підвищеною довговічністю, захисту деталей конструкцій та машин від різних видів абразивного зношування тощо» (Лобанов, 2020). Академік Л.М. Лобанов також відзначив, що нещодавно фахівці Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона завершили обстеження технічного стану головних балок мосту. Вони виявили дефекти, які вимагають негайного усунення. Це вивали фрагментів кам'яної кладки, корозійне руйнування горизонтальних в'язів, корозію та руйнування елементів деформаційних швів, руйнування секцій перильної огорожі та їх кріплень. Особливу небезпеку становлять корозійні пошкодження головних балок.

Найбільше потерпають від корозії нижні пояси балок і зони їх з'єднання зі стінками. Це пояснюється тим, що близько 10 років тому виконувався ремонт пішохідних тротуарів, під час якого будівельне сміття не прибиралося, а падало на нижні пояси балок. Його скупчення спричинило накопичення вологи і різке збільшення корозійних пошкоджень. Академік Л.М. Лобанов також наголосив, що під час діагностики не виявлено жодної тріщини у зварних з'єднаннях, що підтверджує високу якість зварювальних робіт, виконаних багато років тому. Результати діагностики головних балок передані керівництву Київавтодору (Лобанов, 2020).

Щойно описані результати виконання проєктів вченими НАН України дають можливість зробити деякі попередні висновки: демонструючи практичну ефективність в науці проєкт – це не просто організаційний інструмент, він змінює чи, навіть, кидає виклик звичним дослідницьким практикам і ідеалам. По-перше, проєкт, зазвичай, покликаний розв'язати конкретну проблему, яка, ймовірно, не може бути розв'язана в межах однієї дисципліни і вимагає міждисциплінарної взаємодії. По-друге, проєкт обмежений часовими рамками, терміном виконання, має певні етапи, які спрямовують хід дослідження. По-третє, проєкт має замовника зі своїми інтересами, пріоритетами, побажаннями, які можуть не збігатися з уявленнями

безпосередніх виконавців, що вимагає узгодження, численних переговорів, пошуку компромісу.

Обмежений час проекту, як правило, диктується зовнішніми умовами, ніяк не пов'язаними з часом дослідницького процесу, що визначається внутрішньою логікою дослідження. Основна проблема короткотермінових проектів – це брак часу, відзначає фінська дослідниця О.-Х. Юліджокі. Дослідження перетворюється на «бігову доріжку». Проектна організація праці вчених, залежність від фінансуючих організацій і призводить до того, що їх майбутнє стає невизначеним, породжує стреси, особливо у молодих дослідників, які працюють за короткотерміновими контрактами. Часто вони вимушені працювати за кількома контрактами водночас, щоб не залишитися без роботи, це впливає і на дослідження, і на стан вчених не кращим чином (Ylijoki, 2016: 21). Написання заявок на проект, якщо вони не пройшли з-за конкуренції, сприймається як витрачений час. І це парадокс, тому що формат проекту був створений щоб забезпечити максимальну ефективність роботи, а насправді, навпаки, призводить до марнування часу. Даремно витрачений час позначається на мотивації дослідника і знижує самооцінку. Жорстко встановлені строки виконання проекту, включаючи контроль етапів, приводять до «поверхневої роботи». Фінські вчені вказують на значну відмінність між проектами, в рамках програм ЄС і реальними дослідженнями, що мають історичну глибину, стосуються фундаментальних проблем науки (Ylijoki, 2016: 21). Пришвидшення ритму і темпу дослідницької діяльності веде до поспіху, метушні та погіршує якість роботи і, навпаки, необмежений час роботи вважається передумовою якісного дослідження. Для того, щоб зробити щось нове, повинен бути час, інакше це буде просто перефразовування старого (Ylijoki, 2016: 23). Вчені також відзначають наявність «колонізації» їхнього життєвого часу робочими годинами. Хоча в науці підпорядкування життя роботі вважається нормою, проте в нинішніх умовах тривалість робочих годин визначається не внутрішньою мотивацією вчених, а вимогами продуктивності, результативності та щільним графіком проекту. Така ситуація призводить до хвилювань, позначається на здоров'ї, завершується професійним вигоранням (Ylijoki, 2016: 24-25). Основний парадокс проектної організації досліджень в тому, що проектний формат, будучи направлений на підвищення ефективності, саме ефективність і зменшує. Крім того, в науці все ще існують практики діяльності, які не можуть бути перетворені в гроші, чи в H-індекси, це взаємна підтримка, наставництво чи передача професійного досвіду молодим дослідникам, участь в громадському

житті – робить висновок фінська дослідниця (Ylijoki, 2016: 26). Ці якості у свій час Р. Мертон позначив терміном колективізм, вони справді сприяють творчій діяльності вченого, створюючи комфортну атмосферу в колективі.

Істотні аспекти проектної організації науково-дослідницької роботи проявляються і в тім, що завдання, на які спрямовані проекти, часто носять міждисциплінарний характер, врахування ж вимог замовника, перетворюють проектну діяльність на трансдисциплінарний процес. Трансдисциплінарність розширює міждисциплінарність, долучаючи фахівців з ненаукової сфери як невід’ємну складову виробництва знання (Gibbons, Limoges, Nowotny, Schwartzman, Scott, Trow, 1994). Саме в цьому і вбачає специфіку трансдисциплінарності М. Гуггенхайм (Guggenheim, 2006), а не в актуальності чи їх використанні на практиці. Він стверджує, що трансдисциплінарні дослідження, орієнтовані на проблеми, не обмежені дисциплінарними структурами, і вони призводять до змін стандартів оцінки якості. Стандарти оцінки якості все частіше визначаються інституційними, проектно-залежними і процесуальними, а не дисциплінарними умовами. Трансдисциплінарність іноді розуміється як новий спосіб виробництва знання (інакша наука), який виходить за межі дисциплін і є ближчою до потреб суспільства. Дисципліни у такому разі розглядаються як стримуючі механізми, які завдяки наявності конкретних теорій, методів не передбачають дослідження проблем, що не вписуються в поле їх дисциплінарної логіки. Тому дисципліни обмежені в можливостях осягнути складну проблему, проблему «цілого». Трансдисциплінарність долає це обмеження. Але вона має свої обмеження, зокрема інтереси, чи вимоги замовника. Також всі проекти мають обмежені матеріальні і інтелектуальні ресурси, певні часові рамки. Деякі методи використовуються деякі ні, деякі питання залишаються поза увагою, якщо вони не входять в план роботи. Тобто знання, отримане в наслідок виконання проекту, буде відповідати потребам замовника і воно буде контекстуальним. Таке знання втрачає прикмети універсальності, всезагальності – риси наукового знання які також входять до класичного етосу науки, описаного Р. Мертоном і тривалий час надавали смисл, і привабливість професійній діяльності вченого як праці, яка дозволяє отримати істинне, а отже універсальне знання.

Проект як міждисциплінарний і трансдисциплінарний спосіб організації наукової діяльності призводить, що надто істотно, до втрати наукою значної частки професійної автономності. Адже автономія науки це автономія її дисциплінарних спільнот, яка полягає

в можливості визначати критерії якості досліджень, формувати дослідницькі парадигми. В дисциплінарно організованій науці якість роботи визначається науковою спільнотою, яка здійснює рецензування отриманих результатів. В трансдисциплінарних дослідженнях це неможливо, і оцінка зміщується до поза наукових агентів – замовників. Тому контроль якості переноситься на ненаукові частини дослідження, а саме на організаційні, процедурні питання. Стандарти оцінки якості все частіше визначаються за інституційними, проектно-залежними і процесуальними, а не дисциплінарними умовами. За умови неможливості робити висновки про наукові здобутки, процедурні показники стають показниками якості роботи (Guggenheim, 2006). Тобто якість дослідження оцінюється за допомогою оцінки процедурних механізмів, таких як системи менеджменту, дотримання термінів роботи, діяльність робочих груп. Запровадження невластивих для науки принципів, як правило суто економічних, або, для визначення індивідуального внеску в науку, бібліометричних часто суперечить творчому характеру наукової праці і не дає об'єктивної оцінки.

Виконання роботи в встановлені терміни – одна з вимог при оцінці якості цих досліджень. В даному разі «гроші – це час» підкреслює М. Гуггенхайм, таке вимірювання ефективності (порівняння витрат часу до значимості отриманого результату) типове для промислового капіталізму, який акцентує увагу на економічних аспектах (Guggenheim, 2006: 415). Проте для науки, вимірювати якість роботи витраченим на неї часом, не виправдана міра. Наукова діяльність чи результати наукових проєктів не оцінюються кількістю витраченого на них часу. В цьому полягає специфіка оплати праці науковців. Так, в університетах отримується місячна заробітна, яка слабо прив'язана до конкретних результатів за цей період. Наука повинна бути покликанням, і діяльність вчених повинна бути захищеною від бюрократичного втручання. З іншого боку, слабкий зв'язок між оплатою і результатом наукового дослідження робить працю науковців стресовою, примушуючи їх багато працювати за невеликі гроші, і не створює матеріальних стимулів. М. Гуггенхайм стверджує, що трансдисциплінарна робота над проєктами складна для працівників, бо породжує напругу між часом (пов'язаним з заробітком), який спливає і кількістю задач, які потрібно виконати і які не завжди чітко визначені. Тобто гроші та час заздалегідь визначені і мають числовий вираз, а робота над розв'язанням проблеми – ні.

Вимога в проєктній роботі строго дотримуватися затвердженого плану стримує творчість, але також зводить до

мінімуму конфлікт з замовником. Тобто якщо дослідження в університеті (академічному середовищі) спрямовується «логікою об'єкту» і завершується тоді, коли досягнуто результат, який і представляється науковій спільноті, то у проєктній роботі запланований час, і виділені етапи роботи мають першочергове значення, бо дозволяють уникати конфлікту з замовниками. Таким чином, підсумовує М. Гуггенхайм, проєкт це не тільки організаційна форма для отримання результату, але і відносини з клієнтами (Guggenheim, 2006: 418). Тобто контроль за якістю виробництва знання в проєктних дослідженнях зводиться до контролю за процесом виконання дослідження. Контроль якості переміщується від якості результатів до оцінки відповідності процесу чи ходу дослідження узгодженому плану. Виробляються не дисциплінарні стандарти, які діють відповідно до виділеного і поділеного на етапи часу, а відповідають вимогам замовника. Інакше – «цей особливий вид трансдисциплінарності – це не просто виробництво знань, які ближче до суспільних потреб, це новий спосіб виробництва знання, який підмінює увагу до результатів увагою до процесу, а значить робить знання залежним від умов його виробництва. Знання оцінюють не відповідно до дисциплінарних норм, а відповідно до конкретного проєкту. Відхід від дисциплінарного контролю не просто вказує на політизацію досліджень, це зв'язано з специфікою організації проєктних досліджень» (Guggenheim, 2006: 419). Результати таких досліджень будуть носити локальний характер. Вони не гарантують, що їх висновки будуть правильними, корисними в інших ситуаціях. Таким чином порушується мертонівська норма універсальності науки, яка констатувала достовірність результатів за межами контексту.

Проблемою в проєктній діяльності стає також професійна ієрархія, досвідчені працівники отримують більше за початківців. Тому чим більше в проєкті фахівців зі стажем, тим менше часу виділяється на роботу. Звідси – в проєкті повинен бути баланс між молодими і досвідченими працівниками. Водночас проєкт, особливо короткотерміновий, не має на меті підвищувати кваліфікацію його виконавців, в конкурсах перемагають ті, хто вже має відповідну кваліфікацію.

Наукова журналістка Х. Ледфорд в статті часопису Nature (Ledford, 2015) звернула увагу на те, що робота в міждисциплінарних проєктах супроводжується складностями, в тім колі і психологічного характеру. Зокрема не слід недооцінювати важливості прихильності та особистісних відносин для спільної міждисциплінарної роботи. Не слід думати, що сформувати міждисциплінарний колектив це те саме, що

скласти разом різні резюме. Людям завжди потрібен час, щоб вибудувати відносини потрібні для співпраці. Коли необхідність співпраці обумовлюється зовнішніми регламентами, а не внутрішньою мотивацією, це позначається на якості роботи. Виникають складності, коли проекти передбачають спільну працю фахівців природничих і соціальних та гуманітарних наук. Представники останніх неохоче беруть участь у таких проектах, бо відчувають «гегемонію» природничих дисциплін з боку їх професійної спільноти, а також спонсорів та замовників (Ledford, 2015: 311). Навіть представники, на перший погляд, близьких дисциплін мають складності в спільних проектах. Так біоінженери неохоче беруть участь у грантах з біологами, які нехтують нормами інженерних розробок. Але все ж, потрібно відзначити, по мірі зростання кількості дослідників залучених до міждисциплінарної роботи, недовіра зникає (Ledford, 2015: 311).

Незважаючи на вище сказане, в значній кількості випадків міждисциплінарні команди будуть значно продуктивніші, ніж дисциплінарні об'єднання. Зокрема тому, що в багатьох випадках для створення інновації чи розв'язання проблеми досить використати вже відоме знання. Часто нові знання виникають в результаті нового погляду чи нового розуміння усталених ідей. Саме в цьому разі ефективнішими будуть міждисциплінарні команди. Американські вчені М. Кроул, У. Дебарс наводять такі дані: міждисциплінарні команди при введенні нових комбінацій в звичні області ефективніші на 37.7% в порівнянні з вченими-одинаками чи представниками однієї дисципліни. Існує тенденція зменшення кількості наукових праць написаних одним автором з 30% в 1981 р. до 11% в 2012р. (за даними Thomson Reuters). В деяких областях одну працю в середньому пишуть 5 авторів (Кроул, Дэбарс, 2017).

Оскільки проекти завжди мають конкретну мету, як правило практичного спрямування, це «знання для дій» (Zierhofer, Burger, 2007), які носять праксеологічний характер, але також включають ще кілька рівнів – фактологічний чи емпіричний, теоретичний та аксіологічний (ціннісний). Кожен з цих рівнів повинен бути осмислений у відповідності до «ситуації», «мети», «засобів», «наслідків», а також з врахуванням специфіки інтересів учасників пізнавального процесу та споживачів чи замовників. Тому реалізація проекту повинна супроводжуватися узгодженням позиції учасників діяльності та майбутніх споживачів. Перемовини не завжди прості, що зумовлюється різними причинами: відсутністю достатнього рівню знань, браком коштів, наявністю суперечливих інтересів чи систем

цінностей яких дотримуються учасники. Перепони ціннісного характеру не можуть бути усунені лише шляхом представлення додаткової інформації. Швидше потрібно шукати компроміс, змінювати думку, намагатися дивитися на ситуацію з різних боків. Для цього корисними будуть перемовини, обмін досвідом, навчання (Zierhofer, Burger, 2007: 62). Виникає потреба розширення суб'єктів наукового процесу, необхідними стають функції посередника і промоутера. Політичне і економічне просування проєкту виходить за сферу діяльності дослідника, хоча в деяких випадках вчені ініціюють, організовують, керують процесами пов'язаними з впровадженнями результатів проєкту. Можливо, буде корисним запровадження спеціальних віртуальних платформ, як простору для організації комунікацій між різними учасниками проєкту та потенційними споживачами.

Хоча в Україні проєктна та грантова організація наукової праці ще не надто поширена, а розглядається як перспектива, яка сприяє розвитку науки, але учені вже відмічають тиск організаційно-бюрократичної системи при оформленні документів, заявок на конкурси, формалізовану систему звітності, що відволікає від наукової творчості. Про це свідчить анкетне опитування вчених-експертів НАН України, проведене співробітниками ДУ «Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України» (Рижко, Онопрієнко, Бессалова, Живага, Бороздих, 2019). Одним з таких явищ, відзначають дослідники, є «бюрократизація науки», зокрема, «необхідність заповнювати велику кількість організаційних паперів», «непрозорий розподіл коштів», «страшенна забюрократизованість при проходженні конкурсів на отримання грантів для досліджень, в тім колі тяганина з договорами, підписанням різних угод, бухгалтерськими процедурами (один з експертів виражає подив: чому це науковець має сам все робити, а не адміністрація інститутів). На ненаукову частину реалізації проєктів, вважають експерти, припадає 70% часу (Рижко, Онопрієнко, Бессалова, Живага, Бороздих, 2019: 74).

Переорієнтація науки переважно на прикладні дослідження, посилення впливу на науку інститутів, функціонування яких визначається ринковими механізмами негативно впливатиме на якість досліджень, на інтелектуальну свободу вченого, та загалом може загальмувати теоретичний розвиток науки. Ще в 1918 р. Макс Вебер перед студентами Мюнхенського університету проголосив доповідь «Наука як покликання і професія», метою якої було пояснити особливості професій вчених. Дослідницьку діяльність М. Вебер

описує як «захоплення», «пристрасть», «насолоду», «натхнення», «екстаз», «миттєве прозріння», «відданість справі». Він заперечує сприйняття праці вченого як суто автоматичної, механічної, яка твориться одним лише холодним розсудком, а не всією «душею» (Вебер, 1990: 709). «Наука це глибоко емоційна справа. Наука схожа на детектив: ставимо правильні питання, перевіряємо альтернативні гіпотези і крок за кроком наближаємося до відкриття» – пише американський астроном, астрофізик і популяризатор науки К. Саган (Саган, 2018: 286-287).

Висновки. Віддаючи належне проєктним формам пізнання, прикладним дослідженням, правомірним є висновок, що наука може приносити користь людству лише як цілісна система фундаментальних знань про закони природи. «Шукати знання заради знання, а не досягати швидких практичних цілей. Цього прагнуть вчені, цим їм подобається займатися, заради цього вони йшли в науку. І в інтересах суспільства підтримувати їх інтерес, бо саме завдяки йому було зроблено найбільші винаходи в історії людства» (Саган, 2018: 342). Такими міркуваннями можна підсумувати розгляд особливостей проєкту як форми організації наукових досліджень. Водночас не слід заперечувати значення проєктів в наукових дослідженнях як засіб отримання відповідних прагматичних результатів. Необхідно дотримуватися балансу в організації наукових досліджень у формі проєктів, орієнтованих на розв'язання практичних завдань та фундаментальних та прикладних досліджень, що розвиваються відповідно до гносеологічних проблем.

Список літератури

1. Вебер М. (1990). Наука как призвание и профессия: изб. произ. / М.Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – С. 707-735.
2. Кроул М., Дэбарс У. (2017). Модель нового американского университета / М. Кроул, У. Дэбарс. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2017.
3. Лобанов Л.М. (2020). Доповідь академіка НАН України Леоніда Лобанова «Про виконання цільової програми наукових досліджень НАН України «Надійність і довговічність матеріалів, конструкцій, обладнання та споруд». –

(<http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7263>
12.12.2020

4. Наумовець А.Г. (2019). Про діяльність Секції фізико-технічних і математичних наук НАН України у 2015-2019 рр. –

<http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6409>
12.12.2020

5. *Охара С.* (2003). Путём Р2М. – <https://www.osp.ru/cio/2003/12/173051#top> 14.12.2020

6. Постанова Президії НАН України №340, (2017). Положення про порядок конкурсного відбору науково-технічних проєктів установ НАН України. Постанова Президії НАН України від 13.12.2017 № 340 (в редакції згідно з постановою Президії НАН України від 11.07.2018 № 233. –<http://www.nas.gov.ua> 12.12.2020.

7. Постанова Президії НАН України № 236 (2015). Положення про цільові програми наукових досліджень НАН України і цільові наукові (науково-технічні) проєкти НАН України, затверджена постановою Президії НАН України від 07.10.2015 № 236 (зі змінами, внесеними постановою Президії НАН України від 16.12.2015). – <http://www.nas.gov.ua> 12.12.2020.

8. *Рижко Л.В., Онопрієнко В.І., Бессалова Т.В., Живага О.В., Бороздих Н.В.* (2019). Учений в постмодерній культурі. / Рижко Л.В., Онопрієнко В.І., Бессалова Т.В. Живага О.В., Бороздих Н.В. – Київ.: Фенікс, 2019. – 240 с. – https://drive.google.com/file/d/1hU8TJnp2qcGfDLV-alcvJPDA4S_0caOf/view?usp=sharing

9. Руководство РМВОК (2017). Руководство к своду знаний по управлению проектом», Шестое издание Newtown Square, PA: Project Management Institute, 2017. – 726 с.

10. *Саган К.* (2018). Світ, повний демонів. Наука як свічка у півтім'ї / К. Саган. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 382 с.

11. *Gibbons M., Limoges C., Nowotny H., Schwartzman S., Scott P., Trow M.* (1994) *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies.* SAGE, London, 1994. – URL: <http://www.schwartzman.org.br/simon/gibbons.pdf> (last accessed: 10.11.2019).

12. *Guggenheim M.* (2006). Undisciplined research: the proceduralisation of quality control in transdisciplinary projects // *Science and Public Policy*, volume 33, number 6, July 2006, pages 411–421. – URL: https://research.gold.ac.uk/7392/1/Guggenheim_undisciplined_research.pdf (last accessed 12.12.2019).

13. *Ledford H.* (2015). Team Science. – p. 308–311. *Nature* vol. 525, 17, September 2015.

14. *Leffingwell D.* (2011). *Software Requirements. Learn Requirements Practice for Teams, Programs, and Enterprise.* Addison – Wesley, 2011. – 524 p. [https:// scaledagile.com](https://scaledagile.com) 13.12.2020.

15. Project Management Institute Ukraine. – <https://pmiukraine.org>. 14.12.2020.
16. *Ylijoki O.-H.* (2016). Projectification and conflicting in academic knowledge production *teorie vedy. Theory of science.* – XXXVIII. – 2016. 1.
17. *Zierhofer W., Burger P.* (2007). Disentangling Transdisciplinarity: An Analysis of Knowledge Integration in Problem-Oriented Research // *Science Studies*, 2007, Vol. 20, No. 1. – p. 51-74.

References

1. Veber M. (1990). *Nauka kak prizvaniye i professiya: izb. proiz. [Science as a vocation and profession: izb. production].* Moscow: Progress, 1990: pp. 707–735. [in Russian].
2. Kroul M., Debars U. (2017). *Model novogo amerikanskogo universiteta./ Kroul M., Debars U. [Model of a new American university].* Moscow: House of the Higher School of Economics, 2017. [in Russian].
3. Lobanov L.M. (2020). *Dopovid akademika NAN Ukrainy Leonida Lobanova «Pro vykonannya tsilovoi prohramy naukovykh doslidzhen NAN Ukrainy «Nadiinist i dovhovichnist materialiv, konstruktsii, obladnannia ta sporud».*
[Report of Academician of the NAS of Ukraine Leonid Lobanov «On the implementation of the target program of scientific research of the NAS of Ukraine» Reliability and durability of materials, structures, equipment and structures]. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7263> [in Ukrainian].
4. Naumovets A.H. (2019). *Pro diialnist Sektsii fizyko-tekhnichnykh i matematychnykh nauk NAN Ukrainy u 2015-2019 rr. [On the activities of the Section of Physical, Technical and Mathematical Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2015-2019].* [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6409> [in Ukrainian].
5. Okhara S. (2003). *Putem P2M. [By P2M].* [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.osp.ru/cio/2003/12/173051#top> [in Russian].
6. *Postanova Prezydii NAN Ukrainy №340, (2017). Polozhennia pro poriadok konkursnogo vidboru nauково-tekhnichnykh proektiv ustanov NAN Ukrainy. Postanova Prezydii NAN Ukrainy vid 13.12.2017 № 340 (v redaktsii zghidno z postanovoio Prezydii NAN*

Ukrainy vid 11.07.2018 № 233. [Resolution of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine №340, (2017). Regulations on the procedure for competitive selection of scientific and technical projects of institutions of the NAS of Ukraine. Resolution of the Presidium of the NAS of Ukraine dated 13.12.2017 № 340 (as amended in accordance with the resolution of the Presidium of the NAS of Ukraine dated 11.07.2018 № 233). [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.nas.gov.ua> [in Ukrainian].

7. Postanova Prezydii NAN Ukrainy № 236, (2015). Polozhennia pro tsilovi prohramy naukovykh doslidzhen NAN Ukrainy i tsilovi naukovi (naukovo-tekhniczni) proiekti NAN Ukrainy, zatverdzhena postanovoiu Prezydii NAN Ukrainy vid 07.10.2015 № 236 (zi zminamy, vnesenymy postanovoiu Prezydii NAN Ukrainy vid 16.12.2015). [Resolution of the Presidium of the NAS of Ukraine № 236, (2015). Regulations on targeted research programs of the NAS of Ukraine and targeted scientific (scientific and technical) projects of the NAS of Ukraine, approved by the resolution of the Presidium of the NAS of Ukraine dated 07.10.2015 № 236 (as amended by the resolution of the Presidium of the NAS of Ukraine dated 16.12.2015)]. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.nas.gov.ua> [in Ukrainian].

8. Ryzhko L.V., Onoprienko V.I., Bessalova T.V. Zhyvaha O.V., Borozdykh N.V. (2019). Uchenyi v postmodernii kulturi. [Scientist in postmodern culture.]. Kyiv: Phoenix, 2019, 240 p. [in Ukrainian].

9. Rukovodstvo PMBOK (2017). Rukovodstvo k svodu znaniy po upravleniyu proyektom». Shestoye izdaniye Newtown Square. [PMBOK Guide (2017). A Guide to the Project Management Body of Knowledge, Sixth Edition Newtown Square]. Project Management Institute: 2017, 726p. [in Russian].

10. Sahan K. (2018). Svit, povnyi demoniv. Nauka yak svichka u pitmi [A world full of demons. Science as a candle in the dark]. Kharkiv: Family Leisure Club, 2018, 382 p. [in Ukrainian].

11. Gibbons M., Limoges C., Nowotny H., Schwartzman S., Scott P., Trow M. (1994). The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies. SAGE, London, 1994.

12. Guggenheim M. (2006). Undisciplined research: the proceduralisation of quality control in transdisciplinary projects. In: *Science and Public Policy*, volume 33, number 6, July 2006, p. 411-421.

13. Ledford H. (2015). Team Science. pp.3 0 8-311. In: *Nature* vol. 5 2 5, 1 7, September 2015.

14. Leffingwell D. (2011). Software Requirements. Learn Requirements Practice for Teams, Programs, and Enterprise. Addison. In: *Wesley*, 2011, 524 p. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://scaledagile.com>
15. Project Management Institute Ukraine. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://pmiukraine.org>.
16. Ylijoki O.-H. (2016). Projectification and conflicting in academic knowledge production theories of science. *Theory of science*. XXXVIII. 2016. 1.
17. Zierhofer W., Burger P. (2007). Disentangling Transdisciplinarity: An Analysis of Knowledge Integration in Problem-Oriented Research. In: *Science Studies*, 2007, Vol. 20, No. 1, p. 51-74.

Л.В. Рижко. Проект як форма організації наукового дослідження та проблеми творчості вченого

L.V. Ryzhko. Project as a form of scientific research organization and problems of scientific creativity

Авторська довідка:

Рижко Лариса Володимирівна – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України».

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ: МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ПОПУЛЯРІЗАЦІЇ НАУКИ І ОСВІТИ

Т.М. Кармадонова

*ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України»,
бульвар Тараса Шевченка, 60, Київ, 01032, Україна,
takarmadonova@gmail.com*

У статті висвітлено проблему популяризації науки і освіти в Інтернет, теле- і радіо-просторі на прикладі спеціалізованих і неспеціалізованих засобів масової інформації, а також сторінок в соціальних мережах і мобільних додатків. Показано, що Інтернет стає частиною соціального життя, засобом суспільного розвитку, а також платформою, яка впливає на поширення наукових знань і матеріалів різних наук. Розкривається роль соціальних мереж в популяризації науки і освіти, показано, що соціальна мережа стає майданчиком для залучення аудиторії, пошуку односторонніх, підтримки зворотного зв'язку з підписниками. У роботі з'ясовано, що мобільні додатки надають додаткові можливості для самостійного поглиблення знань з будь-якої галузі як вченим, викладачам, студентам, так і всім, хто зацікавлений. Автором виявлено, що ще одним джерелом популяризації науки є освітні онлайн платформи, як новий напрямок онлайн навчання і придбання нових знань, в якому лекція переходить в новий відео-формат. Дистанційні технології навчання і онлайн освіти автор розглядає як природний етап еволюції традиційної освіти. Відзначається, що використання всіх можливостей онлайн освіти дозволить вийти науці та освіті на новий рівень, оскільки вимагатиме від слухачів курсів максимальної активізації всіх сторін їх діяльності, такий формат освіти не заміщає, а доповнює та збагачує інші формати навчання. Подальше вивчення даної проблематики автор бачить у створенні і розробці концепції популяризації науки і освіти, на основі міжнародного досвіду.

Ключові слова: наукове знання, популяризація науки, інформаційні технології, освіта.

**INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES:
OPPORTUNITIES FOR POPULARIZATION OF SCIENCE
AND EDUCATION**

T. Karmadonova

*Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential
and Science History Studies of the NAS of Ukraine,
60, Taras Shevchenko boulevard, Kyiv, 01032, Ukraine,
takarmadonova@gmail.com*

This article covers the problem of popularization of science and education on the Internet, television and radio on the example of specialized and non-specialized media, as well as social networks and mobile applications. It is shown that the Internet is becoming part of social life, a means of social development, as well as a platform that influences the dissemination of scientific knowledge and materials of various sciences. The role of social networks in the promotion of science and education is revealed, it is shown that the social network becomes a platform for attracting audiences, finding like-minded people, maintaining feedback from subscribers. The paper finds that mobile applications provide additional opportunities for self-deepening knowledge in any field, both scientists, teachers, students and anyone interested. The author revealed that another source of popularization of science are online educational platforms, as a new direction of online learning and acquisition of new knowledge, in which the lecture is transformed into a new video format. The author considers distance learning technologies and online education as a natural stage in the evolution of traditional education. It is noted that new opportunities of online education will allow science and education to reach a new level, as it will require students to maximize all aspects of their activities, this format of education does not replace, but complements and enriches other formats. The author sees further study of this issue in the creation and development of the concept of popularization of science and education, based on international experience.

Key words: *scientific knowledge, popularization of science, information technologies, education.*

**ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ:
ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ НАУКИ И
ОБРАЗОВАНИЯ**

Т.Н. Кармадонова

*ГУ «Институт исследований научно-технического
потенциала
и истории науки им. Г.М. Доброва НАН Украины»,
бульвар Тараса Шевченко, 60, Киев, 01032, Украина,
takarmadonova@gmail.com*

В статье освещена проблема популяризации науки и образования в Интернет, теле- и радио- пространстве на примере специализированных и неспециализированных средств массовой информации, а также страниц в социальных сетях и мобильных приложений. Показано, что Интернет становится частью социальной жизни, средством общественного развития, а также платформой, которая влияет на распространение научных знаний и материалов различных наук. Раскрывается роль социальных сетей в популяризации науки и образования, показано, что социальная сеть становится площадкой для привлечения аудитории, поиска единомышленников, поддержания обратной связи с подписчиками. В работе выяснено, что мобильные приложения предоставляют дополнительные возможности для самостоятельного углубления знаний по любой отрасли как учёным, преподавателям, студентам, так и всем, кто заинтересован. Автором выявлено, что ещё одним источником популяризации науки являются образовательные онлайн платформы, как новое направление онлайн обучения и приобретения новых знаний, в котором лекция переходит в новый видео-формат. Дистанционные технологии обучения и онлайн образование автор рассматривает как естественный этап эволюции традиционного образования. Отмечается, что использование всех возможностей онлайн образования позволит выйти науке и образованию на новый уровень, поскольку потребует от слушателей курсов максимальной активизации всех сторон их деятельности, такой формат образования не замещает, а дополняет и обогащает другие форматы обучения. Дальнейшее изучение данной проблематики автор видит в

создании и разработке концепции популяризации науки и образования, на основе международного опыта.

Ключевые слова: *научное знание, популяризация науки, информационные технологии, образование.*

Вступ. Постановка проблеми. На сьогоднішній день перенасиченість та інтенсивність використання інформаційних технологій впливає на інтерес до науки і наукового життя як такого. Розвиток інформаційних технологій несе ряд позитивних аспектів для поширення науково-популярних продуктів, не можна заперечувати позитивний вплив інформаційних технологій на популяризацію науки і на сферу освіти в цілому.

Різні аспекти впливу інформаційних технологій на популяризацію науки та освіти висвітлені в роботах В. Горового, М. Кузнєцової, О. Макарової, Е. Лазаревич, А. Панкової, І. Лапіної, В. Парафонової, О. Овчинникової. Досвід застосування інформаційних технологій в освіті розкривається в працях Е. Лигіної, Д. Митрофанова, І. Захарової, Н. Тихомирової. Вплив інформаційних технологій на поширення науково-популярного контенту, на телебаченні, радіомовленні, а також Інтернет просторах недостатньо досліджено і визначає актуальність роботи.

Метою статті є з'ясування сучасного стану популяризації науки та освіти в Інтернет, теле- і радіо-просторі, а також тематична спрямованість таких програм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає А. Моль (1973), сучасна людина виробляє свою культуру під впливом безперервного потоку окремих елементів інформації, які поступово накопичуються в загальному процесі культурної діяльності. Таке накопичення не є результатом цілеспрямованих зусиль з придбання систематичних знань, воно є результатом постійного надходження із зовнішнього середовища найрізноманітнішої інформації.

У суспільстві, де відбувається масштабне нарощування інформаційного потенціалу, наука змушена боротися за увагу людей і в цьому їй повинні допомогти сучасні інформаційні технології.

Горовий В.М. (2015) підкреслює, що розвиток інформаційного суспільства відбувається за напрямками найбільш ефективного використання інформаційних ресурсів, що особливо актуально саме для наукової інформації, найбільш дієвої в процесі сучасного суспільного розвитку.

Інтернет стає частиною соціального життя, засобом суспільного розвитку, а також платформою, яка впливає на поширення наукових знань і матеріалів різноманітних наук. Як зазначає Лигіна О.В. (2020), методичними можливостями інформаційних технологій є візуалізація знань; індивідуалізація, диференціація навчання; можливість простежити процес розвитку об'єкта; розробка і застосування баз даних; доступ до великого обсягу інформації, представленого в цікавій формі, завдяки використанню засобів мультимедіа; підвищення мотивації навчання; формування культури навчальної діяльності; економія навчального часу.

На сьогоднішній день одним із завдань популяризації науки та освіти є перетворення наукових даних в цікаву, зрозумілу і доступну більшості інформацію. Процес поширення наукових знань в сучасній і доступній формі є невід'ємною частиною роботи засобів масової інформації. Як зазначає Кузнєцова М.А. (2017), враховуючи ту обставину, що кількість наукових відкриттів і темпи розвитку світової науки постійно зростають, саме ЗМІ покликані популяризувати науку доступною і зрозумілою для масової аудиторії мовою.

Увага суспільства до наукових проблем залежить від ступеня популярності науки та освіти. Вчені, як носії наукових знань, зацікавлені в збереженні, розвитку та примноженні результатів наукових відкриттів, але в більшості випадків результати їх робіт нівелюються, іноді навіть знецінюються людьми, які не мають відношення до науки. Популяризація науки збільшує кількість людей, що цікавляться наукою, завдяки стимуляції інтересу до неї.

Заняття наукою як і раніше залишається творчістю з усією притаманною творчості непередбачуваністю і слабкою формалізацією, але це, зрозуміло, не означає, що не потрібно продовжувати шукати науково-обґрунтовані закономірності дослідницької діяльності, в тому числі, із застосуванням сучасних інформаційних технологій (Новіков, 2013).

Одним з провідних майданчиків для популяризації наукового знання стає мережа Інтернет. Так О. Макарова (2013) виділяє такі основні можливості Інтернету в популяризації науки: висока оперативність подачі науково-популярної інформації; глобальність поширення науково-популярних публікацій в мережі; мультимедійність, що дає можливість вибирати форму подання інформації (текстову, аудіальну, візуальну), зручну для її засвоєння, і таким чином залучити більшу аудиторію.

В умовах пандемії, доступність мережі Інтернет надає ще більший вплив на можливості використання нових ресурсів в науково-

популярній періодиці. Що, з одного боку, несе негативний відтінок, так як часто створюється неправильне тлумачення джерел, вирізання з контекстів, перенасичення недостовірної інформації. А з іншого боку, інформаційні технології дозволяють запропонувати ще більше варіантів і трактувань, створюють нові форми передачі наукових знань, впливаючи на популяризацію науки.

Розглянемо деякі форми популяризації науки та освіти в сучасному Інтернет, теле- і радіо-просторі.

Наукові телеканали, крім розважальної функції виконують також функцію популяризації наукових знань, такі канали представлені наступними: Discovery Channel (направлений головним чином на популяризацію науки, техніки та історії), National Geographic (телеканал транслює передачі про природу, науку, історію і культуру), Viasat History (тут представлені передачі на традиційні історичні теми, а також документальні серіали). Українське наукове телебачення представлено такими каналами: «Наука», «Мега», «Світ», «Планета». Телеканал «Наука» присвячений унікальним розробкам, новим технологіям майбутнього і сьогодення, науковим відкриттям та інноваціям. Завдання каналу – легко і доступно розповісти глядачам про світ наукових відкриттів, винаходів, досягнення і нові технології («Наука (телеканал, Україна)», 2021). У свою чергу, канал «Мега» транслює пізнавальні документальні цикли, власні проекти, художні фільми та історичні телесеріали, серед яких проекти «National Geographic Channel», «History», «Discovery Channel», «Animal Planet». Незважаючи на доступність аудиторія таких каналів, порівняно з розважальними каналами все ж менша. Діяльність українських вчених практично не висвітлюється, а кількість наукових новин та освітніх передач у порівнянні з матеріалами інших тем та передач дуже незначна.

Набирають популярності науково-розважальні радіопередачі та підкасти, які рідше представлені, принаймні в Україні, хоча досить популярні на Заході. Наприклад, в Україні науково-популярний журнал «Куншт» випустив аудіо-історії про жінок-вчених. Український підкаст «Наукасти» допомагає краще розуміти науку і розібратися, як вона впливає на наше повсякденне життя. У свою чергу, радіопередача «Наука як по маслу» на «Громадському радіо» в Україні спрямована на популяризацію науки та розширення кругозору. Гості в студії розповідають про свої наукові роботи, проекти, що виходять за рамки традиційної лабораторно-дослідницької діяльності, діляться інформацією, яка може бути цікавою будь-якому слухачу радіостанції.

Безперечно, мережа Інтернет виходить на перше місце у рейтингу найбільш використовуваних інформаційних технологій, пропонуючи своїм користувачам можливість перегляду наукової періодики на сайтах бібліотек, університетів, Інтернет-журналів, спеціалізованих сайтах. Орієнтація таких джерел може бути на максимально широку аудиторію. За допомогою Інтернет є можливість переглянути всі ті ж програми телевізійних каналів на їх же сайтах або спеціальних майданчиках, наприклад, використовуючи сервіс «You Tube». В Україні на цьому сервісі з кожним роком з'являються все більше освітніх проєктів, пов'язаних з популяризацією наукових знань. Такі проєкти як «360 наука», «Всесвіт UA», «Відкритий науково-популярний лекторій 15X4 TALKS», «Real Science U», «Наукуімо», «Alpha Centauri Ukraine». Останній, зокрема, створено групою ентузіастів, які перекладають західні наукові ролики. Головна мета проєкту – популяризація науки і розвиток наукової думки у всіх людей (Гриджук 2017). «360 Наука» – YouTube-канал, присвячений біографії вчених, дослідженням космосу, іншим галузям і цікавим науковим фактам. Відео на цьому каналі оформлено у вигляді підкастів з нарізкою тематичних фото. «Всесвіт UA» – ще один україномовний YouTube-канал про Космос, ціль даного проєкту – підвищити інтерес до науки та привернути увагу до питання як влаштований Всесвіт.

Варто також виділити соціальні мережі, які набуваючи масового характеру, створюють усілякі групи за науковими інтересами. Таким чином, зайшовши до себе на сторінку, в стрічці новин можна побачити огляд науково-популярних статей, підкастів, записи відео-лекцій і конференцій. Як приклад можна привести групу «Філософія в Україні», створену в 2013 році в соціальній мережі Facebook, метою якої стало обговорення проблем філософії України, нових відкриттів і моніторинг наукових дисертацій, які нещодавно пройшли рецензію в Україні. Подібні групи часто стають майданчиком для спілкування експертів з різних питань.

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у вересні 2017 року на замовлення Громадського об'єднання «Форум Українського Партнерства» серед працівників наукових установ Дніпра, Києва, Львова, Одеси та Харкова (вибіркова сукупність: 1000 респондентів), 86% опитаних вважають, що вчені повинні займатися популяризацією науки (читати відкриті лекції, видавати статті в ненаукових журналах, давати коментарі для ЗМІ, брати участь в телепрограмах тощо). У свою чергу 45% заявили, що займаються популяризацією науки (21% – постійно,

24% – час від часу). Більше половини відповіли, що не ведуть такої діяльності. Цікаво, що чим вище науковий стаж і науковий ступінь респондента, тим частіше опитані займаються популяризацією науки («Проблеми популяризації науки в Україні: думки науковців», 2017).

Одними з джерел популяризації науки та освіти можна розглядати особисті сторінки вчених, на яких вони публікують науково-популярну інформацію і заслужені результати своєї роботи. Правда серед українських вчених такий формат рідко використовується, вони не схильні вдаватися до цього способу популяризації. Проте, серед популяризаторів науки на теренах Інтернет-мережі в Україні варто виділити окремих вчених з різних галузей, вони намагаються простими словами і цікавими методами донести до більшості людей важливість науки та освіти. Це, наприклад, О. Коваленко – ботанік, який проводить науково-популярні заходи в Національному природничому музеї, веде науково-гумористичний паблік «Довколаботаніка»; науковий співробітник Інституту зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України, кандидат біологічних наук – Н. Атамась, одна з експертів наукового проекту «Наукуїмо» на порталі «Моя наука»; старший науковий співробітник Інституту фізики НАН України, кандидат фізико-математичних наук – А. Сененко, який веде власний блог про науку; Д. Озерна – біолог, ведуча наук-поп-шоу «Британські вчені» на телеканалі «UA Культура» (Тарасенко, 2021).

Роль соціальних мереж в популяризації науки та освіти можна вважати значною, так як вони стають майданчиками для залучення аудиторії, пошуку однодумців, підтримки зворотного зв'язку з підписниками.

Популярними на сьогодні стають також мобільні додатки, які є мультигалузевими, тобто дають можливість отримати інформацію з багатьох наукових напрямків. Завданням мобільних додатків є залучення ще більшої кількості користувачів Інтернет з метою не тільки комерціалізації нового програмного продукту, а також і популяризації наукових відкриттів. Варто відзначити український проект масових відкритих онлайн-курсів – Prometheus, мета якого безкоштовно надати кращі навчальні можливості кожному громадянину України. Це не тільки мобільний додаток, а ще й повноцінний сайт, який має мобільну версію, а також ідеально адаптується під будь-який пристрій користувачів (Бондаренко, 2017). Noo Planetarium AR – ще один безкоштовний додаток, за допомогою якого можна ознайомитися з історією розвитку астрономії і дослідженнями космосу, а також подорожувати в часі разом з вченими,

дознаючись про видатні відкриття людства. Science Explorer – додаток для проведення наукових експериментів в домашніх умовах. У додатку TED зібрані наукові відкриття, лекції та відео-конференції з результатами наукових досліджень. Anatomy 4D – це додаток дозволяє переглянути тривимірні зображення людини, на рівні м'язів, судинної системи і внутрішніх органів.

Таким чином, мобільні додатки надають додаткові можливості для самостійного поглиблення знань з будь-якої галузі як вченим, викладачам, студентам, так і всім, хто зацікавлений.

У свою чергу, соціокомунікаційний аспект використання мобільних додатків, як інструменту інтенсифікації залучення користувачів до наукових і культурних ресурсів, заслуговує на окрему увагу.

Ще одним джерелом популяризації науки стають освітні он-лайн платформи, як новий напрямок он-лайн навчання та придбання нових знань, в якому лекція переходить в новий формат – відеозапис. Варто виділити такі платформи як: Coursera (пропонує своїм користувачам сотні безкоштовних онлайн-курсів з різних дисциплін, наприклад, курс соціальна психологія, курс теорії ігор, а також курс керівництва при ірраціональній поведінці), «Ed-era» (тут зібрані курси в області етики, права, музики, дизайну, а також бібліотека, яка складається з ілюстрованих текстів з інтегрованими відео і тестами для перевірки отриманих знань), TED (представляє собою платформу, на якій зібрані записи конференцій за різними темами, наприклад, лекції про ірраціональну і раціональну поведінку, про внутрішню мотивацію і про когнітивний надлишок), ВУМ (он-лайн платформа, на якій представлені курси про сталий розвиток суспільства, про музейну справу, про формування соціальної поведінки в критичних ситуаціях і курс про політичні ідеології). В Україні, наприклад, освітні онлайн платформи представлені такими: Prometheus (тут можна знайти різні курси і переклади іноземних програм, наприклад, Гарвардського університету), Projector.Humanitarium (освітній онлайн-проект, присвячений соціогуманітарній тематиці).

Набирають популярності он-лайн академії. Наприклад, Академія Хана надає можливість безкоштовного навчання за темами всесвітньої історії та історії мистецтв. Місія даного проекту надати можливість безкоштовного навчання будь-кому, звичайно ж за допомогою Інтернет-мережі. Також в мережі Інтернет досить багато комерційних академій, за типом Дипломатичної он-лайн академії – освітньої он-лайн платформи, що надає відкриті он-лайн лекції,

презентації, текстові матеріали, трансляції зустрічей, тут більшість навчальних модулів розроблені для держслужбовців.

Американські та європейські вузи стали експериментувати з онлайн-методами вже в 2000-х роках. У 2017 році на спеціальних освітніх платформах було розміщено понад 9000 курсів від 800 університетів («Технологии в образовании», 2019).

Массачусетський технологічний інститут (MIT) запустив проєкт безкоштовного онлайн-навчання – «MITx», крім технічних курсів на сайті представлені також курси по антропології, культурології, педагогіки, філософії, політології та соціології. Наприклад, курс «Оцінка впливу соціальних програм» розкриває як оцінка впливу допомагає розробляти і реалізовувати програми і політики, які дійсно працюють. Курс «Вступ до філософії: Бог, знання і свідомість» вчить ставити важливі питання і відповідати на них. У свою чергу, курс «Освіта на основі компетенцій: навіщо, що і як» розкриває навчання на основі різних компетенцій в школах: уявлень, натхнення, стратегій і проблем.

Ще одним університетським проєктом є он-лайн майданчик від Гарвардського університету – «EdX», на якому можна прослухати такі інтерактивні курси: «Державна політика як державна стратегія», «Аналіз політики з використанням перерваних часових рядів», «Гендер: чому це має значення» і ряд інших.

Курси Єльського університету представлені на платформі «Coursera». Тут слухачам пропонують курси за такими темами: «Введення в психологію», «Наука про благополуччя», «Подорож у Всесвіт». Останній, зокрема, об'єднує відкриття еволюційних наук з історією, філософією, мистецтвом і релігією, розглядає космічну еволюцію як творчий процес, заснований на зв'язках і взаємозалежностях («Бесплатные он-лайн курсы Гарварда и других университетов Лиги плюща», 2020). На цій же платформі представлені курси також Колумбійського, Пенсільванського і Принстонського університетів.

Дистанційні технології навчання та он-лайн освіту можна розглядати як природний етап еволюції традиційної освіти. Ефективність он-лайн освіти заснована на тому, що слухачі он-лайн курсів самі відчувають необхідність подальшого навчання, а не піддаються тиску з боку. Використання всіх можливостей он-лайн освіти дозволить вийти науці та освіті на новий рівень, оскільки вимагатиме від слухачів курсів максимальної активізації всіх сторін їх діяльності, такий формат освіти не заміщає, а доповнює і збагачує інші формати навчання.

Згідно з підрахунками фахівців Британської бібліотеки, до 90% всіх наукових інформаційних ресурсів існують і, відповідно, ними користуються тільки в цифровому, зокрема в он-лайнному форматі (Копанєва, 2019), в свою чергу, популяризація науки та освіти прямим чином залежить від сучасних інформаційних технологій. Так само актуалізується питання розширення інтегрованого інтелектуального віртуального середовища для ефективного використання освітнього контенту і популяризації наукових знань.

Висновки. Таким чином, інформаційні технології впливаючи на можливості популяризації науки та освіти роблять науку доступнішою громадськості, дозволяють розглянути навчання як розважальний і захоплюючий процес отримання нових знань, при цьому не забувають про просвітницький аспект. Але незважаючи на очевидні можливості, які надає Інтернет, телебачення і радіомовлення в поширенні наукових знань, в Україні досі не сформована науково-популярна інформаційна мережа, а кількість наукового контексту в теле- і радіо- ефірах незначна. Подальше вивчення даної проблематики вимагає створення і розробки концепцій популяризації науки, за допомогою використання зарубіжного досвіду. А також подальше дослідження залученості соціальних суб'єктів в кожному з форм популяризації наукових знань, щоб виробити рекомендації щодо використання тієї чи іншої форми в контексті поширення наукових знань.

Список літератури

1. Бесплатные онлайн-курсы Гарварда и других университетов Лиги плюща (2020) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://trends.rbc.ru/trends/education/5d7baba39a79473b20d97344>. – Дата доступа: 17.09.2021.
2. *Бондаренко В.* (2017). Мобільні застосунки як засіб комунікації в суспільстві знань: освітній аспект / В. Бондаренко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – 2017. – Вип. 48. – С. 809–828.
3. *Горовий В.М.* (2015) Критерії якості наукових досліджень у контексті забезпечення національних інтересів / В.М. Горовий // Вісник Національної академії наук України. – 2015. – № 6. – С. 74–80.
4. *Гриджук В.* (2017). Канали ютуб про науку українською. ТОП 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.kozakorium.com/kanaly-yutub-pro-nauku-ukrayinskoju-top-7/>. – Дата звернення: 17.08.2021.

5. *Копанєва В.* (2019). Бібліотека як центр збереження інформаційних ресурсів Інтернету / Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – К., 2009. – С. 3.

6. *Кузнецова М.* (2017). Науково-популярні програми в сучасному українському телепросторі: вітчизняний та зарубіжний контент / М. Кузнецова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації». – 2017. – Вип. 9. – С. 63–70.

7. *Лыгина Е.В.* (2018). Опыт применения информационных технологий в образовательном процессе ДШИ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://core.ac.uk/download/pdf/197461537.pdf>. – Дата доступа: 17.09.2021.

8. *Макарова Е.Е.* (2013). Научно-популярные сайты в системе СМИ: типологические и профильные особенности: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Е.Е. Макарова ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2013. – 262 с. – С. 81.

9. *Моль А.* (1973). Социодинамика культуры / А. Моль. – Москва: Прогресс, 1973. – С. 119.

10. *Новиков Д.А., Губко М.В.* (2013). Наукометрия и экспертиза в управлении наукой: предисловие // Управление большими системами: сб. тр. Спец. вып. 44. – М.: ИПУ РАН, 2013. – С. 13.

11. Наука (телеканал, Україна) (2021) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Наука_\(телеканал,_Україна\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Наука_(телеканал,_Україна)). – Дата звернення: 17.08.2021.

12. Проблеми популяризації науки в Україні: думки науковців (2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://ratinggroup.ua/research/ukraine/problemu_populyarizacii_nauki_v_ukraine_mysli_uchenyh.html. – Дата звернення 17.08.2021.

13. *Тарасенко Н.* (2021). Проекти з популяризації науки в Україні / Н. Тарасенко // Шляхи розвитку української науки: суспільний дискурс. – 2021. – № 5. – С. 42–57.

14. Технологии в образовании: как искусственный интеллект помогает развивать человеческий (2019). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://nangs.org/news/it/tehnologii-v-obrazovanii-kak-iskusstvennyu-intellekt-pomogaet-razvivaty-chelovecheskiy>. – Дата доступа: 10.09.2021.

References

1. Besplatnyye onlayn-kursy Garvardaidrugikh universitetov Ligiptyushcha (2020) [Elektronnyyresurs]. – Rezhimdstupa: <https://trends.rbc.ru/trends/education/5d7baba39a79473b20d97344>. – Data dostupa: 17.09.2021 [in Russian].
2. Bondarenko V. (2017). Mobilnizastosunki yak zasib komunikatsiyi v suspilstviznan: osvitniy aspekt / V. Bondarenko // NaukovipratsiNatsyonalnoybibliotekyUkrayinyimeniV.I.Vernadskoh. – 2017. – Vyp. 48. – S. 809–828 [in Ukrainian].
3. Horovyy V.M. (2015). Kryteriyi yakosti naukovykh doslidzhen u konteksti zabezpechennya natsionalnykh interesiv / V.M. Horovyy // Visnyk Natsyonalnoy akademyy nauk Ukrayiny. – 2015. – № 6. – S. 74–80 [in Ukrainian].
4. Hrydzhuk V. (2017). Kanaliyutub pro naukuukrayinskoyu. TOP 7 (2017). – Rezhymdstupu: <https://www.kozakorium.com/kanaliyutub-pro-nauku-ukrayinskoyu-top-7/>. – Data zvernennya: 17.08.2021 [in Ukrainian].
5. Kopanyeva V. (2019). Biblioteka yak tsentr zberezhenya informatsiynikhresursiv Internetu / Natsionalna biblioteka Ukrayini im. V.I. Vernadskoh. – K., 2009. – S. 3 [in Ukrainian].
6. Kuznyetsova M. (2017). Naukovo-populyarni prohrami v suchasnomu ukrayinskomu teleprostori: vitchyznyanyy ta zarubizhnyykontent / M. Kuznyetsova // Visnyk Kharkivskoh natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Sotsialnyikomunikatsiyi». – 2017. – Vip. 9. – S. 63–70 [in Ukrainian].
7. LyginaYe.V. (2018). Opytprimeneniya informatsionnykh tekhnologiy v obrazovatel'nom protsesse DSHI [Elektronnyyresurs]. – Rezhimdstupa: <https://core.ac.uk/download/pdf/197461537.pdf>. – Data dostupa: 17.09.2021 [in Russian].
8. Makarova Ye.Ye. (2013) Nauchno-populyarnyye sayty v sisteme SMI: tipologicheskyye profil'nyye osobennosti: Dis. ... kand. filol. nauk: 10.01.10 / Ye.Ye. Makarova; MGU im. M.V. Lomonosova. – M., 2013. – 262 s. – S. 81 [in Russian].
9. Mol' A. (1973). Sotsiodinamik kul'tury / A. Mol'. – Moskva: Progress, 1973. – S. 119 [in Russian].
10. Novikov D.A., Bob M.V. (2013). Naukometrii i ekspertiza v upravleni naukoj: predisloviye // Upravleniye bol'shimy sistemami: sb. tr. Spets. vyp. 44. – M.: IPU RAN, 2013. – S. 13 [in Russian].

11. Nauka (telekanal, Ukrayina) (2021). – Rezhymdostupu: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Nauka_\(telekanal, Ukrayina\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Nauka_(telekanal,_Ukrayina)). – Data zvernennya 17.08.2021 [in Ukrainian].

12. Problemy populyarizatsiy nauky v Ukrayini: dumkynaukovtsiv (2017). – Rezhymdostupu: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/problemy_populyarizatsiy_nauky_v_ukraine_mysli_uchenyh.html. –Data zvernennya 17.08.2021 [in Ukrainian].

13. Tarasenko N. (2021). Proyehti z populyarizatsiy nauky v Ukrayini / N. Tarasenko // Shlyakhy rozvytku ukrayins'koy nauky: Suspil'nyy dyskurs. – 2021. – № 5. – S. 42–57 [in Ukrainian].

14. Tekhnologii v obrazovanii: kak iskusstvennyy intellekt pomogayet razvivat' chelovecheskiy (2019) [Elektronnyy resurs]. – Rezhymdostupa: <https://nangs.org/news/it/tehnologii-v-obrazovanii-kak-iskusstvennyy-intellekt-pomogaet-razvivaty-chelovecheskiy>. – Data dostupa: 10.09.2021 [in Russian].

Т.М. Кармадонова. Інформаційно-комунікаційні технології: можливості для популяризації науки і освіти

T. Karmadonova. Information and communication technologies: opportunities for popularization of science and education

Авторська довідка:

Кармадонова Тетяна Миколаївна – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України».

МЕТАФІЗИЧНИЙ СЕНС ПРАВА СИЛИ

О.Л. Богиніч

*Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01601
oboginich@gmail.com*

Право сили відомо як антипод сили права. Між тим, практика взаємовідносин між державами, як і відносини всередині держав – між державою і її громадянами, між самими громадянами дуже часто рясніють прикладами застосування права сили, а не сили права (норм закону). Така живучість права сили дає підстави говорити про наявність метафізичних підстав його відродження у соціальних зв'язках. Саме пошуку цих підстав присвячена зазначена стаття.

Філософська наука диференціює метафізику на загальну та особливу. Перша вивчає все суще (об'єктивно існуюче), інша – причини існуючого. Саме з точки зору причинності розглядається феномен права сили.

Ретроспективний аналіз перших письмових правових джерел свідчить про фіксацію права сили у цих джерелах за представниками найбільш потужних соціальних груп. Із зазначеного випливає, що нерівність виникає як результат наявності переваг у найбільш спроможних членів таких груп. І саме ці переваги автор називає силою, яка містить у собі потенцію її використання носіями цієї сили.

***Ключові слова:** право сили, метафізика, право сили як перевага.*

THE METAPHYSICAL MEANING THE RULE OF FORCE

O.L. Boginich

*Institute of State and Law V.M. Koretsky of the National Academy
of Science of Ukraine,
st. Tryokhsvyatitelskaya, 4, Kyiv, Ukraine, 01601
oboginich@gmail.com.*

Right force is known as the antipode of force than force of law (rules of law). Such vitality of the right of force gives grounds to speak of the existence of metaphysical grounds for its revival in social relations. This article is dedicated to finding these reasons. law. Meanwhile, the practice of relations between states and within states - between the state and its citizens, and between citizens themselves, is often replete with examples of the use of law rather.

Philosophical science differentiates metaphysics into general and particular. The first examines all things (objectively existing), the second examines the reasons for existing. It is from the point of view of causality that the power of right phenomenon is to be considered.

A retrospective analysis of the first written legal sources testifies to the fixation of the right of power in these sources by the representatives of the most powerful social groups. From this it follows that inequality arises as a result of the presence of advantages in the most able members of such groups. And we call these advantages a force that has the potential to be used by the bearers of that power.

Key words: *the rule of force, metaphysics, rule of force as an advantage.*

Вступ. Постановка проблеми. Право сили та сила права – поняття, відомі кожному юристу. Відомі вони і науковцям, які здебільшого розглядають право сили як антипод сили права, якому не місце у XXI столітті. Між тим, практика взаємовідносин між державами, а також і всередині держав – між державою та її громадянами, між самими громадянами дуже часто рясніють прикладами застосування права сили, а не сили права (норм закону). Така живучість права сили науковці, зокрема, пов’язують із недосконалістю правових систем, їх складових у вигляді юридичних норм та правозастосовної практики. Переважно це стосується представників позитивної школи права, які у державних правових приписах бачать єдине джерело права. Натомість прихильники природно-правової школи нерідко пов’язують дію феномена права сили з проявом закономірностей, які властиві цій системі.

Завдання дослідження. Завдання статті вбачається у встановленні природи права сили, форм його прояву, у виявленні метафізичності його статусу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед авторів, які присвячували свої праці дослідженню цього феномену, слід назвати представників античної думки, зокрема Фукідіда, Нового часу – Б.

Спінозу, доби Просвітництва – Ж.Ж. Руссо, новітнього часу – Ф. Ніцше, Л. Гумпловича, І. Ільїна та багатьох інших авторів, які прямо чи опосередковано торкалися цієї проблеми. Серед сучасних дослідників слід назвати таких науковців як А.С. Пучнін, який дослідив у своїй роботі «Примус та право» взаємозв'язок цих явищ [1], І.А. Іванніков, що у підготовленій ним статті «Право як форма виразу сили» розглянув право як вираз соціальної сили [2, с. 18], аналогічне тлумачення права як сили здійснили В. Бесчастний та Г. Гребеньков у статті «Сила права як політико-правовий феномен»[3, с. 73]. Між тим, саме під кутом зору виявлення метафізичного сенсу зазначеного явища вказана проблематика не розглядалась.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософія має неоднозначне відношення до метафізики: від її тотального сприйняття як окремої науки (часи античності та середні віки) до її невизнання у пізній новий час (період зародження позитивізму) та певному відродженні у сучасну добу. Сьогодні найбільш поширеною є диференціація метафізики на загальну та особливу. Перша вивчає все суще (об'єктивно існуюче), друга – причини існуючого [4, с. 4]. З нашої точки зору, з огляду на постійне відродження права сили у соціальних зв'язках, логічним є дослідити зазначений феномен саме з цієї точки зору – причинності.

Право, як відомо, не завжди існувало у сучасному вигляді – писаних законів. Йому передувало звичаєве право, яке, у свою чергу, виросло з перших протонорм первісних суспільств, які об'єднували у собі зачатки норм моралі та релігії. З розвитком людської цивілізації їх поступово почали замінювати письмові джерела, які закріплювали певний порядок поведінки членів суспільства, окреслюючи їх права та обов'язки. Серед останніх Закони Хаммурапі, Закони XII таблиць, Руська Правда тощо. Показовим є закріплення в останніх привілейованого становища окремих верств населення, а саме: верхівки суспільства – князів, царів, їх дружин, інших «благородних» та заможних членів цих соціальних груп. Інакше кажучи, вперше у письмову вигляді фіксується наявність соціальної нерівності серед членів тодішніх суспільств, **які є наслідком їх фактичної нерівності** – спочатку фізичної, потім розумової, пізніше економічної.

Як видно із зазначеного, **нерівність виникає як результат наявності переваг у вищезазначених сферах у будь-яких представників цих спільнот. І саме ці переваги ми називаємо силою, яка містить у собі потенцію її використання носіями цієї сили.** Як слушно зазначив з цього приводу Бенедикт Спіноза: «природне право всієї природи, а отже кожного індивіда, поширюється

настільки далеко, наскільки далеко поширюється їх сила» [5, с. 291]. Таким чином, під силою ми розуміємо наявність будь-яких переваг у індивідів, які вступають між собою у спілкування, а у випадку виникнення юридичних відносин між ними (передбачає появу взаємних прав та обов'язків) – сила набуває свого метафізичного статусу – права сили у вигляді відповідного праводомагання більш сильної сторони відносно більш слабкої. Питання: чи використовує своє право сили більш спроможна сторона, як свідчить історія, в більшості випадків вирішувалось на користь такої сторони. Рабовласницьке право, кріпосне – яскраве тому підтвердження.

На фоні цього виключенням вбачається збереження рівності між представниками права сили. Так, біля вождя, а пізніше царя, короля завжди існували потужні клани військової верхівки, заможних громадян, які з часом набули статусу «благородних». І це не випадково. Їх консолідація викликана подвійною метою: по-перше, створювати баланс з одноосібною владою першої особи, що займає царський трон, по-друге, виступати об'єднаним фронтом перед потенційною небезпекою з боку класу підвладних, які час від часу намагались позбутися влади цих осіб. І лише з першими буржуазними революціями та впровадженням права формальної рівності **право нерівності як офіційна фіксація права сили** зникла з історичної арени.

Але той, хто думає, що право сили перестало існувати з введенням права формальної рівності, помиляється. Воно втратило свої інституційні форми у вигляді фіксації статусу рабів, інших груп «залежних» у перших юридичних актах античності, цехових та інших обмежень середньовічної доби тощо. Натомість воно **набуло інших форм – економічного, політичного, організаційного тощо панування**. Інакше кажучи, право сили набуло сьогодні завуальованого вигляду, де представники цих кіл здійснюють свою владу опосередковано, прикриваючись «фіговим» папірцем популярних серед широкого загалу гасел – демократії, рівності, солідарності.

І це висновок не тільки представників так званого лівого політичного спектру, але і окремих представників самого класу правлячих. І їх стає все більше з огляду на сьогоднішній стан розвитку сучасної цивілізації. Так, Римський клуб як організація, що об'єднує найбільш впливових членів сучасного політичного клубу, ділових кіл, наукової еліти нещодавно висловив своє узагальнене бачення найбільш актуальних проблем сучасності. Так, зокрема в докладі Римського клубу, написаному двома президентами Клуба – Ернстом

Вайцеккером та Андерсом Війкманом, було зафіксовано, що світ знаходиться у небезпеці і його спасіння полягає у зміні світосприйняття. Небезпека, у свою чергу, викликана соціальною, політичною, культурною, моральною кризами, кризою демократії, ідеологій та капіталістичної системи. На їх думку, економіка майбутнього повинна прагнути стабільності, а не зростання і збільшувати загальне благо, а не максимізувати приватну вигоду, коли вісімсот мільйонів людей продовжують голодувати, тоді, коли два мільярди мають зайву вагу. І причину такої поведінки найбільш впливових гравців світу вони бачать у їх силі, захисту від якої потребують як локальні культури, економіка, так і сама політика [6].

Таким чином, очевидно що право сили не є атавізмом попередніх епох і нікуди не зникло, а продовжує упевнено свій рух і в XXI столітті. І це недовозначно визнають самі західні науковці. Навіть такий відомий «гуру» лібералізму як Френсіс Фукуяма у своїй недавній роботі «Політичний порядок і політичний занепад» зазначив, що Сполучені Штати Америки, не дивлячись на їх давні міцні інститути (демократичні – О.Б.) переживають політичний занепад: державні інститути, створені для служіння громадському благу, були підпорядковані могутнім приватним інтересам і демократичній більшості зараз дуже нелегко відновлювати контроль над ними [7, с. 16]. Його підтримує також такий відомий серед зарубіжних науковців соціолог Колін Крауч, який заявляє, що в останні роки ми спостерігаємо, як демократія починає працювати головним чином на капітал [8]. Узагальнив все це у дотепній формі видатний американський лінгвіст та політичний філософ Ноам Хомський, заявивши, що сучасний капіталізм – це соціалізм для багатих та капіталізм для бідних [9].

І коли деякі політики України проголошують формування економічного курсу держави згідно лібертаріанської моделі, яка проголошує максимальну свободу для приватного інтересу при мінімальному втручанні у ці процеси держави, то це означає, принаймні, їх необізнаність з сучасними економічними та політичними реаліями, що закономірно призведе Україну до відомих негативних наслідків: багаті стануть ще більш заможними, а бідні – більш нужденними. Останнє, як відомо, закономірно призводить до соціальних потрясінь, які Україна після двох Майданів навряд чи витримає як незалежна держава.

У цьому контексті слід вказати (та оцінити) прийнятий парламентською більшістю Верховної Ради України закон щодо впровадження вільного обігу земель сільськогосподарського

призначення. Зрозуміло, що у тому варіанті, який зафіксований у нормах цього закону, зокрема щодо розміру земельних ділянок, запланованих до продажу, беззаперечно вигоду отримають представники крупного капіталу, зокрема іноземного. Соціальні наслідки теж можуть бути легко прогнозовані – подальше економічне розшарування населення України, що робить можливою перспективу громадських заворушень. Посилання депутатів при цьому на право приватної власності громадян на землю носять маніпулятивний характер, оскільки більшість з них внаслідок недолугої економічної політики попередніх років призвели їх до масового зубожіння. Вказівка на заборону іноземцям скуповувати землю теж легко долається різними тіншовими схемами, які сьогодні існують в Україні.

Така поведінка правлячої еліти не є випадковою. Громадяни, які обираються до органів влади, автоматично стають носіями права сили, оскільки мають переваги перед простими громадянами. А отже всі ризики зловживання правом сили стають реальними.

На відміну від українських політиків, західні є більш поміркованими. Зокрема соціал-демократична ідеологія, яку, що є загально визнаним, сповідують більшість політиків скандинавських країн, призвела ці країни до економічної спроможності більшої частини їх населення та відповідно до соціального миру та стабільності. Але там, де домінують неоліберальні теорії, нерівність досягає небезпечних розмірів.

Зазначену безпеку, що є новою тенденцією сучасного світу, все частіше визнають представники найбільш потужних бізнес-імперій. Самі західні бізнесмени, серед яких багато таких, що володіють мільярдними статками, заявляють про сучасну кризу капіталізму. Так, наприклад, американський мільярдер Нік Ханauer, який є одним з інвесторів-засновників транснаціональної компанії Amazon.com, що стала згодом світовим лідером серед інтернет-магазинів з обсягів торгівлі заявляє, що неоліберальна економічна теорія небезпечна та помилкова, оскільки реалізація її постулатів призводить до жахливої нерівності, економічної стагнації, політичної нестабільності і кризи довіри і до ринків, і до самої демократії. Її наслідками, якщо нічого не буде зроблено з нерівністю і несправедливістю, що роздирають країну на частини, буде те, що плутократів чекають вила. На його думку, ніяке суспільство не може вижити в умовах кричущої нерівності, не усунувши яке можна чекати одного з двох – або встановлення режиму поліцейської держави або революції. І причина цього становища полягає в тому, що в неоліберальну епоху економіка обслуговує у першу чергу інтереси

мільярдерів і великих корпорацій [10]. Інакше кажучи, можемо констатувати, що право сили знову може святкувати свою перемогу, оскільки йому вдається нав'язати свої правила гри всьому суспільству, де перемагає сильніший.

Зазначене у першу чергу стосується завуальованого здійснення права сили, коли формально діють демократичні інститути, проголошується рівність прав. Водночас, як ще зазначав на початку ХХ століття австрійський економіст Рудольф Гільфердінг, коли монопольним утворенням капіталістів не вистачає прибутків всередині їх країн, для них завжди залишається можливість прямої військової агресії проти третіх країн, в якій громадяни повинні будуть вмирати за інтереси капіталу. Він передбачив і появу нацизму, і світову війну, і новий колоніалізм – перетворення інших країн на сировинний придаток нових імперій [11, с. 10-75].

Політикам України у зв'язку з останньою думкою слід добре замислитись, оскільки вже протягом довгого часу Україна перетворюється на постачальника усіляких ресурсів для більш розвинутих країн світу. Окрім сільськогосподарської сировини це головним чином стосується людських ресурсів, що є великою небезпекою для її майбутнього, оскільки громадяни, особливо – молодь, не бачать своїх перспектив у власній державі.

Якщо комусь може здатись, що все вищенаведене з приводу реалізації права сили знаходиться в минулому, то це помилка. Навіть деякі держави, які є членами Європейського Союзу, грішать такою практикою. Йдеться про Італію, де протягом останніх 15 років високопосадовці намагалися узурпувати владу шляхом підкупу значної кількості політиків, правоохоронців та засобів масової інформації. Існували прямі зв'язки зі злочинним світом, який за підтримки політиків почав легалізуватися [12]. Таким чином, логічним виглядає висновок, що право сили не є атавізмом попередніх історичних епох, і що воно завжди відроджується завдяки діям деяких представників влади у випадках недостатньої активності громадянського суспільства.

Таким чином, очевидною константою суспільного розвитку виступає право сили. Його природа тісно пов'язана з природою самої людини, тобто носить антропологічний характер. Людина, як відомо, є біосоціальною істотою, яка поєднує у собі якості як представників тваринного світу (біологічні потреби у їжі, сні, розмноженні), так і соціального – світу людей (потреби у праці, спілкуванні, емпатії тощо). Спочатку біологічні чинники розвитку людини детермінували її

соціальний розвиток, з розвитком цивілізації соціальні почали підпорядковувати собі біологічні.

Між тим, егоїзм людини як спонукальний мотив її активності продовжував керувати людством. Оскільки він має витoki у біологічній природі (інстинкт самозбереження) та продовжив своє існування у соціальній (спроба реалізації внутрішнього «Я») він на певному історичному етапі призвів до появи права сили як спроби домінування її (людини) серед рівних з собою з метою отримання необхідних матеріальних та духовних благ у «полегшений» спосіб – через зловживання правом сили (наявності переваг). І ця людська якість нікуди не зникла з розвитком цивілізації, що свідомо чи несвідомо було проігноровано як науковцями, так і політиками-законодавцями, які покладали свої надії на впровадження права формальної рівності як противагу праву сили. Але історія, як було показано вище, продемонструвала певну ідеалістичність цих міркувань. Саме ігнорування наявності права сили як первинної форми права (у випадку ідентифікації останнього як примусового порядку) призвело до численних помилок як у сфері правотворчості, так і у сфері правозастосування.

На користь наявності права сили також свідчать положення антропологічної та синергетичної теорій праворозуміння. Антропологічна – в контексті, який вище розглядався, де право – це у першу чергу право сильного. Людині, як ще засвідчив Ніцше, властива воля до влади, тобто панування. І за наявності певних підстав (особистих переваг в тій чи іншій сфері людської діяльності) такі особи дуже часто займають верхні щаблі в системі державного управління тієї чи іншої країни або сфері бізнесу.

Синергетична теорія, у свою чергу, стверджує, що будь-яка система (фізична, біологічна, соціальна, інформаційна тощо) схильна до самоорганізації на підставі певних параметрів порядку й узагальненої синергетичної інформації. В якості перших, з нашої точки зору, відносно до людського суспільства і виступає право сили, яке у своєму впорядкованому вигляді сприймається як правопорядок, що ґрунтується на такій силі, а в якості другої – ідеальний образ такої сили у свідомості індивідів як прояв об'єктивної необхідності, хоча і не завжди справедливої з точки зору більшості, але такої, що вимагає підкорення. І більш того: у процесі самоорганізації системи відбивається виникнення і самопородження сенсу її розвитку. Тобто, право сили протягом довгого історичного періоду виступало тим системоутворюючим чинником, який супроводжував існування людської цивілізації і побічно виправдовував численні факти

відкритого або завуальованого насильства необхідністю збереження соціуму як сенсу його існування (підкорення заради виживання).

Сказане може навести на думку, що право сили – це негативний чинник у розвитку людської цивілізації, якому всілякими засобами треба протидіяти. У випадку відкритого здійснення права сили у вигляді агресії, злочину або в інших формах зловживання правом сили його дійсно необхідно визнати деструктивною силою, яка шкодить нормальному розвитку соціального організму. У випадку ж відсутності ознаки зловживання правом сили останнє слід розглядати в якості засобу «підтягування» до свого рівня більш слабкої сторони, яка знаходиться у відносинах з представниками такої сили. У природі, у тому числі соціальній, немає нічого випадкового, а тому право сили слід розглядати як невід’ємний атрибут її розвитку. Боротися треба із зловживанням правом сили, а не з її подоланням, яку ми розглядаємо як наявність будь-яких переваг у різних сферах людської діяльності.

Досвід колишнього Радянського Союзу в цьому розумінні є досить показовим. Обмеживши активність носіїв права сили у прояві своїх переваг економічна система, а потім і політична зазнали спочатку своєї стагнації, а потім закономірного руйнування. Сучасний Китай, позбувшись цих вад, як відомо, досягнув великих успіхів у розвитку своєї країни. Це ж стосується В’єтнаму, Лаосу. Натомість приклади Куби та КНДР свідчать про вразливість тотального обмеження проявів права сили у механізмі соціального прогресу.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи, можемо зробити висновок, що право сили іманентне розвитку людської цивілізації, а отже носить метафізичний (причинний) характер. Небезпечним є зловживання правом сили, а от використання переваг на користь більшості є позитивним явищем. Обмеження зловживанням правом сили передбачає два варіанти. Перший – це створення системної противаги у вигляді активної протидії представникам такої сили, другий – самообмеження носіїв права сили. Ілюстрацією першого випадку у політичній сфері може виступати активне громадянське суспільство, спроможне ефективно протидіяти неправомірним зазіханням держави на його права (більшість країн розвинутого Заходу, наприклад, рух «Жовтих жилетів» у Франції), ілюстрацією другого – практика функціонування політичних інститутів скандинавських країн, де представники великого бізнесу як носії сили не розглядають державу як засіб отримання прибутків (на відміну від діяльності більшості олігархів України).

Виходячи з наведеного, перспективними виглядають наступні напрями дослідження: політичні та правові механізми протидії

інституційним проявам зловживання правом сили, аксіологічні проблеми самообмеження права сили.

Список літератури

1. *Пучнин А.С.* Принуждение и право. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Пучнин А.С. – Тамбов, 1999. – 234 с.
2. *Иванников И.А.* Право как форма выражения силы // Юридична Україна / Теорія та історія держави і права. – 2015. – Грудень (№1–12).
3. *Бесчастный В., Гребеньков Г.* Сила права як політико-правовий феномен // Віче. – 2007. – Березень. – № 5.
4. *Гусев В.І.* Метафізика як філософська наука // Наукові записки НаУКМА. – 2016. – Том 180. – Філософія та релігієзнавство. – С. 3–11.
5. *Спиноза Б.* Избранные произведения. – Т. 2. – М., 1957. – 637 с.
6. *Ernst von Weizsäcker and Anders Wijkman.* New Report to the club of Rome: Comon on! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.clubofrome.org/2017/10/25/new-report-to-the-club-of-rome-come-on> (дата звернення 10.01.2020) – Назва з екрану.
7. *Фукуяма Ф.* Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. – К.: Наш формат, 2019. – 608 с.
8. *Колін Крауч.* Наша модель демократії не дає нам шансів на участь в політиці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.colta.ru/articles/society/22161-kolin-krauch-nasha-model-demokratii-ne-daet-nam-shansov-dlya-uchastiya-v-politike?fbclid=IwAR0-Iq6-ZHmchk6NujF9FIYGulOZWIOZ0NTgxjKBw2kGCMbpkiv1E0fbkYI> (дата звернення 10.01.2020) – Назва з екрану.
9. «Социализм для богатых, капитализм для бедных»: интервью с Ноамом Хомским. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://discours.io/articles/chapters/sotsializm-dlya-bogatyh-kapitalizm-dlya-bednyh-intervyu-s-noamom-homskim> (дата звернення 10.01.2020) – Назва з екрану.
10. З виступу М. Ханауера в форматі TED Talks 13 вересня 2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ted.com/talks/nick_hanauer_the_dirty_secret_of_capitalism_and_a_new_way_forward
11. Див.: *Рудольф Гильфердинг.* Финансовый капитал: Новейшая фаза в развитии капитализма. – М.: URSS, 2017. – 418 с.

12. <https://www.youtube.com/watch?v=SJec48MieLY>. (accessed 15/07/2012). – The name from the screen.

References

1. Puchnyn A.S. Prynuzhdenye y pravo. Dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Puchnyn A.S. – Tambov, 1999. – 234 s. [in Russian].

2. Yvannykov Y.A. Pravo kak forma vyrazheniya sylы // Yurydychna Ukraina / Teoria ta istoriia derzhavy i prava. – 2015. – Hruden. – №1–12. [in Russian].

3. Beschastnyi V. ta Hrebenkov H. Sylа prava yak polityko-pravovyi fenomen. Viche. – 2007. – Berezen. – № 5. [in Ukrainian].

4. Gusyev V. I. Metafizika yak filosofska nauka // NAUKOVI ZAPISKI NaUKMA. – 2016. – Tom 180. – Filosofiya ta religiyevnavstvo. – S. 3–11. [in Ukrainian].

5. Spinoza B. Izbr. proizvedeniya. – T. 2. – M., 1957. – S. 291. [in Russian].

6. Ernst von Weizsacker and Anders Wijkman. New Report to the club of Rome: Comon on! [Elektronij resurs] // Rezhim dostupu: <https://www.clubofrome.org/2017/10/25/new-report-to-the-club-of-rome-come-on> (data zvernennya 10.01.2020) – Nazva z ekranu.

7. Fukuyama F. Politichnij poryadok i politichnij zanepad. Vid promislovoyi revolyuciyi do globalizaciyi demokratiyi /per. z ang. Taras Cimbal i Roman Kornuta. – K.: Nash format, 2019. s.16. [in Ukrainian].

8. Kolin Krauch. Nasha model demokratii ne daet nam shansov na uchastie v politike [Elektronij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.colta.ru/articles/society/22161-kolin-krauch-nasha-model-demokratii-ne-daet-nam-shansov-dlya-uchastiya-v-politike?fbclid=IwAR0-Iq6-ZHmchK6NujF9FIYGulOZWIOZ0NTgxjKBw2kGCMbpkvi1E0fbkYI> (data zvernennya 10.01.2020) – Nazva z ekranu. [in Russian].

9. «Socializm dlya bogatyh, kapitalizm dlya bednyh»: intervyyu s Noamom Homskim. [Elektronij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://discours.io/articles/chapters/sotsializm-dlya-bogatyh-kapitalizm-dlya-bednyh-intervyyu-s-noamom-homskim>(data zvernennya 10.01.2020) – Nazva z ekranu. [in Russian].

10. Z vistupu M. Hanauera v formati TED Talks 13 veresnya 2019 r. [Elektronij resurs]. – Rezhim dostupu: https://www.ted.com/talks/nick_hanauer_the_dirty_secret_of_capitalism_and_a_new_way_forward.

11. Div. Rudolf Gilferding. Finansovyj kapital: Novejshaya faza v razvitii kapitalizma. M.: URSS, 2017. [in Russian].

12. <https://www.youtube.com/watch?v=SJec48MieLY>. (accessed 15/07/2012) – The name from the screen.

О.Л. Богініч. Метафізичний сенс права сили
O.L. Boginich. The metaphysical meaning the rule of force

Авторська довідка:

Богініч Олег Леонідович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОГО АТЕЇЗМУ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

А. Черненко

*Центр гуманітарної освіти НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01601
annafllyche@gmail.com*

У статті здійснено спробу дослідити методологічні аспекти вивчення та тлумачення ідейних підвалин «нового атеїзму». Резюмовано, що питання трактування розуміння релігії і релігійної віри новими атеїстами, релігійної та нерелігійної моралі в трактуваннях нових атеїстів, спростування доказів буття Бога новими атеїстами перебувають в полі зору сучасних релігієзнавців, соціальних філософів, філософів. Установлено, що «новий атеїзм» відбиває певний етап західного й англо-американського вільнодумства і є цікавим феноменом в історії раціональної думки. В цілому «новий атеїзм» має певну схожість з ідеями природничо-наукового матеріалізму, адже його представники багато в чому повторюють постулати мислителів минулого, наводячи нові аргументи. Розквіт «нового атеїзму» тісно пов'язаний з розвитком сучасних комунікаційних технологій. «Новий атеїзм» є постмодерністським переосмисленням ідей минулого.

Ігнорування умов виникнення цього руху дозволить редукувати його до вже згаданого природничо-наукового матеріалізму і не дасть можливості адекватно вивчити це явище. Підсумовано, що ідеї нового атеїзму активно критикуються в середовищі англо-американських атеїстів, агностиків, теологів, секуляристів і гуманістів. Зазначено, що нині наукові дослідження «нового атеїзму» залишаються дещо «ембріональними». Переважна більшість наукових праць на цю тему нині розрахована на вузьку аудиторію. Як правило в змісті досліджених джерел науковці відстоюють певні теологічні позиції, але не досліджують динаміку розвитку, становлення та функціонування «нового атеїзму» в сучасному суспільстві.

Узагальнено, що нині існує порівняно невелика кількість фундаментальних досліджень ідейності «нового атеїзму». Відтак, питання вивчення атеїзму залишається довгостроковою

перспективною науковою проблемою. Аналіз «нового атеїзму» в даний час зосереджено науковцями в порівняно обмеженій кількості сфер знання: історичний контекст виникнення «нового атеїзму», соціологічні виміри «нового атеїзму», філософські властивості «нового атеїзму» та психологічні характеристики його прихильників.

Ключові слова: *атеїзм, новий атеїзм, вільнодумство, філософія вільнодумства, методологія.*

RESEARCH OF THE NEW ATHEISM: METHODOLOGICAL ASPECT

A. Chernenko

*Center for Humanitarian Education of the National Academy of
Sciences
of Ukraine,
st. Tryokhsvyatitelska, 4, Kyiv, Ukraine, 01601
annafllyche@gmail.com*

The article deals with the research of methodological problem of studying and interpretation of the ideological foundations of the «new atheism». It has been summarized that the issues of interpretation of the understanding of religion and religious faith by new atheists, religious and non-religious morality in the interpretations of new atheists, refutation of the evidence of God's existence by new atheists are in the field of view of modern religious scholars, social philosophers and philosophers. It has been determined that the «new atheism» reflects a certain stage of western freethinking and interesting phenomenon in the history of rational thought. In general the «new atheism» has some similarity with the ideas of natural science materialism, after all, its representatives largely repeat the postulates of thinkers of the past, giving new arguments. The growth of the «new atheism» is closely related to the development of modern communicative technologies. The «new atheism» is a postmodern rethinking of the ideas of the past.

Ignoring the conditions the emergence of this movement will give the possibility of reducing it to the already mentioned natural science materialism and will not allow to adequately study this phenomenon. It has been summarized that ideas of the new atheism are actively criticized among Anglo-American atheists, agnostics, theologians, secularists and humanists. It has been mentioned that in present scientific studies of the

«new atheism» remain somewhat «embryonic». The most amount of scientific works on that issue are intended for a narrow audience. As a rule, in the content of the studied sources, scientists defend certain theological positions, but do not examine the dynamics of development, formation and functioning of the «new atheism» in modern society.

It has been generalized that in present there is relatively a small number of fundamental studies of ideology of the «new atheism». Thus, the question of study-ing atheism is still a long-lasting prospective scientific problem. The analysis of the «new atheism» is currently concentrated by scientists in a relatively limited number of areas of knowledge: the historical context of emergence of the «new atheism», sociological dimensions of the «new atheism», philosophical properties of the «new atheism» and psychological features of its supporters.

Key words: *atheism, new atheism, freethinking, philosophy of freethinking, methodology.*

Вступ. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Перші роки двадцять першого століття висунули проблемні питання навколо релігії на перший план суспільних та політичних дискусій. Однією з визначальних рис цього стало виникнення активної форми атеїзму, відомої як «новий атеїзм», яка прагнула відкрито кинути виклик і критикувати релігійні переконання та пропагувати чесноти розуму, раціональності та науки. Підживлюючись серією бестселерів, і супроводжуючись високим рівнем зацікавленості ЗМІ, новий атеїзм незабаром став чимось на зразок соціально-культурного феномену.

«Новий атеїзм» – один із сучасних напрямків англо-американського вільнодумства. Основними фігурами, з якими асоціюється рух «нового атеїзму», залишаються Р. Докінз, Д. Деннет, В. Стенджер, С. Харріс і К. Хітченс. Разом з тим їх роботами даний рух аж ніяк не висчерпується: існує значна кількість послідовників, котрі в різному ступені підтримують і розвивають ідеї «нових атеїстів». Цей факт, а також неоднозначний інтерес до «новому атеїзму» з боку богословів і вільнодумних спрямовує наукову спільноту до дослідження питання методологічного вивчення окресленого феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що нині науковці відзначають, що виникнення нового атеїзму сигналізує про подальше ослаблення так званого «атеїстичного табу» в американському суспільстві і сприяє просуванню ідей секуляризму і

гуманізму [1; 2; 7; 8; 9]. Однак необхідно зауважити, що ситуація дещо складніша, ніж протистояння «світського» і «релігійного». «Новий атеїзм» породжує не тільки дискусії з представниками різних релігій (головним чином християнства). Він сприяє кращому осмисленню вільнодумцем свого місця і ролі в сучасному суспільстві через конкуренцію з «новим атеїзмом». Таким чином, позитивна функція «нового атеїзму» полягає в удосконаленні та легітимації атеїстичного світогляду, а також у підвищенні самоповаги тих вільнодумних, які до цього відчували себе вигнанцями суспільства.

Крім того, аналіз наукової літератури свідчить про те, що «хвиля», піднята «новим атеїзмом», сприяла загостренню інтересу до дослідження вільнодумства в англо-американській науці [10; 11]. Поза як «новий атеїзм» знайшов значну кількість послідовників, котрі в тій чи іншій мірі розвивають і підтримують його основні положення, а також сприяв посиленню інтересу до проблем атеїзму і невіри з боку дослідників [3]. Водночас, більшість продовжувачів ідей «нового атеїзму» загострюють свою увагу виключно на християнстві [4]. Це, на наш погляд, може сприяти стагнації даного напрямку вільнодумства. Однак сучасні наукові дослідження нового атеїзму розраховані на вузьку аудиторію [5]. Як правило, в змісті досліджених джерел науковці відстоюють певні теологічні позиції, але не досліджують динаміку розвитку, становлення та функціонування «нового атеїзму» в сучасному суспільстві. Нині існує порівняно невелика кількість фундаментальних досліджень ідейності «нового атеїзму». Відтак, питання вивчення атеїзму залишається довгостроковою перспективною науковою проблемою.

Метою статті визначено аналіз методологічних проблем дослідження «нового атеїзму».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сьогодні питання трактування розуміння релігії і релігійної віри новими атеїстами, релігійної та нерелігійної моралі в трактуваннях нових атеїстів, спростування доказів буття Бога новими атеїстами перебувають в полі зору сучасних релігієзнавців, соціальних філософів, філософів, спеціалістів в галузі філософської антропології, етики. Поза як «новий атеїзм» відбиває певний етап західного й англо-американського вільнодумства і цікавий феномен в історії раціональної думки.

В цілому «новий атеїзм» має певну схожість з ідеями природничо-наукового матеріалізму, адже його представники багато в чому повторюють постулати мислителів минулого, приводячи нові

аргументи. Розквіт «нового атеїзму» тісно пов'язаний з розвитком сучасних комунікаційних технологій. «Новий атеїзм» є постмодерністським переосмисленням ідей минулого. Ігнорування умов виникнення цього руху дозволить редукувати його до вже згаданого природничо-наукового матеріалізму і не дасть можливості адекватно вивчити це явище. Однак не зважаючи на той факт, що ідеї нового атеїзму активно критикуються в середовищі англо-американських атеїстів, агностиків, теологів, секуляристів і гуманістів, нині існує велика кількість методологічних проблем витлумачення змісту окресленого феномену.

Білою плямою у трактуванні феномену «новий атеїзм» є його політичний вимір. Прикладом цього є нещодавно відредагований том про новий атеїзм, який нібито пропонує вичерпне вивчення теми, містить статті, що витлумачують різні відомості зі сфер релігієзнавства, соціології релігії, соціології науки, філософії та теології (за А. Amarasingham «Introduction: What is the new atheism?» [8]), але не містить нічого щодо політичного аналізу впливів ідей нових атеїстів на перебіг політичних процесів у світі.

Нещодавно почали з'являтися дослідження, спрямовані на цю прогалину. Однак дослідження в цій галузі залишаються обмеженими. Більш активна динаміка нового атеїзму, включаючи його політичні цілі, організацію та стратегії, особливо поза доробками невеликої кількості відомих авторів, які зазвичай вважаються представниками нового атеїзму в цілому, залишаються в основному невивченими. Така прогалина особливо бентежить наукову спільноту, оскільки політична активність є однією з ознак самого атеїзму. Порівнюючи величезні розбіжності в силах і ресурсах, якими керує атеїзм і релігія в Сполучених Штатах, З. Трофімова [5; 6] резюмує, що, наприклад, Річард Докінз, ймовірно, найвідоміший з усіх нових атеїстів, робить цю проблему цілком зрозумілою, «Ваша боротьба», – каже він, – «це не стільки інтелектуальна боротьба, скільки політична боротьба: що ми будемо з цим робити?».

Вважаємо, що однією з методологічних проблем вивчення «нового атеїзму» є нагальна необхідність конкретизації його політичних вимірів. Перш за все, на наше переконання доцільно здійснити детальний огляд найпомітніших політичних особливостей нового атеїзму, зосереджуючись, зокрема, на організаційних, стратегічних та державно-політичних його вимірах. Очевидним є той факт, що визначення параметрів нового атеїзму – це непросте завдання для соціальної філософії.

Тому в останні два-три десятиліття світове й вітчизняне релігієзнавство різко змінило вектор досліджень. Від критики релігії і демонстрації позитивних сторін атеїзму і вільнодумства воно перейшло до виявлення позитивної ролі релігії, розкриття її гуманістичного потенціалу і навіть благодетельного впливу на науку. Останнє дуже чітко виражено, як зазначає В. Слепцова [3], зокрема, в збірнику статей відомих філософів «Філософсько-релігійні витoki науки» [3].

Не заперечуючи в принципі правомірність такої зміни світоглядних орієнтирів, все ж зазначимо, що подібне зосередження уваги на релігії при свідомо позитивній її оцінці та фактичне забуття традицій різних форм її критики спотворюють духовну еволюцію людства. На противагу цьому, вважаємо, що методологічний підхід до витлумачення змісту ідеологічного підґрунтя «нового атеїзму» повинен відбиватися в тезі про те, що релігія і атеїзм – це єдність протилежностей, дві грані людської культури, яка активно розвивається. Вільнодумство і атеїзм виникають з такою ж необхідністю, як і релігійні форми свідомості. Інша справа, що протягом тисячоліть переважала релігія, а її осмислена критика стала помітною лише в останні кілька століть.

Літератури на тему атеїзму, невір'я і вільнодумства досить багато. Перш за все відзначимо величезний масив публікацій радянського періоду. Він включає як підручники для ЗВО і системи партійного навчання, так і наукові статті та монографії. За так званим «науковим атеїзмом» захищалися кандидатські і докторські дисертації. Координувала цю роботу спеціальна установа – Інститут наукового атеїзму. Ідеологічна навантаженість всіх цих публікацій і досліджень певною мірою знижувала їх теоретичну значущість, але орієнтація на наукові методи дослідження, раціональна і гуманістична спрямованість були, безумовно, позитивною їх рисою.

Відзначимо, що методологія дослідження «нового атеїзму» знайшла відображення в наукових публікаціях З. Трофімової, котра пропонує виділяти різні напрями вільнодумства (неопозитивістський, фрейдистський, неофрейдистський, нігілістичний, течії «атеїстичного екзистенціалізму», «секулярного гуманізму», «натуралістичного гуманізму» і «еволюційного гуманізму»), одним з яких є «новий атеїзм». Таким чином, «новий атеїзм» являє собою певний етап вільнодумства і цікавий феномен в історії раціональної думки.

Висновки дослідження і перспективи подальшого розвитку наукового дискурсу у напрямку, що аналізувався. Основною методологічною проблемою вивчення «нового атеїзму» є той факт, що

атеїзм не зводиться до заперечення віри в надприродні сили; він включає аргументацію цього заперечення, а це передбачає рішення безлічі філософських питань: про сутність буття, про закономірності розвитку світу, в тому числі суспільства, про природу свідомості, про істину, про причини виникнення релігії, про сенс життя тощо. Тому різні форми атеїзму тісно пов'язані з певними філософськими концепціями. Таким чином, існують деякі загальні риси світогляду, що об'єднують представників «нового атеїзму». Водночас, на підставі аналізу першоджерел, дослідницької та критичної літератури виявлено три основних компоненти, які об'єднують різних представників «нового атеїзму» й проблематизують виокремлення методологічних підвалин вивчення «нового атеїзму». Так, метафізичний компонент складається із заперечення будь-якої надприродною реальності. Це дозволяє характеризувати «новий атеїзм» як матеріалістичний напрямок сучасного вільнодумства. «Новий атеїзм», відповідно до матеріалістичного свого світогляду проголошує розум, раціональність і науку кращими засобами розуміння дійсності. Епістемологічна складова нового атеїзму відбиває обґрунтування положення про ірраціональність релігійної віри. Епістемологічна складова «нового атеїзму» полягає у визнанні ірраціональності релігійної віри, що ґрунтується на суб'єктивних переживаннях і довірі авторитету, а не на наукових доказах. Моральний компонент «нового атеїзму» – моральний реалізм – теорія, згідно з якою етичні затвердження або об'єктивно істинні, або об'єктивно помилкові, а їх істинність і хибність повинні співвідноситися з фактами благополуччя живих істот. «Новий атеїзм» витісняє релігію зі сфери моралі, вказуючи на те, що етика – це не наука, а її розвиток. Така багатогранність «нового атеїзму» породжує складнощі у конкретизації методологічних основ для його вивчення.

Список літератури

1. Головушкин Д. А. Религиозный фундаментализм / религиозный модернизм: концептуальные противники или амбивалентные феномены? *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного ун-та. Сер. 1, Богословие. Философия.* 2015. № 1. С. 87–97.

2. Идеологи мирового атеизма перешли к антиисламскому популизму. Стаття інформаційно-аналітичного каналу «Ансари». URL: <http://www.ansar.ru/sobcor/ideologi-mirovogo-ateizma-pereshli-k-antiislamskomu-populizmu> (дата звернення: 23.02.2020р.).

3. Слепцова В. В. «Новый атеизм» как феномен современного свободомыслия. *Вестник Московского университета*. 2015. № 1. С. 107–118.
4. Слепцова В. В. Особенности критики религии С. Харрисом. *Религиоведение*. 2014. № 4. С. 101–110.
5. Трофимова З. П. Гуманизм, религия, свободомыслие. М.: Изд-во МГУ, 1992. 128 с.
6. Трофимова З. П. Метатеория современного англо-американского свободомыслия. *Религиоведческий альманах*. № 1 (3). 2017. С. 96–119.
7. Эпштейн Алек Д. Мозаика нерелигиозного свободомыслия: атеизм, агностицизм и другие интеллектуальные доктрины. URL:<http://www.nlobooks.ru/node/6479#sthash.FYOaEZso.dpuf> (дата звернения: 20.06.2021 п.)
8. Amarasingam Amarnath Introduction: What is the New Atheism? Religion and the New Atheism: a critical appraisal. URL:<http://dx.doi.org/10.1163/ej.9789004185579.i-253.8> (дата звернения: 28.08.2020р.)
9. Baggini J. The New Atheist Movement is destructive. URL:http://fritanke.no/index.php?page=vis_nyhet&NyhetID=8484 (дата звернения: 20.06.2021 п.)
10. Binder Islamic Liberalism: A Critique of Development Ideologies. Chicago.: Univ. of Chicago Press, 1988. 129 p.
11. Blankholm J. Secularism, Humanism, and Secular Humanism: Terms and Institutions. *The Oxford Handbook of Secularism*. 2017. № 6. P. 690–705.

References

1. Holovushkyn D. A. Relyhyoznyi fundamentalizm / relyhyoznyi modernizm: kontseptualnye protyvnyky yly ambyvalentnye fenomeny? [Religious fundamentalism / religious modernism: conceptual opponents or ambivalent phenomena?] *Vestn. Pravoslav. Sviato-Tykhonovskoho humanytar. un-ta. Ser. 1, Bohoslovye. Fylosofyia* [Vestn. Orthodox St. Tikhon's humanitarian. un-that. Ser. 1, Theology. Philosophy]. 2015. № 1. S. 87–97.
2. Ydeolohy myrovoho ateyzma pereshly k antyyslamskomu populyzmu. Statia ynfornatsyonno-analytycheskoho kanala «Ansary» [The ideologists of world atheism switched to anti-Islamic populism. An article by the information-analytical channel «Ansari»]. URL:

<http://www.ansar.ru/sobcor/ideologi-mirovogo-ateizma-pereshli-k-antiislamskomu-populizmu> (дата звернення: 23.02.2020r.).

3. Sleptsova V. V. «Novui ateyzm» kak fenomen sovremennoho svobodomyshlyia [«New Atheism» as a Phenomenon of Modern Free Thought]. Vestnyk Moskovskoho unyversyteta [Moscow University Bulletin]. 2015. № 1. S. 107– 118.

4. Sleptsova V. V. Osobennosti krytyky relyhyu S. Kharrysom [Features of criticism of religion by S. Harris]. Relyhyovedenye [Religious studies]. 2014. № 4. S. 101–110.

5. Trofymova Z. P. Humanyzm, relyhyia, svobodomuslye [Humanism, religion, free thinking]. M. : Yzd-vo MHU, 1992. 128 s.

6. Trofymova Z. P. Metateoryia sovremennoho anhlo-amerykanskooho svobodomuslyia [Metatheory of modern Anglo-American free thinking]. Relyhyovedcheskyi almanakh [Religious Almanac]. № 1 (3). 2017. S. 96–119.

7. Эпштейн Алек Д. Мозайка нерельйозноho svobodomuslyia: ateyzm, ahnostytsyzm y druhye yntellektualnue doktryny [The Mosaic of Non-Religious Free Thought: Atheism, Agnosticism, and Other Intellectual Doctrines]. URL:<http://www.nlobooks.ru/node/6479#sthash.FYOaEZso.dpuf> (дата звернення: 20.06.2021r.) Amarasingam.

8. Amarnath Introduction: What is the New Atheism? Religion and the New Atheism: a critical appraisal. URL: <http://dx.doi.org/10.1163/ej.9789004185579.i-253.8> (дата звернення: 28.08.2020 p.)

9. Baggini J. The New Atheist Movement is destructive. URL: http://fritanke.no/index.php?page=vis_nyhet&NyhetID=8484 (дата звернення: 20.06.2021 p.)

10. Binder Islamic Liberalism: A Critique of Development Ideologies. Chicago.: Univ. of Chicago Press, 1988. 129 p.

11. Blankholm J. Secularism, Humanism, and Secular Humanism: Terms and Institutions. *The Oxford Handbook of Secularism*. 2017. №6. P. 690–705.

А. Черненко. Дослідження нового атеїзму: методологічний аспект

A. Chernenko. Research of the new atheism: methodological aspect

Авторська довідка:

Черненко Анна – аспірант кафедри філософії Центру гуманітарної освіти НАН України.

Відлуння видань

МЕТАФІЗИКА КИЄВОМИСЛЕННЯ (огляд серії книг)

М.Ю. Савельєва, Т.Д. Суходуб

Книги серії «Києвомислення» [2; 4; 5; 6; 9; 10] відтворюють усталений у філософський дискурс порівняно недавно інтерес до «міста» як проблеми метафізичного міркування. Відзначимо, що до цієї тематики долучалися й українські вчені [див.: 7; 8]. Орієнтація на дане спрямування філософських розвідок закономірно актуалізувало питання щодо понятійного апарату та методології такого аналізу. Поступово з'являється, як є сенс вважати, ключовий термін у «містознавчих» роздумах – «topos» (з гр. місце, місцевість), який використовується і в аналізі теоретичних підходів до міста як соціокультурного феномена, що виник і змінює свій обрис на тих чи інших етапах історії, і в контексті створеної певним містом міфології, і у дослідженнях сучасних практик освоєння міського простору тощо.

Методологічною основою топологічної рефлексії виступило «ландшафтне» мислення, яке дозволило розкрити характерні риси і такого «місця на землі» як «місто». Під «ландшафтним» мисленням розуміється рефлексія, спрямована на розкриття смислів того чи іншого «місця» як певного культурного середовища, як феномена, що народжується присутністю людини, і одночасно як інтелектуального процесу, спрямованого на самоаналіз, розуміння власних почуттів та думок людини, спричинених «місцями» її перебування. Загалом же «ландшафтне» мислення виходить із семіотичного тлумачення культури як поліфункціонального цілого, в якому природні, ментальні образи, філософія, мистецтво, соціокультурні практики розвиваються за законами історичної (колективної чи особистої) пам'яті, що передбачає у міркуваннях зважання на зв'язок «місця» та думки, «місця» та творчої діяльності особистості, «місця» та життя людини. Таке мислення, безумовно, несе в собі елементи символічного, міфологічного дискурсу, але головна особливість ландшафтного

мислення полягає в тому, що воно передбачає відтворення смислів духовного буття людей через акцентуацію, означення «місця», «місцевості» як витоку ідей, ментальних образів, біографій.

Німецьке слово «Landschaft» у топологічній рефлексії не є описом місцевості, зі своїми специфічними ознаками та природного походження елементами, що характеризують рельєф ґрунту, кліматичні особливості, природні зони тощо. Тут «ландшафт» розуміється як «місце» особистісного буття людини. Тобто в означеному аспекті ландшафт – не живий, природою чи соціумом створений «пейзаж», «картина» зовнішніх для людини вражень, а те «місце», яким вона живе зсередини, у своїй душі, з яким чуттєво пов'язаний її духовний світ. Висловлюючись інакше, «ландшафтне» мислення, спираючись на поняття «місце», творить «ціннісні світи», які є для самосвідомості людини гранично значущими феноменами її буття. Тобто, у «ціннісних світах» відтворюються індивідуально-чуттєво-особистісне сприйняття світу, де окремий предмет набуває особливого сенсу – при цьому не важливо, чи це буде дитяча іграшка, враження про яку було приглушено на якийсь період нібито нашою дорослістю, або ми мислитимемо світ у його граничній межі, як універсум (тобто, у всій можливій повноті «життєвого світу» людини). До таких «предметів» чи «ціннісних світів», приміром, можна віднести такі феномени духовного буття людини як «рідна вулиця» чи «місто першого кохання», чи «мала батьківщина» тощо.

У «ціннісних світах» людина виховується і самовиховується, вона їх створює і ними живе... Про «ціннісні світи» як значущі для людини «місця» найкраще говорить поезія. Звернімо, наприклад, увагу, як розкривається в ній тема такого «місця» як Київ:

Київ – родина нежная,
Звучавшая мне во сне,
Юность моя мятежная,
Наконец ты вернулась мне!
Я готов целовать твои улицы,
Прижиматься к твоим площадям.
Я уже постарел, ссутулился,
Потерял уже счёт годам.
А твои каштаны дремучие,
Паникадила Весны,
Всё цветут, как и прежде, могучие,
Берегут мои детские сны...

(А. Вертинский)

Без киевского братства

деревьев и церквей
вся жизнь была б гораздо
безродней и мертвей
<...>
Здесь дух высок и весок,
и пусть молчат слова:
от врубелевских фресок
светлеет голова.
Идём на зелен берег
над бездной ветряной
дышать в его пещерах
святою стариной...

(Б. Чичибабин).

Роздуми про «місця», отже, підводять й до постановки смисло-життєвих проблем, про що заговорила не тільки література, але й філософія, публіцистика. Для самосвідомості виявляється недостатнім індиферентне сприйняття «місць» лише як «точок» простору, з людиною непов'язаних. Таким чином тема «місця» поступово набула статусу філософської проблеми, розв'язання якої певним чином сприяло становленню філософського краєзнавства.

М. Гайдеггер, розрізняючи мислення і уміння вибудовувати силогізми, зауважував, що лише перше є творчим процесом, бо виказує себе як майстерність, друге ж – інструмент, необхідне «ремесло», пов'язане з розумінням суцього. В цьому контексті філософське мислення є приведенням у рух метафізики, яка (як власне саме людське буття) є запитуванням «понад суцього» [12]. Зауважимо, що саме таке гайдеггерівське запитування («понад суцього») створило у філософському дискурсі можливість топологічної рефлексії. Людина відчула себе самостійною у своєму тлумаченні світу, відкрила можливості іншої життєвої та інтелектуальної ритміки, що не властива власне її природі, а виходить із розуміння ландшафту в «досвіді життя» (своєму та інших). Сам М. Гайдеггер в такому контексті описував своє життя в гірському селищі наступним чином: «Часом працю в горах доводиться досить надовго переривати... Але як тільки я повертаюся нагору, у перші ж години весь світ колишніх питань знову з усіх боків обступає мене в будиночку, і при цьому в тих же словесних відбитках, в яких я залишив його» [11, с. 369–370].

Гайдеггерівський досвід філософського мислення поза обґрунтуванням буття суцим дозволив ототожнити буття з «присутністю». А це, у свою чергу, відкрило можливість мислити людину, її місце, не як щось «покладене» поряд з іншими предметами,

а як особистісно справжню людину, що відбувається «тут» і «тепер», що вписує її у світ не стороннім спостерігачем чи споглядачем, а «присутнім», що змінює не стільки розуміння життя, як саме життя людини. Ймовірно, з цієї налаштованості, образно кажучи, на мелодію «місце» виростає і переконання філософа в тому, що місцевість, отже і справжня народність, будуть говорити в самій людині і для самої неї. Гайдеггер упевнений, що справжня філософська праця створюється дійсністю ландшафту, з нього виростає і власне існування мислячого як такого: «Тільки праця відкриває простори, в які вступить дійсність цих гір. Низка праць до кінця занурена в ландшафт, в його перебування» [11, с. 368].

Отже, на думку М. Гайдеггера, саме дійсність ландшафту створює можливість філософії. Філософ виходив із того, що «буття має місце», отже, що обставину і думка не повинна оминати. Світ в індивідуальному сприйнятті ніби намовляє людині своє невимовне і чекає від неї слова про себе. Та й людина змінює себе, самовизначаючись через «місця» присутності, навчається чути все не сказане їй досі і тому не висловлене нею для себе та усіх. Звісно, звернення до «*topos*» як предмета метафізичних роздумів, звичайно, змінило стиль філософствування, що позначилося на граничній індивідуалізації та екзистенціалізації філософського мислення, що відкриває, здавалося б, «одиночного» порядку проблеми як загальні, а особливі, дорогі серцю «місця», як близькі й іншим.

Ось на такому методологічному підґрунті виник задум створення монографічної серії «Києвомислення», хоча, як варто відзначити, виник як би заднім числом. Спочатку з'явилася у 2016 році книга, присвячена 150-річчю від дня народження Льва Шестова. І тільки потім стало ясно, що це не просто чергове спільне видання, присвячене творчості видатного філософа, а частина чогось більшого, більш масштабної праці, яку варто зробити. Отже, книга вийшла, але залишилося відчуття начала, що триває... І справді, дослідження підстав мислення видатного, відомого на весь світ співвітчизника підводило до думки про глибинний, буттєвий взаємозв'язок свідомості та етосу – місця, де воно вперше себе проявляло. Того самого етосу, який Геракліт називав «божеством людини», тому що вбачав у ньому джерело розгортання долі.

В результаті з'явилася ідея об'єднати відомих філософів, культурологів, істориків, літераторів за загальною для всіх ознакою – фактом народження у Києві, незалежно від того, як довго вони тут прожили. Об'єднати, щоб зрозуміти, чи став київський етос топосом –

загальною основою їхніх творчих біографій. Так з'явилася ідея випуску книжкової серії.

Певним чином народжена ідея обґрунтувати зв'язок мислення з конкретним географічним місцем в чомусь і доволі «авантюрна», а подекуди й відверто міфологічна, бо ми ж чудово розуміємо, що прийшли в цей світ у тому чи іншому місці взагалі випадково, і отже, повинні прийняти це як даність. А своїми індивідуально-особистісними особливостями ми завдячуємо в першу чергу зовсім іншим – непередметним, метафізичним чинникам. Однак чомусь опиняємося не в змозі уникнути спокуси підмінити смисли і найчастіше бачимо містичну певність духовного світу та всього способу життя конкретними чинниками світу зовнішнього, предметного. Адже у якийсь момент свідомість готова наділити окремі обставини винятковою значущістю: наприклад, уявити себе захопленим у полон конкретним проявом соціально-організованого простору – міським інтер'єром. Й не тому, що не справляється з можливістю щось зрозуміти, а навпаки, розуміє раптово, що цей світ живе своїм життям і здатний відкриватися новими, невідомими раніше сторонами, і владно диктує своїм мешканцям, де б вони не знаходилися, норми та правила життя та мислення...

У той же час місце народження, звичайно, формує деякі індивідуальні ментальні властивості, що виявляються в особливостях ставлення до навколишнього світу. Але жодна з цих властивостей сама по собі не є формотворчою особистісних якостей як факторів прояву усвідомленого ставлення до себе у світі залежно від поставленої мети. Для особистісного становлення потрібне, як казав М. К. Мамардашвілі, «друге народження» – в акті свідомості, де самостійне визначення місця перебування у світі є лише одним із чинників. Тому цілком резонно, інколи ж і необхідно пов'язувати окремі періоди творчості з місцем перебування, адже останнє часто формує зміст творчої проблематики.

Це має особливий сенс для тих, хто зробив географічне самовизначення частиною власної історії, критерієм особистісного буття, сформувавши це як власний духовно-чуттєвий досвід, – йдеться, наприклад, про М. Булгакова або М. Бердяєва. Або про М. Врубеля, який не народився в Києві, але душевно прикипів до нього. В той же час, напевно, великий сумнів викликає припущення про існування «київського стилю творчості», «київського погляду на світ», «київського стилю мислення» як метафізичних норм, як форм ставлення до світу загалом, чи як виміру ціннісного наповнення життя. У крапцюму випадку це можна сприймати як символ, метафору або

персональний міф. Невже можливо, провівши на цій землі зовсім небагато, справді забрати з собою її дихання? Не тільки усвідомлену і стриману вдячність і вельми невиразні згадки про Київ, написані в зрілі роки, а щось безумовне, самозабутнє, властиве тільки цьому місцю і наклало неповторний відбиток на всю манеру життєтворчості? Як вважаємо, це цілком можливо, адже любов і духовна прихильність до місця проживання духу – чи то Київ, Петербург, Одеса, Кенігсберг, Вітебськ, Коктебель чи Рим – не зводиться до банальної присутності семантики художніх та повсякденних образів.

Адже є такий феномен – «містомислення», що означає архітектонічний принцип функціонування свідомості і, безумовно, виявляється в будь-якому творчому процесі, коли людина прагне упорядкувати цей світ, повноцінно сприймаючи себе лише у співвідношенні з оточуючим, намагаючись найбільш гармонійно вписатися в цей світ.

І хоча для переважної більшості «великих киян» межі ХІХ–ХХ століть Місто не стало тотальним мірилом творчої долі, – крім Михайла Булгакова, – метою творчості всіх їх без винятку стало ревне пестування в собі найкращого, що з'явилося з дитячими роками. Вигнаний на периферію думки, в глибини дитячих спогадів, Київ-місто нагадував про себе в паризьких кав'ярнях і єгипетських портах, в московських комуналках і влади-кавказьких ешелонах, на вулицях Праги і Берліна – постійною легкою відстороненістю, дистанційністю і майже лагідною поблажливістю сприйняття оточуючих подій. Оце особливе самопочуття, не схоже ні на яке інше світосприйняття, й має право бути названим «києвомисленням», – довічним душевним самозбереженням, самоусталенням перед спокусою хибної свободи або загрозою самотності позбавленого коріння мандрівника-блукача. Тому корінні кияни насилу і вкрай рідко ставали «своїми» серед «чужих» побратимів нової радянської інтелігенції та російської і української еміграції. Залишивши рідне Місто, вони все життя намагалися вбудуватися в нові для себе суспільні умови, але в них це погано виходило, тому що були вони самодостатні, і їх проблема самонабуття не турбувала. Їхня натура набула завершеності задовго до того, як революція і громадянська війна перекинули їх у вир блукань світом.

Досвід свідомості непомітно перетворював географію життєвого шляху на його психологічну топологію. І тому біографічні факти неминуче перемешуються з художнім вимислом та науковими міркуваннями на сторінках філософських трактатів, мистецтвознавчих нарисів та рецензій, поем, романів та повістей.

З перших днів життя на київському перетині кордонів та культур, у гущі вавилонського змішання мов, було особливим станом свободи бути щедрим – нічого не вибирати, все приймати як є. Місто виховувало особливий спокій щодо всього, що відбувається навколо, і цим, як не дивно, приборкувало долю. Вдивляючись же у вигляд колишнього Києва, що проступає затертими силуетами на старих фотографіях, легко помітити пропорційність, сумірність міста з людиною. Тому так гармонійно виглядають фасади будівель, лінії вулиць та острови парків, – тут все створено за необхідністю, у відповідь насущному. Нічого тут немає «про всяк випадок», все злагоджено і тому розумно.

Але ось минуло сторіччя, і якоесь непомітно разом із мешканцями кудись у сутінки зникла найближча і досі комусь рідна історія. Звичайно, стоїть на Андріївському узвозі милий серцям киян Будинок, і пам'ятні дошки висять на різнокольорових університетських фасадах, і ведуться меморіальні дослідження... У той же час все це чомусь перестало бути живою повсякденністю, зникло в анфіладах музеїв, куди тягне все рідше. І тимчасова дистанція тут не до того – просто все частіше стають на шляху в пам'яті величезні дзеркальні стіни, що відливають нестерпним блиском на київському сонці, і не пускають старовину в серця нових поколінь.

І все ж таки ми пам'ятаємо, як на початку ХХ століття Місто було точкою потужного інтелектуального тяжіння, що об'єднувало обивателів, богему і представників «строкої науки». В кафе на Фундуклеївській співали голосом Вергинського, а в оперу частенько найжджала Крушельницька. Печерськ заростав казковими фасадами Владислава Городецького. В науковому середовищі складалася дивовижна атмосфера богословсько-метафізичних пошуків. В Університеті Св. Володимира викладав історію Візантії професор класичної філології Юліан Кулаковський. У Київській Духовній Академії ґрунтовно розроблялася лінія неокантіанства. Це був золотий час педагогічної діяльності Глаголева, Екземплярського, Леніцького. У Політехнічному інституті викладав Сергій Булгаков, і там же у складі Державної екзаменаційної комісії був Д. І. Менделєєв. Варто розкрити численні томи Зібрання творів Блаженного Августина, і одним із перших у списку перекладачів впаде в око ім'я приват-доцента Опанаса Івановича Булгакова, – а це щось таке означає!.. І зовсім, зовсім трохи часу залишалося до початку діяльності Льва Шестова, Миколи Бердяєва, Густава Шпета, Володимира Вернадського...

Але мають, ймовірно, рацію ті, хто вважає, що «це місто переплетених доль практично ніколи не відіграло роль Мекки –

місця, куди прагнули дістатися, щоб утвердитись на мистецькому Олімпі» [3, с. 162]. Сюди прагнули, іноді надто сильно, але не для того, щоб отримати визнання; їхали отримати відповіді на запитання, а знаходили чи втрачали свої долі. Холодний Петербург і поважна, лінива Москва закликали своїх мешканців до «служіння», зобов'язуючи їх творити. Київ же був затишним та домашнім; тут хотілося жити гідно, вільно і на втіху, нікому нічого не доводячи. І творчості хотілося – такої ж. Тут була вдячна публіка і не менш вдячна, хоч і вимоглива, наукова аудиторія. Але не відчувалося тут роз'їдаючого злого духу творчої конкуренції, тому й виїжджали звідси на пошуки пригод, щоб потім згадувати з легким сумом чи тугою ті безтурботні та безповоротні часи: «Київ – одне з найкрасивіших міст не лише Росії, а й Європи. Воно все на горах, на березі Дніпра, з надзвичайно широким краєвидом, із чудовим Царським садом, із Софійським собором, однією з найкращих церков Росії. До Печерська примикали Липки, також у верхній частині Києва. Це дворянсько-аристократична та чиновницька частина міста, що складається з особняків із садами. Там завжди жили мої батьки, там був у них будинок, проданий, коли я ще був хлопчиком. Наш сад примикав до величезного саду доктора Мерінга, який займав серцевину Києва. У мене на все життя зберіглася особлива любов до садів. Але я відчував себе народженим у лісі і найбільше любив ліс. Все моє дитинство і юність пов'язані з Липками. Це вже був світ дещо інший, ніж Печерськ, світ дворянський і чиновницький, зворушений сучасною цивілізацією, світ, схильний до веселощів, якого Печерськ не допускав. По той бік Хрещатика, головної вулиці з магазинами між двома горами, жила буржуазія. Зовсім унизу біля Дніпра був Поділ, де мешкали головним чином євреї, але була й Київська духовна академія» [1, с. 14–15].

Отже, Київ завжди був у всіх смислах «колискою», метафізичною точкою культурного відліку, звідки далеко розбігалися хвилі людського духу, які і прагне розгадати, дослідити, представити серія колективних монографій за загальним іменуванням «Києвомислення». За кожною з книжок – життєтворчість одного з великих киян, знаних у світі.

Список літератури

1. *Бердяев Николай*. Самопознание (опыт философской автобиографии) // Николай Бердяев. Собрание сочинений. Т. I / Издание второе, исправленное и дополненное. – Paris: YMCA-PRESS, 1983. – 425 с.

2. Великий киевлянин Николай Бердяев / Под ред. М. Ю. Савельевой, Т. Д. Суходуб, Г. Е. Аляева [яз. русск, укр., фр.] / Центр гуманітарного образования Национальной академии наук Украины, Общество русской философии при Украинском философском фонде / Серия «Киевомышление». – К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2018. – 532 с.

3. *Веселовська Г. І.* Театральні перехрестя Києва 1900–1910-х: Київський театральний модернізм. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Центр ім. Леся Курбаса, 2007. – 338 с.

4. «Вечный дом» Михаила Булгакова / Под ред. М.Ю. Савельевой, Т.Д. Суходуб, Г.Е. Аляева / Центр гуманітарного образования Национальной академии наук Украины, Общество русской философии при Украинском философском фонде / Серия «Киевомышление». – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2021. – 628 с.

5. Гражданин мира Максимилиан Волошин / Под ред. М. Ю. Савельевой, Г. Е. Аляева, Т. Д. Суходуб / Центр гуманітарного образования Национальной академии наук Украины, Общество русской философии при Украинском философском фонде / Серия «Киевомышление». – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2017. – 312 с.

6. Культурное пограничье Льва Шестова / Под ред. Г. Е. Аляева, М. Ю. Савельевой, Т. Д. Суходуб / Общество русской философии при Украинском философском фонде; Центр гуманітарного образования НАН Украины. – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2016. – 376 с. (рус., укр.)

7. *Малахов В.А., Суходуб Т.Д.* Місто як предмет метафізичних досліджень // Totallogy-XXI (чотирнадцятий випуск). Постнекласичні дослідження. – Київ: ЦГО НАН України. – 2006. – С. 407–408.

8. Образ міста в контексті історії, філософії, культури. – Київ: Парапан, 2005. – 200 с.

9. Степени жизни Якова Голосовкера / Под ред. М. Ю. Савельевой, Т. Д. Суходуб, Г. Е. Аляева, / Центр гуманітарного образования Национальной академии наук Украины, Общество русской философии при Украинском философском фонде / Серия «Киевомышление». – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2020. – 520 с.

10. Философское самоопределение Густава Шпета / Под ред. М. Ю. Савельевой, Т. Д. Суходуб, Г. Е. Аляева, / Центр гуманітарного образования Национальной академии наук Украины, Общество русской философии при Украинском философском фонде / Серия

«Киевомышление». – К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2019. – 424 с.

11. *Хайдеггер М.* Творческий ландшафт: Почему мы остаёмся в провинции? // Хайдеггер М. Исток художественного творения / Пер. с нем. Михайлова А.В. – М.: Академический Проект, 2008. – (Философские технологии: философия). – С. 368–371.

12. *Хайдеггер М.* Что такое метафизика? // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – (Мыслители XX века). – С. 16–27.

М.Ю. Савельева, Т.Д. Суходуб. Метафізика киевомислення (огляд серії книг)

M.Yu. Savelyeva, T.D. Sukhodub. Metaphysics of Kyiv thinking (review of a series of books)

Авторська довідка:

Савельєва Марина Юріївна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії науки та культурології Центру гуманітарної освіти НАН України;

Суходуб Тетяна Дмитрівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії науки та культурології Центру гуманітарної освіти НАН України.

Філософські основи наукових досліджень – Київ:
ІНТЕРСЕРВІС, 2019. -240 с.

Вихід друком колективної монографії науковців і викладачів Центру гуманітарної освіти НАН України (до яких доєдналися наукові співробітники Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України) «Філософські основи наукових досліджень» є важливим й актуальним принаймні з двох причин. Першою є те, що в зміцненні української державності, формуванні громадянського і знанневого суспільства, як ніколи зростає роль наукового і науково-експертного знання, передовсім в сфері прийняття раціональних політичних та управлінських рішень. По-друге, і це є, з одного боку, своєрідним поглибленням першого рівня проблем, а з іншого - виявлення освітнянської візії розуміння, отже й специфічних пропозицій щодо способів їхнього розв'язання – низький рівень філософсько-методологічної культури науковців у всіх царинах соціального життя – економічній, політичній, соціально-психологічній, педагогічній, культурно-освітній, власне науковій. Між тим, в суспільстві спостерігається подальше падіння престижу науки та наукового знання, невизнання цінності інтелектуальних професій і, як наслідок, невизначеність соціального статусу науковця, відтак різке зниження його кваліфікаційного рівня. Саме з цих причин наукове дослідження, результати якого репрезентовані в рецензованій монографії, було спрямоване на саму кореневу систему зв'язку освіти і науки, філософії і освіти, філософських основ наукових досліджень в цілому.

Безумовно, своєрідною регулятивною ідеєю дослідження є ідея Джона Дьюї, який стверджував, що процес освіти не вичерпується школою та вузом, а триває все життя. Ця ідея стала «революційною» тільки сьогодні, коли в актуальній педагогіці дискурс про «безперервну освіту упродовж всього життя» далі більше набуває статусу норми. Втім, зауважимо, «набуває норми» здебільшого в європейських країнах. У нас же, і це символічно виражає наша мова все ще побутують лексеми «здобути освіту» (або «дати освіту»), що вказує на фіналізм освітнього «акту». На практиці це означає «отримати диплом» (не має значення, за якою спеціальністю) і «зручно влаштуватися». В сфері наукової діяльності ця обставина набуває катастрофічного характеру, бо ж бо «окончує» не лише знання з тих чи тих наукових дисциплін, але й «фіналізує» самого науковця, замикаючи його дискурс в колі раніш здобутого знання, що методологічно і ціннісно унормоване відповідно критеріям

«нормальної науки» (Т.Кун), отже й консервує його мислення в лоні певної часто-густо застарілої парадигми дослідження. А носіями тієї чи тієї парадигми мислення, як відомо, є певне наукове співтовариство, яке у свій, а саме інституційний спосіб консервує мислення, задаючи йому не лише наукові програми дослідження, але й норми сприйняття та обговорення проблем, тобто визначає етос та етику науковця.

Критичний и творчий розум, як доводить вся історія науки, починається з наявності сміливого, мужнього суб'єкта висловлювання, котрий не зорієнтований ані на статус, престиж, кар'єрний спринт, гарні стосунки з керівництвом тощо, а тільки орієнтується на свої дослідницькі інтереси та персональні вимоги, які – мов чисте повітря – існують в історії наукових зусиль: висловлювати правду від свого персонального імені. Зрозуміло, що «правда» щодо наукового дискурсу в цьому плані тотожна пошуку істини, і саме вона солідаризує вчених. Відтак: що є підґрунтям солідарності вчених? Відповідь проста: підґрунтям солідарності є пошук істини. Тим самим, мова йде й про моральність, етос, норми поведінки, всередині яких висловлювання правди – апріорна умова, прийнята (інкорпорована) кожним як незаперечна аксіома. Науково інституціалізований дискурс як спілкування свободних науковців починається з афірмативу істини всупереч профанним уявленням, забобонам, стереотипам тощо, і раз почавшись, стає розгорнутою та триваючою історією вдосконалення критичних засобів та саморефлексії. З цього погляду можна погодитись з думкою, яка своєрідно підсумовує рецензовану наукову розвідку, а саме: - «науковий - паресіаст» («паресія» - етимологія - вільна мова, модальність висловлювання істини) - людина, яка висловлює «всю правду», («каже все»), - таким, незвичним для слуху, майже дражливим, словом Мішель Фуко визначав максимальну ступінь етосу в практиках дискурсу що до істини.

Іншою аріадновою ниткою, що вела дослідження по лабіринтам проблем, стала наступна обставина. Якщо раніше домінуюча роль науки у системі цінностей була пов'язана лише з її техніко-технологічною проекцією, то тепер місце науки в антропосфері, визначаються й соціальними цінностями, які фундуються мораллю, мистецтвом, релігійним і філософським осягненням світу. Таке поєднання стремить до нового, вбираючи класичне і некласичне наукове мислення та типи раціональності, що поєднує знання з цінностями та культурними нормами життя. Це утворило значне коло дослідження проблем з освіти науковця, пов'язане з долученням до історії науки та філософії, до історії

природознавства та гуманітаристики, зрештою, і головне – до знань історії та філософії конкретних наукових дисциплін, в галузі яких спеціалізується майбутній фахівець.

Також значне коло досліджуваних проблем стосувалось включення в освіту науковця питань епістемологічного та методологічного штибу. Йдеться як про класичні, так і сучасні проблеми теорії пізнання та науки. Як слушно підсумовується в монографії, нині індустрія знань епохи High-tech і High-hume стрімко формує «гомосферу» – «життя, що мислить» на грані пертину homo – nonhomo. Традиційна система виробництва знання епохи модерну вже не здатна ефективно взаємодіяти і використовувати весь когнітивний потенціал NBICS-технологій, обробляти величезні потоки даних Big Data. Інтеграція структур Big Data у вироблення цілісного наукового світогляду, розвиток медіатехнологій, інжинірингу призводять до виникнення меганауки. У такий спосіб весь базис науки, її структурний апарат збагачується когнітивними медіатехнологіями, формується медіакогнітивна інфраструктура – сукупність інструментів та сервісів, галузей та структур, що інтегровані з когнітивними медіаінструментами. Відтак і навчання науковому дискурсу переміщується в праксеологічну площину – актуалізується завдання не так набуття повного масиву знань, як навчання мислити концептами і концепціями, власне концептуально. В цьому контексті відбувається й трансформація класичного тлумачення освіти як прищеплення знань та вироблення вмінь: акцент падає на розуміння, що актуалізує проблеми філософської освіти в ракурсі оволодіння концептами та концепціями, відтак принципами феноменології та герменевтики, структурного аналізу та еволюційної епістемології, дискурсного аналізу та синергетики, когнітивістики та компаративістики, положеннями комунікативної філософії, етики дискурсу та етосу науки – все це, власне, можна описати концептом «навчання сучасному науковому дискурсу».

Ще одне коло проблем, які досліджувались і знайшли відображення в рецензованій монографії, пов'язане із традиційною проблемою розвитку здібностей та вмінь майбутнього науковця, те що нині описується як формування компетентностей. Але в цьому розрізі дослідження текстам, представлених в монографії, бракує практичних рекомендацій з формування критичного мислення та здібностей аргументативного наукового дискурсу.

В цілому у монографії з позицій філософії та історії науки висвітлюються актуальні проблеми філософсько-методологічної культури наукових досліджень і філософської освіти науковців.

З'ясовується комплекс питань пов'язаних з наукою як професією і покликанням (розд.ІІ), сучасним науковим дискурсом в єдності його когнітивних та комунікативних чинників, етосом і етикою науки (розд.ІУ), та науковою картиною світу (розд. ІІІ). Поручені проблеми навчання мистецтву теоретичного обґрунтування та аргументації як всередині наукових спільнот, так і в публічних дискусіях. (розд. У). У розвідці показується важливе значення для формування філософської культури науковця питань антропологічної та екзистенційної складової наукового пізнання, (розд.ІІ). що дає можливість по-новому поглянути як на сенс людського пізнання в цілому, так і на процеси історичного взаємовідзеркалення філософського і наукового знання (розд.І

Нині, слушно підкреслюється в книзі, філософія активно вступає у ділову співпрацю із природничими та соціогуманітарними науками і далі більше долучається до осмислення та вирішення конкретних і нагальних проблем, котрі постають перед людством. У такий спосіб вона перетворюється на філософію науки. І в цьому сенсі традиційна філософія вже не є компетентною у вирішенні серйозних питань доби. Саме тому потрібна її реконструкція, яка не повинна відбуватися лише шляхом підвищення вченої ерудиції про минуле, а яка б висвітлювала питання, що турбують людство сьогодні.

Наостанок додамо, що дослідження розраховане на філософів, науковців, викладачів, аспірантів та студентів, і цілком виправдовує цю освітянську мету.

Костянтин Покотило

*Заступник декана архітектурного факультету, доцент
кафедри філософії Київського національного університету
будівництва і архітектури, кандидат філософських наук, доцент*

Погляд у далечинь.
Монографія С. Таранова "Должен быть"
(К.: Четверта хвиля, 2021. – 168 с.)

У свої часи існувала неоднозначна, а втім цікава серія науково-популярної літератури "Про що думають, говорять філософи". І, хоча текст книги, про яку я хочу дещо розповісти, не можна зарахувати до популярного жанру, втім своєрідна теоретична актуальність цієї роботи (а також її формат) пригадали мені згаданий культурний феномен.

То про що думають і намагаються говорити сучасні представники філософського товариства. Насамперед їх хвилюють і цікавлять проблеми соціальної філософії, бо до цього закликають сьогоденні буремні часи та цивілізаційні (а разом і політичні) виклики. Вони також зайняті питаннями логіки пізнання (переважно наукового) і виокресленням ролі науки в сучасному світі. Їх погляди звернені безумовно і до самої людини, яка начебто перебуває в "постмодерному стані", або як деякі кажуть стані трансгуманізму або постлюдського.

Але, хоча все це є безумовно дуже важливим, ми маємо розуміти, що мінливі *стани* людини, пов'язані з проміжками часу, та навіть епохами, не елімінують екзистенційне *становище* людини, яке є постійним для людства і потребує безкінечного урозуміння та розкриття. З ним пов'язані вічні питання про сенс людського життя, про смерть людську і взагалі, про буття і способи його охопити. Саме на цих темах, онтологічних й антропологічних, а разом деонтологічних й етичних, зосереджений автор цієї праці.

Робота є методологічно пов'язаною з течіями феноменології, герменевтики та, певним чином, як вказується, структуралізму. Водночас теоретичною його основою є екзистенційна філософія в широкому її розумінні, яка подекуди межує з богословськими працями і яка може бути окреслена як "теологічний екзистенціалізм". І, як у кожного, хто пов'язаний з традицією філософії існування, у автора цієї роботи можна побачити такий теоретичний підхід, де розглядаються питання не суто "об'єктного" характеру, і де сам міркуючий включений в потік міркування, запитує й про себе, здійснює власне саморозуміння в тексті, не оминаючи певної емоційно-чуттєвої складової змісту досліджуваних екзистенціалів.

В цій справі автор спирається на широку історико-філософську традицію, спілкуючись і перегукуючись з філософами

різних епох і шкіл. Серед тексту постійно виринають думки-підкріплення і думки-точки відриву Тейяра де Шардена та Юргена Мольтмана, Дитріха Бонгефера та Жана-Поля Сартра, Миколи Бердяєва та Дмитра Мережковського, Блеза Паскаля та Серена К'єркегора, а також ремінісценції багатьох інших. Тут же можна побачити своєрідне залучення до філософського дискурсу начебто звично рубрикованих теологічних мисленників. Серед іншого заслуговує на увагу актуалізація у вітчизняному філософському просторі, влиття в його річище ідей і принципів практично незнамого у нас американського філософа-персоналіста Едгара Брайтмена, який має заслужену високу оцінку в зарубіжній літературі за свої релігієзнавчо-філософські розробки. Також змістовним та цікавим є певне переосмислення роками усталеного образу "матеріаліста" та "атеїста" Людвіга Фейєрбаха в напрямку прочитання його "теомії" як можливо позитивного концепту, а не лише як об'єкту долання.

То про що все ж таки дана книга? Про скрутне становище людського існування? Про це, і не тільки. Про способи долання такого стану? Так, і не тільки. Про горизонт, мету шляху людини? Так, і це не все. Наскрізною лінією цієї монографії є аналіз вимірів людського буття та горизонтів абсолютного Буття, де останні є критерієм автентичності перших. В ній ми бачимо, як відбувається ідейне зближення Буття та Абсолюту, де Бог постає символом людської тривоги і водночас передвістям можливої повноти існування, наміру зміни на краще. А остаточну відповідь кожен отримає прочитавши дану працю та розмірковуючи разом із нею. Тоді стає зрозумілим, що ці думки, погляд автора і людини у далечінь трансцендентного можуть бути виразним внеском у історію філософії, філософію релігії, онтологію, і, врешті, у вітчизняне людинознавство.

*КУЛЬТУРА МЕТОДОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ НАУКОВЦЯ:
АНАЛІЗ У КОНТЕКСТІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ*

Л. Г. Дротянко

Рецензія

на видання «Соціокультурні передумови трансформації методології науки: монографія / під ред. М. Ю. Савельєвої та Т. Д. Суходуб. – Центр гуманітарної освіти НАН України. 2020. Серія «Totallogy – XXI». – К.: Четверта хвиля, 2020. – 220 с.

Філософія науки як дисциплінарний напрямок десь з 1980-х років усталено виходить у тлумаченні особливостей наукового пізнання з парадигми вирізнення «класичного», «некласичного» та «постнекласичного» (термін В. С. Стьопіна) етапів розвитку науки, відповідно – й методологічного знання, яке також має у кожен історичну добу еволюції науки свої особливості. Варто відзначити, що стосовно «постнекласичного» (сучасного) етапу методологічною ознакою є зважання на вивчення об'єктів, що є надто складними за структурною побудовою, що постійно еволюціонують та що представляють собою поєднання різного роду буттєвих «реальностей», скажімо, живого та неживого, матеріального та віртуального, раціонального та ірраціонального тощо.

Така ситуація вимагає від вчених (що саме і передбачає постнекласичний методологічний підхід) орієнтації на розуміння суб'єкта наукового пізнання як частини об'єкта, а також врахування тієї обставини, що змінюється не суб'єкт і не об'єкт окремо, а їх єдність (тотальність – у термінології В. В. Кізіми). Йдеться у постнекласичній філософії науки і про необхідне зважання на аксіологічний вимір буття, адже поза нього досліджувати, наприклад, медико-біологічні, екологічні та ін. системи просто небезпечно щодо самої людини та її життєвого світу. Серед українських вчених в такій парадигмі методологічного мислення працювали та працюють такі філософи науки як І. С. Доброзрава, В. В. Кізіма, М. М. Кисельов, С. Б. Кримський, В. А. Рижко, В. М. Свіріденко та ін., створюючи, безумовно, своє оригінальне концептуальне бачення перспектив наукового розвитку.

Автори колективної монографії, яка рецензується, звісно, спиралися на дану тенденцію розвитку сучасної «філософії науки», але

підійшли до розуміння специфіки трансформацій у методології наукового пізнання з іншого, але цілком виправданого, підходу. Як зазначається у *Вступі* до колективної монографії, їх цікавила насамперед сучасна методологія, методологічне знання в аспектах співвідношення з історією філософського і наукового пізнання, а в цьому контексті – питання розрізнення понять «методологія» та «методологічна свідомість», «методологічне мислення» та «культура методологічного мислення», «методологічні традиції» та «методологічні спрямування» тощо (див. с. 4).

Такого роду епістемологічні проблеми авторський колектив прагнув розв'язати у контексті історії становлення та розвитку саме методологічного знання. При цьому особлива увага приділена була поясненню тих соціокультурних змін, які супроводжували розвиток філософії та науки. Авторський колектив зважив на те, що на трансформацію методології науки впливають різні онтологічні виміри – передусім суспільно-історичний та духовно-культурний, а в цьому контексті й ціннісний, моральний та, звісно, і власне науковий. Не можна, безумовно, не брати до уваги й цивілізаційний, інформаційний, глобальний виміри буття сучасного людства. Адже все це не може не впливати на наукове пізнання на нинішньому етапі його розвитку. Йдеться, інакше кажучи, про те, що методологія, вироблення певних методологічних підходів, методологічного знання, формування культури методологічного мислення, яке б відповідало завданням сучасного наукового пізнання, обов'язково пов'язані з об'єктивними умовами розвитку не тільки власне науки, але й соціокультурного буття в цілому.

Саме про увагу до вищезазначених проблем свідчать й конкретні авторські доробки. Так, предметом аналізу М. Ю. Савельєвої постали нанотехнології. Метаморфози соціально-культурної рефлексії у контексті сучасної науки розглядаються С. В. Вільчинською. Досліджує духовні процеси сучасного буття на підставі розв'язання методологічних питань В. В. Лімонченко. О. О. Шморгун опікується проблемою положення людини у ХХІ ст. («людською ситуацією»), розглядаючи її у контексті філософських та психоаналітичних течій, що вибудовувались в минулому столітті, але не загубили своєї актуальності й нині, а саме – екзистенційних вимірів філософської антропології, гуманістичного психоаналізу, екзистенційної логотерапії тощо. У центрі дослідницького інтересу Т. Д. Суходуб постала проблема філософсько-методологічного мислення науковця, при цьому особлива увага була приділена темі набуття молодими науковцями культури філософського мислення. Розуміння зв'язку науки та культури, науки та освіти, методологічної цінності знання присвячений один з трьох розділів колекти-

вної монографії, написаний В. С. Возняком, В. Л. Павловим та ін. Зважається вченими передусім на те, що науково-пізнавальний і освітній процеси в ідеалі мають супроводжувати один одного як сторони одного і того процесу становлення та розвитку інтелектуальної культури сучасної людини.

Виходячи з того, що сучасна методологія науки в силу передусім складних об'єктів дослідження, що вже відзначалось, передбачає й складну систему принципів, способів пізнання (а також і організації науки як соціального інституту), отже, і складну систему побудови теоретичної і практичної діяльності науковця, авторські зусилля, як можна зрозуміти з тексту колективної роботи, були направлені передусім на людину як суб'єкт наукового пізнання, на дослідження особливостей її духовно-інтелектуальної культури, на аналіз можливостей сучасного типу людини щодо виконання надто непростих завдань у галузі наукового пізнання. Отже, у розумінні методологічного знання зважувалось передусім на суб'єктивну сторону методу, адже саме це дозволяє йому бути певною системою знання, поєднанням норм, приписів, правил, способів діяльності тощо, що спрацьовують у творчості науковців.

У підсумку варто зазначити, що передусім саме з положенням про доцільність впровадження комунікативної форми організації наукового пізнання пов'язана авторська позиція в цілому, що впливає з принципового прийняття положення щодо наукового знання як принципово інтерсуб'єктивного. Звідси, на наш погляд, й впливає концептуальне розуміння методології, як вона представлена у даному монографічному доробку, націленого на те, що сучасна філософія науки має в першу чергу розглядати смисли, форми творчої людської діяльності у сфері наукового пізнання.

Л.Г. Дротянко. Культура методологічного мислення науковця: аналіз у контексті методологічних трансформацій

L.G. Drotynko. The culture of methodological thinking of the scientist: analysis in the context of methodological transformations

Авторська довідка:

Дротянко Любов Григорівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного авіаційного університету.

Молодим науковцям про актуальні філософські проблеми

ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ

Л.А. Облова

Проблема буття для філософії має фундаментальне значення, тому що являється граничним ступенем узагальнення – висхідним орієнтиром в структурі самоусвідомлення. Його осмисленням займається метафізика і онтологія як науки про граничні основи всього сущого. Історично, метафізичний та онтологічний способи обґрунтування дійсності – це класичні мисленеві традиції. В структурі філософії метафізика розуміється історичною лінією західноєвропейської стратегії, а онтологія представляє засадничу філософську дисципліну, що складає основу будь-якої світоглядної концепції.

Сам термін метафізика – «мета» (гр. – між, після, понад, через) – префікс, що позначає проміжне положення і «фізика» – наука про природу, загальні властивості фізичного світу, використовується на позначення речей, які неможливо зрозуміти, якщо застосовувати видимі, чуттєві образи. Тобто, це запитування того, що неможливо зрозуміти емпіричними засобами – надприродного, надчуттєвого. Отже, в коло інтересів метафізики входить те, що не піддається досвіді.

Виникнення поняття «метафізика» приписується Аристотелю. Проте назва виникла не у філософа, а у класифікатора філософської спадщини Аристотеля – Андроніка Родоського. Об'єднуючи лекції філософа бібліотекар виділив ті, які не піддаються «фізичному осмисленню». Сам же Аристотель говорив про «першу філософію» і вважав, що це наука, яка досліджує перші начала і перші причини. Мислитель говорив, що метафізика – це «знання про все» або «знання в загальній формі» і відмітив такі її особливості як теоретичність (вихід за окреме), чистота (відсутність елементів), безкорисливість (здійсненність пізнання заради себе). Таким чином, Аристотель

показав, що метафізика займається абсолютно необхідним і немінучим.

Проте метафізика не обмежується аристотелівським значенням і інтерпретується різнопланово. Її часто ототожнюють з філософією. А в буденному значенні вживають на позначення уявного, туманного, абстрактного. В нормативному вжитку метафізику найбільше представляють як спосіб сенсоутворення в людському світогляді або через протилежність діалектиці.

Метафізика як спосіб з'ясування смислу життя, духовних підстав свідомості, неможливості експериментувати з часом, усвідомлювати свою кінцевість, попадати в межові ситуації представлена через екзистенцію. І розкривається в екзистенціальній філософії. Проте не тільки екзистенціалісти вказували на особливість метафізики вирішувати найперші запити людини. Так, засновник « нової онтології » М. Гартман писав, що із зникненням предмету метафізики розвіюються власні засади, значущі вчинки і дії людини. А метафізика як альтернатива діалектиці пов'язана з іменем Г. Гегеля і називанням метафізики «антидіалектикою», а діалектики «істинною метафізикою». Антиметафізична реакція філософа пов'язана з розглядом джерел розвитку і змін, які метафізика не досліджує. Якщо метафізика бачить підстави руху поза предметами і явищами, то діалектика стверджує їх у внутрішній суперечності речей. Саме тому метафізиці приписують закостенілість, абсолютизацію, однобічність. Проте, метафізика тільки бере за основи нерухливе, самототожне і незмінне і виходить з визнання невидимого умоглядного світу.

Можна сказати, що метафізика, яка має своїм предметом буття, запитує про підстави мінливого світу і тому розмислює над тим, чому є сутне, а не ніщо. Що є тим, що «є». Отже, посвячена «як такому».

Проте в XVII ст. на позначення центральної філософської дисципліни вводиться термін «онтологія». Це було зроблено зусиллями Р. Гокленіса з метою створення науки, яка би займалась з'ясування проявів буття, їх відкриттям і збагненням свідомою сутністю. Ще в Середні віки Томою Аквінським було визначено предметом метафізики суще – єдине універсальне начало, яке допомагає людині пізнавати реалії цього світу. Відтак предметом метафізики стає начало, яке є сущим, тобто тим, що обертається до мислячої істоти фізичною стороною і викликає можливість сполучення надчуттєвого з чуттєвим. Так відкрився шлях до створення вчення про буттєву область і ствердження її категоріального рівня. На відміну від

метафізики, онтологія запитує «яким чином є буття» і розташовує всі існуючі розділи філософії довкола себе.

Термін «онтологія» – «онто» (гр. – суще, буття) і «логос» (смысл, слово) – вказує на те, що суще можна осмислювати, проговорювати, і застосовується на позначення того, що є «буттям слова» чи «буттєвим смыслом». Тому, якщо предметом метафізики є буття – підстава мінливого світу, то предметом онтології стають підстави осмислення і називання єдності всього з усім.

Як розділ метафізики, що займається смисложиттєвою проблематикою, онтологія займається питаннями природи первоначал істинного буття. І прагне розмірковувати над ідеальністю і матеріальністю основ фізичного світу. Питання про ідеальні засади світу поставлені Платоном. Відтак незмінні сутності світу філософ назвав умосяжними, неподільними, безтілесними ідеями, які, з одного боку, тотожні самі собі, а з іншого – відрізняються від себе. Відповідно, визнаючи ідею первоначалом існуючого буття, Платон показав, що фізичний світ – не досконалий і такий, який ґрунтується на повному, завершеному бутті. Особливістю ідеальної природи первоначала істинного буття є його бачення через «єдине» і ствердження існування всього у необхідній єдності.

Думки про ідеальні підстави існуючого світу приймає Середньовіччя. Вони стають характерними для теоцентричного світогляду. Мислителі Середніх віків виходили з думки про те, що вищим началом є Бог – безкінечний і всемогутній, який не знає обмеження. В ці часи пошук всезагального, цілісного, універсального начала виражається через полеміку про універсалії. Саме дійсність універсалій стає головною онтологічною проблематикою. В її межах людина з'ясовувала первинність розуму і волі та визначала реальність існування одиничного (окремого індивіда) і загального (в собі суцього).

Отже, в процесі осмислення місця ідеального і способів його проявлення, мислителі Середніх віків розійшлися в думках і породили неузгодженість реалізму і номіналізму. В спробі збагнути всезагальні зв'язки буття реалісти вірили, що все в світі наперед визначено. Тому стверджували, що ідеї існують в божественному розумі, а у речей буттєве визначення. Отже, умовою відношень називали в собі суще. А номіналісти думали, що все в світі випадкове і нестабільне, тому людина може тільки інтуїтивно встановлювати зв'язок речей. Умовою існування світу вони називали акт божественної волі. Отже, ідеї отримували своє існування після того, як божественною всемогутністю була створена річ. Відтак у реалістів реальність

отримувала ідея, а у номіналістів – імена, які існували у розумі людини.

Крім онтології метафізика базується на раціональній психології, що займається співвідношенням духовності – духу – душі та піднімає питання свідомості, свободи і необхідності; раціональної космології, яка піднімає питання походження і впорядкування світу, закономірності, осмислює світовий закон і на раціональній теології, що стосується ідеї Бога, питань віри і невір'я, доказів буття Бога.

В зв'язку з тим, що онтологія визнає можливість висловлювати буття в її межах сформувався категорії, які є способами визначення того, що «є». Найбільш ґрунтовно онтологічні вираження буття визначив Аристотель, І. Кант та Г. Гегель. Філософи виділяли загальні значення суцього і сподівалися з їх допомогою побудувати універсальну систему розуміння світу. Проте категорії – не єдині форми визначення буття. Ще існують трансценденталії. Будучи розроблені схоластами, вони називались більш досконалою формою вираження буття, адже показували причетність суцього до блага. На відміну від категорій трансценденталії не з'ясовували особливості буття, а характеризували універсальне начало в його втілюваності і здійснюваності.

Таким чином, метафізика і онтологія – розділи філософії, які звертаючись до першооснов буття беруть до уваги не окремі явища і не зовнішні щодо людини речі, а представляють все існуюче цілісно. Метафізика скерована необхідністю людини віднайти універсальну, відправну точку в процесі осягнення дійсності і показати суть межової реальності. Онтологія, в свою чергу, направлена на осмислення підстав дійсності і розробку визначень суцього як універсального начала, а також збагнення характеристик втілення буття в реаліях світу. Тому онтологічні виміри допомагають здійснювати пізнання неосяжного, а метафізичний простір є споконвічною пізнавальною здібністю і тільки визнає надчуттєве.

Історія розвитку філософської думки показує, що всі онтологічні мисленнєві спроби визначити універсальну єдність дійсності відбуваються або через протиставлення буття і небуття або через протиставлення буття суцшому. Буття, будучи головною категорією онтології, не має однозначного тлумачення, і в різні історичні епохи по іншому розумілось. Це пов'язано з тим, що немає змоги остаточно стверджувати: можливо чи не можливо людині пізнати буття. Коли ж ідеї буття протиставляється небуття людина відразу стикається з запитом іншого світу і співвіднесенням справжнього та оманливого. А надалі виникає необхідність відрізнити

буття від сущого з метою визнання істинно людського досвіду бути людиною. Проте складність визначення буття супроводжується не тільки через можливість щось сказати про нього через протиставлення, але і через звичку зводити абсолютне до абстрактного.

Найпоширенішим уявленням про буття є його ототожнення з існуванням – світом. І зведення світового до того, що «є». Тут варто згадати досвід Г. Гегеля, який, говорячи, що буття і суще мають бути розведені, при аналізі «чистого буття» вказав, що до нього мають стосунок як природні, так і штучні утворення, проте саме по собі воно беззмістовне і байдуже, до чого застосовується. Таким чином, вказуючи, що суще виводиться з буття, а «справжня метафізика» має обертатися довкола саме буття, показав його самим порожнім з порожніх понять – повною абстракцією. Відповідно, людина, як мисляча сутність, стикаючись з найбільшійшою дефініцією і відчуваючи порожнечу, нестійкість при її осмисленні, нічого не може розуміти. Буття, з якого все починається і до якого все повертається, опиняється неважливим у відношенні абсолютності. Таке представлення буття почали пов'язувати з думкою, що воно знаходиться в стані становлення і рухається від потенціального стану до актуальності. Тобто, буття – можливе, і значить, поза існуючим, рухливим світом своїх підстав немає. Саме позбавлення буття самого себе поза світом існування, призводить до думки, що воно і є саме існування.

Досвід зведення буття до світу супроводжується ототожненням граничного з емпіричним і, наділяючи існуванням, позбавляє буття власної сутності. Проте буття – це «все» і «ніщо» – безкінечне і невразливе. Остання межа. А світ – сукупність речей, що пов'язані між собою відношеннями. Тому широка, проте досяжна і здолана межа. Існування, отримавши початок, проходить через етапи і кінцевість.

Отже, буття – не прояв, а сила проявлення будь-яких проявів. Воно зводить всі існування в себе і не замикається не на жодному. Через властиву собі багатоманітність його неможливо спостерігати з однієї позиції або з точки зору певного світу і опредметнити. А відтак представити в понятті, яке бути безсумнівним і прийнятним незалежно від простору і часу.

Саме необхідність розрізнення буття і існування відчув М. Гайдеггер у XX ст. і тому стверджував, що буття – не є сущим. Його досвід показав, що суще є не тільки універсальною єдністю, але й тим, що виключним притяганням до себе, призводить до догматизації метафізики, а значить до забуття первоначаль. Він визначав буття як «ось це» або «момент тут і тепер» або «наявність свідомості» і називав

його підставою існування. Усвідомлюючи, що, будучи «чистим буттям», воно не піддається пізнанню і тому відчужується, а відтак – гине і губить свідому сутність, Гайдеггер показує його «просвітком буття» і так демонструє споконвічну близькість людині. Будучи особливим полем, за яке мисляча істота не може вийти, буття стає тим останнім, що втримує її собою. Отже, представлення буття «тут і тепер» показує його незалежність від існування і повну орієнтованість свідомості на нього.

За умови представлення буття не «безякісним», а «присутнім» воно не виконує функцію прибуття і відбуття речей, не втягує істинне в локалізацію і не змушує вдаватися до питання первинності. Відтак стверджується думка, що *буттям як таке* може бути *буттям як іншим*. Проте не інакше. Тому його можна розуміти як завгодно, проте не так, як вже було проголошено. І пам'ятати, що таке розуміння визначено способом буття свідомості.

Такий погляд дозволив М. Гайдеггеру говорити про безвідносне граничними словами і філософ, долаючи запропоновані класичною метафізикою категорії, показав, що буття – це порожнеча, проте не порожнина. Скарб, який відзначає кожному місце бути собою. Це унікальність, адже не має собі рівного. Воно втратило всіляку можливість відрізнятись – чи взагалі такої не мало. Буття – це найбільш зрозуміле, адже воно на стільки легке, що людина не помічає, як його розуміє. Водночас воно найбільш незрозуміле – сама невизначеність. Буття – найбільш вживане, найбільш загальне. Воно найнадійніше, адже не турбує нас приводом до сумніву. Але воно і найбільш втаємничене. Буття найбільш забуте, бо в гонитві за сущим люди не бачать буття. В той самий час воно дає встояти влюбий час і його найбільше пам'ятаємо. Буття найбільш висловлене, тому що кожне слово вказує на нього. Проте воно завжди замовчує про свою підставу. Буття – нерозпізнаване. Воно не має прикмет. Тобто буття є тим, що, на його думку, відкривається в багатогранній протилежності.

Створюючи свою «фундаментальну онтологію» М. Гайдеггер показує, що саме через всезагальну визначеність речей буття в історії людської думки філософи показували атомом, ідеєю, формою, Богом, субстанцією, «річчю-в-собі» тощо. І тим самим доводили неможливість зведення розуміння буття до чогось одного.

Отже, розуміння буття як наявності (М. Гайдеггер) відрізняється від представлення буття існуванням тим, що буття саме по собі вважається актуальним і неможливим. А значить, таким, що виставляє межу між абсолютним і відносним, показуючи їх тотожність.

Також частим нормативним розумінням буття є його представлення через протилежність свідомості. І ствердження його незалежності від неї. Це пов'язано із постулюванням історичного матеріалізму (К. Маркс) і твердженням первинності буття і вторинності свідомості. Проте метатеоретики свідомості вводять термін «свідомість-буття» (М. Мамардашвілі) і показують через тотожність буття і свідомості, що вони не являються характеристиками один одного і помилково вганяються в необхідність переваги одного над іншим. Саме представлення свідомості буттям і буття свідомістю, говорить про їх взаємну обумовленість, а відтак рівноцінну завершеність, самодостатність і незалежність від тих умов і розумінь, в яких вони проявляються.

Таким чином, буття – найзагальніша характеристика всіх речей, підстава всіх мисленневих актів. Воно найширше філософське поняття, яке дозволяє нам сказати про те, чи є все, чи його немає. Відповідно, відрізняється від суцього, яке є наочно-уявним і прояснюється в обмеженому простором і часом континуумі. А значить, може бути представленим певним набором розумінь. Це і є світ, який знаходиться в процесі становлення і існує в сукупності явищ.

Перша історична спроба усвідомлення буття належить Парменіду. Він виділяє його як особливий предмет і протиставляє йому мінливий світ речей. Філософ говорить, що «є лише буття, а небуття взагалі немає». Тому від Парменіда починається усвідомлення того, що «є» не як суцього, а як буття суцього. Філософ називає його справжнім, істинним, відмінним від уявного і наділяє такими атрибутами як вічність і єдність. Відтак буття розуміється як безначальне, неруйнівне, таке, яке не розкладається, не має множинності, завжди рівне і тотожне самому собі. Словами Парменіда, воно, «залишаючись тим самим в тому самому місці, покоїться саме по собі. І в такому стані залишається постійно...» (В.8). Саме тому символічно буття демонструється шаром.

Сучасний рівень знань пропонує виділяти чотири форми буття: буття речей, яке включає світ природи і світ культури; буття людини, яке включає світ людини і в природі, і людську сутність; буття духовного, яке включає буття суб'єктивних переживань і буття об'єктивованого світу; буття соціального, яке включає індивідуальний світ і світ суспільства.

Можна сказати, що буття є виключною онтологічною категорією, адже до нього віднесені всі категорії, тоді як само воно залишається не визначеним. Класичною метафізикою стверджується,

що для того, щоб буття можна було говорити, у нього має бути перший представник і решта носії. Відтак першою визнається субстанція. Вона відірвана серед категорій – вищий критерій всіх решта визначень буття. Коли Платон, відкриваючи ідею ототожнив її з сутністю, він зростив буття з автономним носієм. А відтак позбавив буття виразності. Філософ вийшов на неспроможність взагалі щось говорити про буття, адже при говорінні воно зникало. Тому для наступників стало очевидним, що сутність потрібно визнати незалежною від буття. І надати їй як автономних щодо себе, так і «захисних» можливостей щодо того, що «є». Тому Аристотель називає сутність головною проблемою метафізики і робить висхідним предметом онтологічних розмірковувань. З латинської сутність є *substantia* – субстанцією.

Субстанція – (лат. – *sub-stans* – те, що стоїть під, що лежить у підставах) – вказує на об'єктивну реальність, яка зводить багатоманіття явищ до єдиної основи. Так Аристотель говорить, що субстанція – не буття, а в більшій мірі – суще. Вона щось самостійне. А субстанція речі – це її буття. Субстанція – це те, що існує в першу чергу – начало і причина і завдяки їй будь-яке суще є тим, чим воно є. Можна сказати, що це «щось» речі. Таким чином, філософ визначає головну рису субстанції – самостійне буття. І показує її внутрішню суперечливість. Тобто говорить про неї в двох значеннях: в смислі такої, яка існує у власному полі і такої, яка утворюється в понятті. Тим самим показує її подвійність – одночасну визначеність і невизначеність.

Так як субстанція є «буттям у собі»: вона не залежить від випадкових речей, які перебувають в ній – акциденцій. Значить, відрізняється від своїх предикатів – якостей і станів. Свого часу, Тома Аквінський, поклавшись на досвід Аристотеля, виділив субстанційну форму, що повідомляє речі буття і акцидентальну форму – джерело конкретних якостей. Відповідно, стверджував, що кожна річ несе в собі стільки буття, на скільки вона є самостійною. А звідси ієрархізував існуючий світ: неорганічні стихії та мінерали мають зовнішню визначеність, рослина душа з притаманною собі доцільністю, тварини – з началом діяльності і розумна душа з організовуючим принципом. Таким чином, мислитель показав, що серед існуючих речей самосущим є дух, а існуючий світ володіє не власним і несамостійним буттям. Отже, Тома Аквінський погоджувався, що буття і субстанція не тотожні, проте найближче до буття є субстанція. Тому достовірне знання може існувати тільки про неї.

Тоді як в філософії Античності і Середніх віків субстанцію називають сутністю, Новий час оперує власне субстанцією та робить її центральною проблемою філософії. Тепер вона покликана вказати підстави існуючого всередині дійсності і пояснити світ поза зовнішніх підстав. Р. Декарт підтримує попередників і зазначає, що субстанція – це річ, яка існує таким чином, що їй для існування не потрібно нічого, крім самої себе. Проте філософ вважав, що субстанцій існує дві: мисляча і протяжна. Не зміг не роз'єднати самопричинну душу і самопричинне тіло і об'єднав їх в людині. Показуючи, що думка і протяжність – різні субстанції, Р. Декарт не зумів пояснити, чому «живе» і «мертве», «психічне» і «фізичне» взаємодіють. Якщо в субстанції причинні зв'язки виключені, і їй достатньо самої себе, а фактично людина усвідомлює відношення тіла до душі, тоді можна стверджувати, що субстанції Р. Декарта самі себе знищують.

Цікаво, що найповніше суть субстанції розвиває Б. Спіноза. Тоді як Р. Декарт виводив свою думку з безсумнівного первоначала, тобто факту мислення і тому вихідним для розуміння буття зробив мислячий суб'єкт, Спіноза вважав, що підставою є об'єктивно існуюча субстанція. Тому мислення і протяжність для нього не були самостійними, а стали невід'ємними істотними якостями однієї субстанції. Відтак, у субстанції з'явилась сутність – те, без чого у неї не було підстав існувати і бути зрозумілою. А вона сама більше не була сутністю. Зайняла позицію безкінечності.

Філософ називав субстанцію «причиною самої себе» (*causa sui*) і визначав як «те, сутність чого заключає в собі існування» («Етика», теорема 7). Спіноза розумів її як внутрішню фундаментальну підставу існуючого світу. Проте такою, яка має мислитись існуючою. Отже, філософ говорив, що її головна риса – бути началом, з якою все бере свій початок і не бути поза світу. Це буття «набором начал», в якому ідеальне і матеріальне співпадають, але не являються його причинами. Спіноза вважав субстанцію самодостатньою і тому здатною самою себе визначати. Відтак, це вказало на її неможливість взаємодіяти і вставати в залежність від будь-якого зовнішнього. Тому зв'язок ідей і зв'язок речей усвідомлювався однаковим, адже був наслідком єдиної субстанції.

Філософ стверджує, що через рівність самій собі субстанція є незмінною, а тому такою, за якою потрібно визнати необхідність. Коли щось змінюється, воно стає іншим, тому може «випадати», а те, що є обов'язковим – неможливо обійти. Тому воно не може не існувати, і в своєму існуванні не може бути інакше як самототожно. Відтак,

спінозівська субстанція володіла такими якостями, які мав Бог: абсолютність, вічність, здібність творити конкретне з себе.

Розуміння субстанції причиною самої себе призвело до усвідомлення повного підкорення світу універсальному, незмінному закону. А існування, через властиву собі мінливість, зайняло нижчу, відносно вічних сутностей позицію. Так природа більше не зводилась до протяжності, вона не тільки існувала, тобто змінювалась, а стала розумітися мислячою – вічною, і тому ототожнювалась з Богом. Відповідно, у Б. Спінози субстанція була природою, яка була Богом, а все, що в ній є народженим, визначалось її проявленням.

Через визнання природи субстанцією, буття якої виходить з її сутності, Б. Спіноза відкинув твердження Бога творцем світу. Укріплюючи за світом субстанціональну єдність, він пропонував погоджуватись з загальними законами природи і вбачати за всім випадковим універсальний елемент. Тобто завжди йти від того, що проявилось з субстанції до неї самої.

Оригінальною є думка Г. Ляйбніца про незчисленну кількість субстанцій. Філософ вважав, що субстанція не може бути об'єктивною, тому що вона індивідуальна. Тому кожне одиничне буття і є субстанцією. Таким чином, розмисли про субстанцію знову повернулись до аристотелівського визнання значущості одиничного – «першої субстанції».

Таким чином, субстанція дозволяє говорити про присутність постійного існування чи сталого в світі, що зводить мінливість властивостей того, що відбувається до себе. А відтак відкриту здатність мислячої сутності виявляти з множинного незмінне. Завдяки онтологічному статусу категорії субстанція людина змогла розуміти реальний світ як складну систему, що здатна до самоорганізації. І стверджувати, що його елементи структурно організовані. Тобто мають рівні, кожний з яких включає в себе особливе, представляє втілене і забезпечує умови для більш високого. Такого, який підтверджує розвиток світу і його постійність існування в межах простору і часу. Підкреслюючи нескінченність розвитку світу, субстанція знімає проблему його безмежжя (можна сказати, що провалля у невизначене) і показує фундаментальною характеристикою світу матерію.

Отже, субстанція задає думку про матеріальну єдність світу. В онтологічній суперечці про природу універсальної єдності світу, визнання матерії основою того, що «є», дозволяє розуміти буття – об'єктивною реальністю. А її світом, який не залежить від того, як він

сприймається людиною. Тому не змінюваний свідомістю і неспроможний маритись.

Не дивлячись на те, що матеріальне можна побачити і відчутти, всі визначення матерії не є «твердими». Вони постійно поглиблюються і представлені такими категоріями як матеріал, архе, організм, субстрат, субстанція, річ, тіло, мезоматерія. Отже, історичні змісти поняття матерія демонструють її багатозначність. Проте, умовно, розвиток уявлень про матерію поділяються на той, який панував до Нового часу і, відповідно, починаючи з нього.

Так, перші філософи, коли будували свої погляди, виходили з запитуння: з чого все побудовано, що є основою суцього? І приходили до думки, що з певного елементу. Беручи за основу наявну стихію, визначали її фундаментальною суттю існування. Так, Фалес брав за підстави всього суцього воду і вважав, що начало світу є у вологі. А Анаксімен вважав, що таке начало потрібно вбачати в повітрі. Геракліт вказав його у вогні. Відповідно, засадою світу було проголошено дещо природне. Це поклато начало натуральному поясненню природи. Проте в умовах «стихійності» матерії найяскравіше її зміст проявив себе через атомістичну теорію Левкіппа і Демокрита. Мислителями було припущено, що основу суцього складають неподільні тілесні частинки – атоми. Вони утворюють світ саме таким, що він піддається чуттєвому сприйняттю. А тому і вода, і повітря, і вогонь складаються з атомів і відрізняються лише якісною специфікою. Тому самі по собі не є «елементарними».

Атомісти дотримувались думки, що світ складається з повністю щільної матерії, якої є нескінчена кількість і яка є абсолютно малою. Відповідно, як єдина реальність, своїм рухом в порожнечі, атоми стикаються, з'єднуються, роз'єднуються – і в такому поєднанні утворюють все багатоманіття буття. Тому все існуюче підкорене принципу причинності, а вона сама дозволяє пояснювати суть кожної окремої речі.

Підсумовуючи думки своїх попередників, Аристотель виділив матерії функцію перебування у формі. І вказав на їх обов'язкове співіснування. Адже без форми матерія є неоформленою і це ніщо інше, як хаос. Тим, що не має мети і розуміння. Називаючи, власне матерію пасивною, сирим матеріалом, Аристотель стверджував, що вона вимагає форми, тобто завжди оформлюється і являється тим, що складає річ. При цьому певна річ – це остання матерія, а те, з чого складаються всі речі – першоматерія. Таким чином, матерія визначалась як базова речовина, реалізація форми.

Варто зауважити, що Платон, хоч і сповідував ідеалізм (особистісним зусиллям відкрив ідею), все одно дав визначення матерії. Помітив, що вона є граничною абстракцією, тим, що пізніше вилилось в аристотелівську першоматерію. Платон, назвавши її хора (місце, земля) – началом просторовості, показав, що таку неможливо побачити, надати їй вигляду, вловити. Коли мова заходить саме за такі розмисли про матерію, її називають «матерією філософів».

Коли Аристотель попри першоматерію виділив останню матерію, він вказав на те, що її буття визначається рухом. Цей рух є переходом останньої матерії з її можливості в свою дійсність. Відповідно, речі виникають не з ніщо, а зі своїх можливостей. Так, наприклад, жолудь по своїй можливості – дуб. Тому матерія, як певна річ, постійно змінюється і ніколи не може здійснитись остаточно. Значить, остання матерія не може бути тим, з чого складаються всі речі. А першоматерія може мислитись тільки як абсолютна можливість. Тому про неї людина нічого сказати не може.

Отже, за Аристотелем, виявленою може бути тільки та матерія, яка піддається єдності матеріалу, оформлення, руху і мети. Саме ці причини називаються необхідними структурними елементами буття матерії як певної речі. І немає значення, чи це природна річ, чи це штучний продукт – кожна з них детермінована вказаним причинним зв'язком. Чи мета останньої матерії знаходиться в собі чи поза собою, для своєї реальності вона обов'язково має пройти через чотири начальних смисли.

Середні віки також вважали матерію «пасивною» і вказували на її невідривність від форми. Все ще називали несамостійною. Тому відвели роль перебування в світі, створеному Богом. Матерія була трактована як те, що породжене актом творіння і представлялась принципом множинності. Зокрема, Августин вказував, що матерія – це суцільна невизначеність, одночасність того, що «є» і «не є», дещо, що приймає різні форми, проте таке, в якій самої по собі форма відсутня.

А от в XVII-XVIII ст. через відділення філософії від теології і становлення «людини знання», змінився характер відношення до матерії. Її почали розуміти як метафізичну основу сущого і представляти як самодостатню річ. Тобто називали реально існуючою субстанцією. Першим, хто заявив матерію істинним об'єктом осмислення, тому що вона стійка і здатна перевтілюватись, був Ф. Бекон. Він пише, що «абстрактна матерія є матерією дискусій, не матерією Всесвіту. Але тому, хто правильно і систематично філософує, слід розсікати природу, а не абстрагувати її». Тому закликає мислити матерію такою, з якої всяка сутність є її наслідком. Отже, філософ

стверджував, що у матерії активна форма, яка заключає в собі принцип руху і вихідним в речі називав елементарні чуттєві якості. Після розмислів Ф. Бекона філософи-матеріалісти в своїх спробах визначити матерію прагнули віднайти загальну форму тілесності, до якої зводилась вся фізична реальність. Тому часто матерія ототожнювалась з елементарною формою.

Можливість подолати потребу трактування матерії як того, з чого складається все наявне, вдалося при віднесенні її до того, що є незалежно від духовності. Тобто, у визначені матерії підставою існування речей поза свідомістю. Відтак, матерія надавала визначеності не тільки собі, але й протилежному світові. Не визначала його як такий, який можна локалізувати, а вказувала на його повну відмінність від себе. Цікавим в цьому плані є розмисел Дж. Берклі. Поставивши питання: чи може те, що складає можливість чуттєвого сприйняття світу саме бути сприйнятим, філософ помітив, що матерія як така щезає тоді, коли не відчувається свідомою сутністю. Філософ не відкидав існування матерії в досвідах чуттєвого сприйняття, проте показував на її безглуздість в акті незалежності від цих досвідів. Таким чином, стверджував матерію – духом.

Цікаво, що всі новочасні тлумачення матерії зводили її до протяжності. Так Т. Гоббс визначав матерію як тіло, а Дж. Локк вважав, що це протяжна щільна субстанція. З цим погоджувався і П. Гольбах, який ще заперечував об'єктивну реальність в матерії і стверджував, що чуттєвість є її визначною рисою. Мислитель стверджував, що все, що існує в природі, є результатом руху матерії. І заперечив існування сил, існуючих поза неї чи незалежних від неї. Відтак, на його твердження, безтілесної матерії не існує, а діяти на матерію може тільки вона сама. До загальних властивостей матерії П. Гольбах включає протяжність, подільність, непроникливість, здібність мати фігуру і рух. А похідними проголошує щільність, колір, вагу тіла. Відтак, матерія визначалась як дещо існуюче в просторі і часі активне начало, що здатне до саморуху. Отже, П. Гольбах ототожнив матерію з механічним субстратом.

Як бачимо, розмисли про буття, в формі запитування його сутності, проявляються в зіткненні умоглядного і тілесно-чуттєвого. І визнання матерії істинною єдністю світу є автономною спробою вирішення проблеми загального і одиничного, нескінченного і кінцевого. Матеріалісти Нового часу продемонстрували механістичний погляд на світ і розглянули його замкненість і обмеженість причинно-наслідковим зв'язком. Тому матерію

витлумачували рівноцінно природі і матеріальне пов'язували з природнім.

Якісно нового визначення матерії дає К. Маркс. Філософ будує свою філософію, виходячи з матеріалістичного розуміння і стверджує, що матерія не зводиться до фізичних явищ. Тому не є ні річчю, ні предметом, а являється всезагальним зв'язком універсуму, буттям єдності сутності та існування. Відтак, дійсність береться ним суб'єктивно і визнається головним атрибутом матеріальних речей.

Матерія – (лат. – *materia* – речовина) і матеріалізм – філософський світогляд, який визнає матерію основою буття і розглядає ідеальне вторинним.

Не погоджуючись з попередниками, К. Маркс назвав матерію як світом в цілому – єдністю, так і основою пізнання, тому що помітив, що духу передує природа. На його думку, саме матерія є абсолютно першою і складає діяльну сторону пізнання світу в цілому. Якщо раніше природу споглядали і тим самим чинили з неї об'єкт, то К. Маркс бачить в ній чуттєву людську діяльність і називає практикою. Відтак формується погляд на людину скрізь призму об'єктивності, і труд стає її фундаментальним виміром.

Особливість такого розуміння супроводжувалась уявленням, що матерія себе «виокремлює», тоді як людина має бути незалежною від виокремлення. Вона має бути «співбуттєвою». А це значить – свідомою того, що буття людини створюється «матеріальними благами» і власне буттєве в ній формується не кимось зовні, а учасником історичного процесу. Сам процес споглядання природи є привілей або виокремлення себе на зразок матерії і тому відчуженням від граничного. Тому людина має займатися не «більш важливим за світ», а здійснювати співмірне собі, тобто, забезпечувати власне життя на підставах дійсного, а не споглядального. Мислення про те, без чого немислиме людське (матерію), а не про саме немислиме (дух) є силою творення людського світу, а не поглядом на нього як нелюдське творіння.

Відтак, за К. Марксом, не ідея визнавалася творенням буття людини, а саме матерія. І в поняття останньої філософом включається вся картина світу, що знаходиться в стані постійної зміни і розвитку. Відтак, конкретизується поняття об'єктивної реальності як підстави, що визначає свідомість. Тому матерія – це те, що перевтілюється через практичну діяльність і постійно змінюється.

Таким чином, головним у філософському визначенні матерії є такі її атрибути як дійсність і тілесність. Тобто, буття в єдності всіх зв'язків універсуму, а не у відображенні предметного в свідомості

(реалізована можливість) та взаємодія зовнішнього з тілом в процесі діяльності і перевтілення світу. Так, Ф. Енгельс в роботі «Діалектика природи» зазначає, що «ми відволікаємось від якісних розрізень речей, коли поєднуємо їх, як тілесно існуючі, під поняттям матерії».

Зняти уявлення про матерію як дух, а відтак, подолати уявлення, що поза сприйняттям світ не існує, зумів В. Ленін. Визнавши незалежність матерії від відчуттів, мислитель назвав її об'єктивною реальністю, яка відображається людськими відчуттями і тому піддається фіксації і повторенню. Відтак, вона більше не визнавалась абстракцією, тоді як все, що знаходилося над чуттєвим сприйняттям, являлось суб'єктивною ілюзією, яка існує лише в свідомості. За його визначенням: «матерія – філософська категорія на позначення об'єктивної реальності, яка дається людині в її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них».

Таким чином, В. Ленін зауважує, що відчуття знімають відбитки з об'єктивної реальності, тому вони образи єдиної і останньої матерії. Тоді як сама вона вільна від окремих властивостей. Відповідно, об'єктивна реальність не містить привидів і не потребує здогадок. Образи зовнішнього світу не брешуть, є вірними, адже зняті з того, що само по собі не підкоряється органам чуття. Тільки є зовнішнім. Не виходячи з «нейтрального» начала – не з елементів досвіду, матерія виходить з даності. Тому, коли людина бачить певний елемент, вона відразу вбачає об'єктивну реальність.

Отже, особливим у ленінському визначенні матерії є не тільки вказівка на її об'єктивний характер, але і виділення її якості відображення. Саме це дозволяє вбачати в людині здібність відтворювати матеріальний світ у вигляді ідеальних образів. Відтак, людина творчо виробляє свій пізнавальний образ, в якому те, що відображається не зводиться до автора відображення, а існує як зовнішній предмет. Тобто, продукт діяльності людини, яка його створює, існує незалежно від неї хоч і належить її сутності. Доволі твердо стверджуючи, що тільки чуттєве існує і немає іншого буття, крім матеріального, В. Ленін дав класичне визначення матерії, завдяки вимозі розрізнення «елементів світу» і самого світу.

Варто зауважити, що спроби точного і послідовного визначення матерії все одно призводять до необхідності визнання протилежного принципу. Н. Лосський помітив, що матеріалісти змушені тільки задовольнити себе матерією як началом через власне невміння відокремити її від ідеального начала. Всі історичні спроби поняття матерії демонструють неможливість буття без участі

свідомості. Відтак, існує думка, що матерія не вичерпує собою буття і є не абсолютним началом. Тому, вона – принцип тілесної природи, проте не субстанція.

В процесі пізнання об'єктивної реальності, в понятті «матерії» стверджуються її суттєві ознаки. І найбільш важливими властивостями визнаються простір, час та рух. В. Ленін писав, що «в світі немає нічого, окрім рухливої матерії, і рухлива матерія не може рухатись інакше, як в просторі і часі». Відтак матерії, яка постає абсолютною, без руху не існує. А рух, як її атрибут, також є абсолютним.

Визнаючи простір і час формами існування матерії, помітимо, що простір виражає порядок подій і протяжність об'єктів, а час – зміну подій і їх тривалість. За Г. Ляйбніцем, простір – це порядок існування, а час – порядок послідовності. Простір символізує постійне і усталене, тоді як час змінне і рухливе. Простір вимірюється, структурований, вказує на здібність матерії ділитися, розташовуватися і координуватися. Час символізує мінливість буття, плінність, і його основними властивостями є тривалість, одномірність, однорідність, незворотність. Таким чином, структура матерії реалізується в закономірному поступі наслідків за причинами і розташуванні різних елементів матерії поза один одного.

Відомим є дві концепції стосовно природи простору і часу: субстанціальна та реляційна. Згідно субстанціальної концепції простір і час є двома видами самостійної субстанції, яким притаманні: абсолютність, універсальність і незалежність. Відтак, вони мисляться у відриві і не взаємодіють. Реляційна концепція уявляє простір і час системою відносин, що утверджуються взаємодіючими матеріальними об'єктами. Суть полягає у нерозривному зв'язку матерії з простором і часом, і твердженні, що самі по собі простір і час фікції, а тому є реальними тільки у взаємодії. Відтак, простір і час – всезагальні і об'єктивні. Перша концепція пов'язана з ім'ям І. Ньютона і представленням простору і часу «вмістилищами» для рухливих матеріальних мас. Друга – з ім'ям А. Ейнштейна і демонстрації простору і часу невід'ємними властивостями матерії, умовами всіх фізичних взаємодій.

Розмірковуючи про простір і час, людина запитує про те, чи має світ початок і кінець? Чи можливо припустити, що він існує вічно? Як далеко поширюється матеріальне буття? Чи світ обмеженим в просторі? Так, І. Кант, розвинувши вчення про простір і час як властиві людині форми чуттєвого споглядання, показав їх способами впорядкування чуттєво сприйнятих даних. Тобто, формами сприйняття

речей. Філософ показав, що на їх підставах людина вміє віддалятися і наближатися, орієнтуватися в місці, знає про те, що одне було, а інше може бути. Мислитель зазначив, що мисляча сутність може відволіктися від просторового і часового «наповнення», проте від них самих – ніколи. Відтак, людина може бачити матерію, яка існує в просторі і часі, проте існуючу саму по собі – ніяк, адже вона існує поза цими формами сприйняття речей.

Цікаве уявлення про час мав М. Гайдеггер, адже стверджував, що час і є буття. Філософ відмітив, що речі перебувають у часі, а «тут-буття» має свій час. Тобто, момент присутності є не в часі, а протягує себе (на зразок шляху, колії, жолобу). Відтак людина не може покоїтись в часі, як це роблять предмети, і завжди бачить те, що йде «попри», а тому – мріє про безсмертя. Говорячи, що час – це смисл буття, М. Гайдеггер вказує не на його наявність, а на його подієвість. Так розрізняється час матерії і матерія часу. Перший час – метафізичний. Це своєрідне розуміння себе умовою розрізнення двох моментів. А другий – фізичний – є можливістю бачити різницю двох зовні однакових вимірів. В першому випадку різницю між, наприклад, епохами визначає людина; в другому – різниця, наприклад, між понеділком і вівторком сприймається як встановлена і така, яка встановлена природною детермінацією.

Думка про те, що простір існує в єдності з часом призвела до висновку, що цією єдністю є рух. Завдяки рухові простір розгортає себе в часі, а час застигає у вигляді просторових структур. Тому рух визнається способом існування матерії. Проте рух може бути як механічним, так і універсальним.

Згадуючи Аристотеля, зауважимо, що визнаючи поняття руху в двох смислах: як виникнення і зникнення та як зміну, збільшення, зменшення і переміщення, філософ помітив: все суще визначено рухом. І от саме постулювання вічності руху – словами мислителя, він ніколи не починається і не зупиняється, відміння можливість першого руху. Щоб зрушити, матерії має передувати рух до будь-якого руху. Проте і думка, що матерія існує без наявності руху, відміння виникнення і зміну речей в природі. Тому Аристотель вводить поняття нерухомого двигуна на позначення того, що причина руху абсолютно протилежна руху. І стверджує, що суще приводить в рух тим, що саме його не має. Саме ідея про те, що рух викликає те, що саме є непорушним, призвело до необхідності пошуку власної сутності руху поза його межами і визнанні рухливого буття поза простором і часом. І стало позначатися або дискретністю, або особливою умовою збереження всього.

Зовнішній характер руху супроводжується уявленням про переміщення речей у просторі і виходить на потребу існування позаматеріальної причини, яка дає поштовх для існування. При такому визначенні активними є апелювання до Бога, як сили, що приводить у рух природу і зведення самого руху до протилежності спокою. Навіть у новочасної метафізики присутній Бог, як зовнішня сила, а рух визнається випадковою властивістю матерії. Відповідно, перебування речі визначалось незалежно від матерії речі. Проте, припущення, що рух є саморушієм і володіє спонтанною активністю призводить до його якісного розуміння. І показує, що для матерії існує лише безперервний процес змін і перетворень. Цей момент аналізується в діалектичному матеріалізмі.

Долаючи механістичне розуміння руху, Ф. Енгельс писав, «рух, що розглядається в найзагальнішому сенсі, тобто розуміється як спосіб існування матерії, як внутрішньо притаманний матерії атрибут, охоплює собою всі зміни і процеси, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і закінчуючи мисленням». Відтак, універсальний рух розглядається мислителем як невинний коловорот без точки відліку і зупинки.

Здавна людина прагне витлумачити спосіб існування нескінченної кількості різноманітних речей. Спроба визнати матерію універсальною єдністю світу призводить до того, що буття починає розглядатися філософами як реальність, яка протистоїть людині. Відповідно людині назначається доля освоювати природу в процесі своєї діяльності.

Новий час в бутті виділяє субстанцію, як щось незмінне і протилежне тлінному світові. З'являється те, що існує завдячуючи собі і саме в собі і триває суперечка про його кількісне існування. Поняття субстанції актуалізує різницю між буттям світу і буттям в світі, розмежовує нескінченне і кінцеве, проте залишається невизначеним. Тому в подальшому знаходить свою стабільність у визначенні матерії. Матерія визначається через свідомість, має фундаментальні властивості: рух, простір і час і дозволяє повернути людину від споглядання світу, до його дієвого перетворення. Матеріальне усвідомлення допомогло подолати стійке уявлення про людину як носія визначеної долі. І повернути мислячій сутності свободу і відповідальність за свої дії. Відтак відбувся поворот від сутності до існування і з людини була знята службовість, другорядність і залежність від незмінного зовнішнього об'єкту.

В суперечці про істинну природу універсальної єдності світу філософи завжди виходили на особливий спосіб буття людини в світі.

Проте фундаментального вираження він здобув в протесті проти історичного процесу як року. Гегелівська блукаюча ідея вказала на особистість людини як частину історії і поставила в абсолютну залежність від природних і соціальних зв'язків. Обґрунтування тотожності буття з існуванням чуттєвих речей на підставах матерії і доказ збігу законів об'єктивного світу зі змістом законів мислення, зрушили свідомість в бік пізнання і реалізації себе через моральний вибір і свободу. Виникла зацікавленість в існуванні і називанні екзистенції місцем парадоксального єднання кінцевого і нескінченного.

Через поняття «екзистенція» в ХХ столітті людина стала позначати людські виміри проблеми буття. Здійснюючи наголос на існуванні як фундаментальному визначенні буттєвої істоти, екзистенціальна філософія відводить висхідну роль в дійсності індивіду як кінцевій одиничній істоті. Погляд на людину як унікальний спосіб буття дозволяє розуміти мислячу сутність не як суб'єкт, відособлений від світу в цілому, а особистість, що турбується про смисл існування себе, світу і себе в світі.

Екзистенція долає уявлення про людину як істоту, яка призначена оволодіти світом і водночас є похідною від загалу. Відкриває, що її вища мета на підставах присутності стверджувати надчуттєве начало всього існуючого. А відтак, головним для людини вважається не раціональне пояснення її існування, а особливе положення на межі буття та небуття і неминучість кінцевості життя. Саме через те, що людина не може переступити буття і подолати смерть, вона осмислює «вище за себе» та стверджує граничне тим останнім, до чого зводяться її прагнення, інтереси, пізнавальні акти і вчинки. Стикаючись з важкими випробуваннями, людина усвідомлює вразливість свого існування і виробляє способи уникнути розпаду і щезнення. Головним розумом стверджується необхідність збереження буття в умовах мінливості і минулості всіх явищ суцього.

Саме через потребу утриматись в бутті і зберегти людину як щось особливе, здатне діяти на підставах власних вольових рішень, екзистенціальна філософія надає тілесності онтологічної значущості і встановлює тотожність буття та тілесності. Тут вирізняється ідея тілесності як чуттєвості. І сама вона називається головною онтологічною властивістю тілесності. Тому вимір тіла в органічній даності – плоті – виступає таким, який не відноситься до надчуттєвого. Чуттєвість представляє присутність людини в світі через переживання, часовість, прив'язаність до місця, жвавність (рухливість). Отже, показуючи тілесність не біологічною сутністю, а універсальним виміром, перш за все розрізняються поняття тіла і плоті.

Тоді як тілесність є підставою, на якій здійснюється нескінченність відрізнення – особистісне і виключне, тіло – є безумовною умовою бути живим і усвідомлювати власну кінцевість – буття в часі представляє весь чуттєвий світ множинного. Парадоксальним чином людина не може жити поза тілом, і в той самий час, як ув'язнена в ньому, поступово старіє і помирає. Тому і живе в тілі, і переживає смерть через те, що є тілесною.

Якщо тіло – простір реалізації духовних інтенцій, то плоть – вульгарна тілесність – є простором реалізації натурального та емпіричного. Тоді як тіло має відношення до вічності, плоть рівноцінна тимчасовості. Тіло поза простором і часом – завершене і досконале. Плоть наявна і минає – слабка, тлінна.

Думка про те, що тілесність – розпізнавальна організація – буття, що є в кожному і по-різному проявляється, проте завжди є тим самим, однаковим, дала можливість показати, що тіло мислить, присутнє – безсмертне в людині, а плоть усувається, фізична – природне в людині. І це проявило себе в таких метафізичних розвідках сучасності, які показували тіло не організмом, а граничною сферою. Згадаємо такі як «тіло без органів» (Ж. Дельоза), «театр жорстокості», «чуттєвий атлетизм», «метафізика болю» (А. Арто), «кінестетична амеба» (Р. Арнхейм), «гротескна тілесність» (М. Бахтіна), «мускульний план» (М. Мамардашвілі), «людина без шкіри», «тіло до-порогове, порогове, після-порогове» (В. Подорога), «буття видимої речі» (онтологія плоти М. Мерло-Понті).

Тілесність вказує на інтерпретативну конституцію людської сутності і має своїм незалежним носієм весь чуттєвий світ множинного. Саме завдяки їй тіло може сприйматися не тільки фізичною величиною, а й символічно. Як те, що розташовано хоча б з найменшою долею різниці, проте обов'язково неповторно. А тому незапрограмована і неочікувана. Тому тілесність є невичерпною одним чи кількома тілами чи відповідними реакціями на вчинки, думки, тексти. Можна сказати, що вона спосіб життя собою, а тому виступає можливістю жити в багатьох. Бути кінцевою багатообразністю. Тому тут фіксується феномен свободи і стверджується, що людина сама проектує свою долю.

Найяскравіше тілесність представляє поняття М. Гайдеггера «Dasein». Мислитель вказує на вихідний онтологічний обрис людини – фундаментальну здібність відкривати буття. Не віднаходити, продукувати чи вибудовувати те, що є, а саме вводити граничне в модус «тут і тепер», «ось тут». Філософ говорить про буттєву можливість людини розуміти неосяжне і осмислювати доленосний

посил бути співпричетним світові. Мовою філософа бути закинутим в світ сущого. Будучи присутністю Dasein визначає людину саме людиною – споконвічністю, а не тільки наявністю. Саме подолання емпіричних рамок і вихід за межі готового і відомого світу в непізнаваний дає підстави стверджувати людину екзистенцією. Тобто істотою, яка не тільки перебуває в світі як в смності і використовує те, що її оточує, а має силу самоусвідомлення і відзнаки смислу існування.

Стверджуючи людину екзистенцією, Гайдеггер вказує на умову здійснення її самодостатності і повертає увагу до автономності і неповторності людського буття.

Розмова про особистісні підстави буття людини або тілесність не обходиться без розмислів над метафізикою смерті. Тоді як емпіричний погляд показує смерть моментом, який обриває життя, метафізичне розуміння показує її виходом у нескінченність і формою знання про безсмертя. Людина розуміє, що кінцева, проте не може пояснити, чому те, що засвідчує остаточність і абсолютну зміну – зупинку життя, саме по собі не закінчується і є постійним – невпинно повторюється. Не набуваючи досвіду про смерть і не маючи можливості спостерігати її зовнішнім чином, мисляча сутність «тренується в смерті» і таким чином долає шезнення. Саме тому М. Гайдеггер писав, що смерть визначає спосіб буття самого людського існування і є «останньою можливістю» або «можливістю не бути».

Метафізика смерті представляє її як подію, яка нікого не оминає, має відношення до кожного живого і відбувається один єдиний раз. Вона є тим, що позбавлене можливості єднання, проте абсолютно наділене владою ділення.

Тілесність, будучи онтологічно значущою, відкриває людині можливість бути незалежно від всього зовнішнього і виводити життя з структур повсякдення. Саме вона вертає життєвості її істинний смисл і являється підставою як щирого розкриття себе, так і введення буття в існування. І хоча в процесі самовідкриття людина усвідомлює власну недосконалість і смертність, переживає катастрофи, їй саме тому, єдиній в світі дозволено знати найпотаємніше і бути відповідальною за свою унікальність.

Найбільш сильно екзистенція як буттєве ядро людського існування відкривається в межових ситуаціях. Тут цікавим є погляд на вимогу до людини бути особистісно, а значить морально, як на буттєву схильність мислячої сутності. І направленість цієї налагодженості стверджуватися як несподівано явлене тотальне обмеження. Бути умовою випадку, що неможливо подолати, проте в середині якого

дарується визнання не належності життя в цілому собі. Більш значущими випадками межових ситуацій або ж буттєвих настроїв, називаються саме ті моменти, які відкривають кінцевість екзистенції. Ними є відчай, закинутість, стурбованість, самотність, сором, боротьба, приреченість. Це випадки, хоч і володіють негативною технікою, проте своєю пронизливістю допомагають людині усвідомити себе незамінними в реалізації свого призначення і віднайти істинне буття.

Термін «межова ситуація» ввів німецький філософ ХХ ст. К. Ясперс на позначення унікальності людської долі в світі і неповторності переживань її ключових моментів. Беручи за основу ситуації «межу», філософ осмислював ту границю, за якою обривчає життя стає цілісністю. Так само проблематикою займались О. Больнов, В. Баєвський. Дослідники показували межову ситуацію ув'язненням і буттям над прірвою. А саме філософську позицію К. Ясперса представляють як екзистенціальну метафізику через те, що йому була цікава особистість, яка опиняється перед лицем виключних явищ історії і приймає нездоланне в ній саме так, як випало на її час і участь.

Коли на долю людини випадає переживання втрати, вона усвідомлює крихкість свого буття і переживає момент здійснення більшого за себе. Однією з таких втрат є втрата себе, яка супроводжується випадком відчаю. Наприклад, С. К'еркегор вважав, що відчай є універсальним і нікого з людей не оминає, тому має онтологічний статус. Філософ називав його смертельною хворобою духу. І помітив, що це своєрідний душевний акт, який приводить людину до Бога.

Людина через слабкість духу або не хоче бути собою – відмовляється від істинних підстав, або одержима власним буттям. Тому або вдається до повторення іншого буття, або до нав'язування іншому свого буття. Відтак відчужується від істинного і неминуче впадає у відчай – втрачає надію і пристрасть до життя. Але С. К'еркегор вказував, що відчай, як відпадиння від вищого начала через неможливість визнання себе «пошкодженим», відкриває людині її ницість, а далі, силою визнання своєї гріховності дає момент зустрічі з тим, від чого людина відверталась.

А от М. Гайдеггер вважав, що втрата себе відбувається через падіння присутності – бездонності людського – в простір безликих людей. Це випадок упущення особистісного і потрапляння в масове. Через втечу від істинного людина відхиляється від самої себе, тікає від споконвічного вміння бути собою і раптом їй стає «не-по-собі». Вона

відчує страх і тугу. Саме в таких станах їй відкривається «світ як світ», світ в своїй справжності.

Проте філософ не вважав акт падіння – вироком чи покаранням. Так би мовити вказівкою абсолютності на людську відносність. Він закликав розуміти, що особливе в людині падає або вкинуте в світ з вищим смыслом. Саме тому людина має змогу стати стурбованою саме за той світ, в який стала закинута її особистість. Без падіння неможливе буття людини в світі. І не здійсниться визнання безпелеяційності людської ситуації. Тоді як більшість моментів є дорадчими і вибірковими, а тому такими, які піддаються оскарженню, закинутість вимагає повного прийняття свого буття. Без втручань в себе і примх змінити існуюче положення.

Особливість закинутості людини в світ саме в такий час і таке місце, з такими, а не інакшими випадковостями маркує сильні тривожні переживання, які виводять мислячу сутність з сірості повсякдення. Насичують життя інтенсивністю мислення про час і часовість. Тому кожний акт осмислення свого життя як буття закинутості в світ, вириває людину з місця, в яке вона закинута і вводить в вічність. Відбувається зустріч з тим, звідки може бути здійсненне падіння. І от тут стається момент випробовування людини на стурбованість.

Складність осмислення онтологічного статусу ситуації стурбованості стається через зняття її межовості дією турботи. Коли людина турбується, тоді вона шукає «надійне буття». Її хвилювання спрямовані на знаходження і встановлення стратегічних укриттів – роботи, угруповань, цінностей, ритуалів. Всього, що дає змогу втекти від часу і власної тимчасовості. Коли ж людина стурбована, тоді в ній виникають сили волі, бажання, тяжіння відбутися людиною. Встигнути здійснитися. Відповідно вона не потребує «надійного» буття: випадку, який за неї зробить те, що належить. А запитує про те, як зробити світ людяним. Відтак, не зважає на непідвладність своєї присутності часу.

Кожна з межових ситуацій показує людині необхідність «бути собою», тобто виходити з підстав свободи і тому ставить віч-на-віч з метафізичною самотністю. М. Мамардашвілі помітив, що на відміну від будь-яких фізичних проявів самотності, в своєму онтологічному статусі вона є покликом унікальності. Коли людина має справу з актами, які неможливо комусь передати, або вступити в співпрацю, покликати на допомогу, тоді вона опиняється один на один з буттям. Це подієве попадання в місце, яке існує за рамками готового і знайомого світу. В такій ситуації людина відчуває безпорадність і

одночасно розуміє, що тільки з цього дивного місця вона може вступити в дійсний діалог і усвідомити зв'язок з іншим. Таким чином, саме метафізична самотність є умовою творення культурних, соціальних, історичних світів.

Можна сказати, що межові ситуації – це стражі особистості. Зупинки для можливості виходу з чуттєвого у надчуттєве і вільної реалізації особливого. Цікаво, що історично першим таким стражем вважається сором. Про основоположне значення сорому, його вкоріненість в підставах людського існування засвідчує Святе письмо, книгою Буття. Тут показано, як тяга до виходу з цілісного і блаженного супроводжується перетином Божественної заборони і впізнанням того, що викликає осуд свого вчинку.

Отже, сором – випадок суду над власною злою дією. Це почуття, яке виникає через непослух і порушення абсолютних заборон. Він є засвідчення людини моральною сутністю, істотою, яка здатна відрізнити почесне від ганебного. Тому входження у випадок сорому дозволяє втримувати людину від приниження власного «Я» і зберігати межу гідності. Сором – потрясіння, яке виникає під поглядом іншого і є страхом бути зганьбленим. Знову ж таки втратити гідність, досконалість, власну значущість – пережити падіння. Тому це ситуація розуміння своєї вади і помилки очима поряд існуючого. І пробудження волі до відповідності загальнолюдській мірі бути вірно діючим.

Отже, екзистенція – це унікальна сфера людського – її буттєвість. І може бути вираженою вона через межові або нетипові ситуації. Топоси, в яких розмикається наявне і понадмірне і розуміється, відбувається значуще, важливе, особистісне. І хоча межові ситуації здійснюють граничний прорив до сокровеного і відкривають трагічність суті буття, все ж таки, завдяки ним людина уникає знелюднення і щезнення свого світового призначення. Так зберігається людство в належному вигляді – і світ уникає краху. Тому межові ситуації не є не людськими невдачами, не диктантами зверхньої сили. Це буттєві випробовування, які відкриваються в людині справжнє і таке, яке може здійснити тільки вона одна.

Щастя усвідомлення життя єдиною цінністю відбувається в межових ситуаціях, станах і настроях, які заставляють людину зустрітися з несамовитою реальністю, з її некерованістю і міццю. А відтак відчуті особливе, ще не пізнане в собі. В моменти таких переживань людина часто стикається з нерозумністю дійсності і відчуває, що приречена на абсурд (А. Камю). Негаразди, ворожість, марнота демонструють недосконалість світу і призводять людину до думки про безглуздість пошуків фундаментальних основ свого

існування і відсутності смислу буття. Особливо це засвідчує себе, коли те, що є більшим за людину, діє неналежним чином і стається безпричинно. Проте вибору немає і свідомість відсутності смислу життя не стає причиною здатися – впасти у розпач і відмовитись від свободи і гідності. Справжня людина при явленні абсурду починає вести боротьбу – бунтує, противиться, чинить опір, протестує. Але не фізично, а духом.

Коли Ж.-П. Сартр упевнився в приреченості людини на свободу, він помістив її в провалля між тим, що вже їй не належить, і тим, що ще їй не належить. Відтак людина опинилася в ситуації падіння і отримала можливість зустрітись з правлінням заперечення. В такій ситуації мисляча сутність, на думку філософа, виходить не стільки із ствердження свого існування, скільки із його недолугості. Тому приреченість на свободу стає обов'язком безсилля. Або безглузда бугтевої сили. Стіною, за якою невідомо що. Проте саме на максимумі безсилля людина розуміє марноту нажитого, умовного, певного і здійснює прорив до безумовності. Відкривається невідомості. Таким чином, абсурдне, чи то вільне є точками виходу із духовно мертвого до дійсно живого.

Абсурд – (від лат. *absurdus* – немилозвучний, недоречний, безглуздий, неполадний) – поняття, що позначає нерозумне виявлення дійсності і незрозуміло сформульований порядок справжнього. Першим про абсурд, як можливості людини в осмисленні Неосяжного не зупинятися на раціональній осмисленості, говорив Тертуліан. Мислитель показав, що там, де розум стикається з суперечностями і не має засобів подальшого руху у розумінні невідомого, там виникає віра, яка легко долає абсурдне. Проте саме в екзистенціальній філософії тема абсурду набуває онтологічності. Зокрема, А. Камю показує абсурд особливою ситуацією, коли межове руйнує прийняту століттями віру в розумне творіння світу. Взагалі, філософ вважав, що життя – це потік, позбавлений смислу і закономірності, а тому світове управління належить випадку. Краю, де остаточно зникає думка і розуміння (П. Юркевич). Відповідно, людина приречена на абсурдне життя: вона володіє розумом, прагне взаємодії, а світ маячливий і мовчить.

Відтак, абсурдна ситуація – це перебування людини в одному й тому ж самому – і вічне падіння при наближенні до абсолюту. Людина не може не тягнутися до Бога – і шлях до нього обтяжений. Проте, в останню мить, в максимальному наближенні до щастя і свободи, все зривається і людина бачить марноту свої зусиль. Проте знову долає падіння і починає безнадійний і важких рух до вершини.

Відтак, не стільки результат, скільки боротьба за кінцеве, долає абсурд і формує смисл власне людського буття. Цю думку А. Камю передав через міфічну постать царя Сізіфа, приреченого на «довічне перебування в абсурдній ситуації».

Саме у вирішенні найперших життєвих запитів мисляча сутність шукає всезагальної цінності – тієї, яка визнається кожним і дає можливість співіснувати, тобто, тяжіє щасливого єднання. Коли ж така значущість нехтується, стається викривлення дійсного положення речей, смисл підміняється абсурдом і світ керується хаосом. Або нелюдськими порядками. В такі моменти відбуваються акти руйнування і роз'єднання – стає очевидним, що світ ґрунтується на несправедливості. Найбільш актуальними свідками нелюдського керування світом є смерть та зло. Вони заперечують істинно людське існування і нав'язують розумній сутності роль раба.

Саме дійсність смерті і зла занурюють у абсурд і породжують метафізичний бунт. Це не просто протест незадоволеного громадянина певним станом речей, а повстання людини проти Бога, який заподіяв те, що робить світ несправедливим і розладнаним. Фізичний бунт все одно втримує покору творінню в цілому і головним чином, направлений людиною проти людини. Це невдоволення окремим існуванням, а тому – звичайна дурість. А от в стані абсурду людина не суперечить певній недолугості, а викликає до розмови творця світу як останню слабкість буття. Протестуючий проти Бога не заперечує буття надмогутньої, вищої сутності, а визнає її нерозумним володарем і без вагань позбавляє правлячої функції. Робить це з метою «вивести на стежку» людину, як людство, яке силоміць занурили в мовчазний світ з нелюдськими умовами.

Тобто, метафізичний бунт – це не атеїзм, з властивим йому запереченням Бога, не прискіпливість до «вищого», а рух проти божого творіння. Тут відбувається протест не проти досконалого буття, а проти світобудови з її неоформленістю і вічною домінантою втрати. Відтак, в абсурдній ситуації Бог є, проте він не авторитетний.

Сталось так, що людина зрозуміла: світ створено таким чином, що належне стало підкореним, не виконує своєї відповідальності, а насущне хазайнує – стало керувати. І виникла необхідність подолати «абсурдну ситуацію», через встановлення людського порядку світу. З одного боку, це не відкидає існування онтологічного начала – оскарження є доказом визнання Бога, з іншого боку – вища сила втрачає вищість і більше не має права змушувати діяти у відповідності до себе. Вона діє суперечностями, тому сама дозволяє бути пригнобленою відмінним від неї, а тому – знятою.

Отже, в «абсурдних ситуаціях» повстає розум, і людина, діючи боротьбою, говорить з надчуттєвим на рівних. Кидає виклик владі: починає брати формальну функцію в свої руки та чинити все на власний, а значить, зрозумілий лад. В такому становищі людина не звільняє Бога від відповідальності, а сама стає творцем свободи. При цьому буде світ за критеріями людяності. В стані відповідальності за світ людина показує, що підставами метафізичного бунту є розумна відмова від джерела свого існування. Очевидним є те, протест не виникає в межах життя і добра. Його змушує існувати те, з чим вірна смислу істота веде боротьбу. Отже, коли право бути проти власних підстав виникає в абсурді, тоді саме метафізичний бунт є протестом бути проти породжуючого начала – першопричини. І повної єдності. Таким чином, засвідчується, що виклик, кинутий бунтівною людиною Богу – свідчення його спасіння, з метою спасіння людства від диктату абсурдного світу.

Онтологічний вимір абсурду полягає в тому, що в ньому відсутній смисл. Тоді як в межах смислу абсурд може проявлятися. Людина як сутність, яка розрізняє смисл і абсурд навіть в ситуації марноти і безглуздя, прагне єдності. І нехай відчайдушно і безпомічно, проте – зберігає розум. Тому метафізичний бунт – це виклик совісної істоти. Такої, яка веде боротьбу проти встановленої світобудови з вірою в себе і свій шлях.

Таким чином, екзистенціалісти показали, що не тільки смислова реальність відкриває людині її призначення і необхідність здійснити унікальне, але й абсурд. А бунт совісної людини – метафізично протестуючої – це завжди гранична ситуація. Точка наповнення смислом протесту, який є абсурдною реальністю. Спалах розумної вимоги всьому домінуючому почати домінувати над собою через заперечення всіх заперечень людського. В такому становищі мисляча сутність, усвідомлюючи, що не в змозі здолати зло і смерть, все одно не підкоряється їхній силі і діє оригінально.

Глосарій

Абсурд – (від лат. *absurdus* – немилозвучний, недоречний, безглуздий, неадекватний) – поняття, що позначає нерозумне виявлення дійсності і незрозуміло сформульований порядок справжнього. Введено А. Камю.

Акциденція – (від лат. *accidentia* — те, що випадково проявляється) – позначає випадкове, несуттєве в речах. Введено Аристотелем.

Буття – найзагальніша характеристика всіх речей, те, що зводить всі існування в себе і не замикається не на жодному. Введено Парменідом.

Екзистенція – (від лат. *existentia* – існування) – поняття на позначення провідної особливості людського існування: безпідставності, відсутності належних коренів буття. Введено С. К'єркегором.

Матерія – (від лат. *materia* – речовина) – поняття на позначення матеріалу, з якого створено річ, і об'єктивного буття, формами якого є простір і час. Прийнято вважати, що введено Аристотелем.

Межова ситуація – (нім. *Grenzsituation*) – поняття на позначення граничних переживань людини: унікальності власної долі в світі і неповторності її ключових моментів. Введено К. Ясперсом.

Метафізика – «мета» (гр. – між, після, понад, через) – префікс, що позначає проміжне положення і «фізика» – наука про природу, загальні властивості фізичного світу, використовується на позначення речей, які неможливо зрозуміти, якщо застосовувати видимі, чуттєві образи. Філософська наука про буття. Введено А. Родоським при класифікації робіт Аристотеля.

Метафізичний бунт – протест людини проти своєї долі і світу, як творіння Божого. Застосовується на позначення онтологічного початку битви за людську гідність і смислу життя без надії на досягнення результату. Введено А. Камю.

Онтологія – (гр. – «онто» – суще, буття) і «логос» (смысл, слово) – вказує на те, що суще можна осмислювати, проговорювати і застосовується на позначення того, що є «буттям слова» чи «буттєвим смыслом». Введено Р. Гокленісом з метою створення науки, яка би займалась з'ясування проявів буття.

Простір – форма зовнішнього існування та розташування матеріальних речей. Форма сприйняття зовнішнього світу.

Рух – будь-яка зміна.

Смерть – «остання можливість» людського існування або «можливість не бути». За визначенням М. Гайдеггера.

Субстанція – (лат. – *sub-stans* – те, що стоїть під, що лежить у підставах) – вказує на об'єктивну реальність, яка зводить багатоманіття явищ до єдиної основи. Незмінне у бутті. Найповніше розкрито Б. Спінозою.

Суще – сутність – щойність – те, що становить суть речі, без чого річ не існує. Сукупність речей, що пов'язані між собою відношеннями.

Тілесність – підстава здійснення нескінченності відрізнення – особистісного і виключного. Розпізнавальна організація, що позначає буття, що є в кожному і по-різному проявляється, проте завжди є тим самим, однаковим.

Тіло відрізняється від плоті – екзистенціал, що вказує на вульгарну тілесність і називається місцем реалізації натурального та емпіричного.

Час – форма зміни і плину матеріальних речей, що характеризує їх послідовність і тривалість.

Список літератури

Навчальні посібники

1. *Гусев В. І.* Вступ до метафізики: навчальний посібник / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 2004. – С. 15–45; 71–101; 140–166.

2. *Петрушенко В. Л.* Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівня акредитації. – К. : Каравела; Львів: Новий світ-2000», 2002. – С. 138–150.

3. *Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи:* Навчальний посібник / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.; за ред. Г. І. Волинка. – К. : Каравела, 2009. – С. 35–70.

Першоджерела:

1. *Арістотель.* Метафізика / Гусев В. І. Вступ до метафізики: навчальний посібник / Тексти для читання / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 2004. – С. 48–51.

2. *Бекон Ф.* Про витоки та начала / Гусев В. І. Вступ до метафізики: навчальний посібник / Тексти для читання / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 2004. – С. 171–173.

3. *Берклі Дж.* Трактат про принципи людського знання / Гусев В. І. Вступ до метафізики: навчальний посібник / Тексти для читання / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 2004. – С. 182–184.

4. *Гайдеггер М.* Що таке метафізика? / Гусев В. І. Вступ до метафізики: навчальний посібник / Тексти для читання / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 2004. – С. 64–67.

5. *Гегель Г. В. Ф.* Наука логіки / Гусев В. І. Вступ до метафізики: навчальний посібник / Тексти для читання / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 2004. – С. 109–114.

6. *Камю А.* Бунтівна людина // Камю А. Вибрані твори у трьох томах. – Т. 3. Есе: – Харків: Фоліо, 1997 – С. 197–264.

7. *Ленін В.* Матеріалізм та емпіріокритицизм / Гусев В. І. Вступ до метафізики: навчальний посібник / Тексти для читання / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 2004. – С. 185–186.

8. *Спиноза Б.* Етика / пер. с лат. Я. М. Боровского, Н. А. Иванцова. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – С. 47–95.

9. *Ясперс К.* Разум и экзистенция / Ясперс К. – М. : Канон+, Реабилитация. – 2013. – С. 3–41.

Л.А. Облова. Філософське вчення про буття

L. Oblova. Philosophical doctrine of being

Авторська довідка

Облова Людмила Анатоліївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова; ел. адреса : zbirka@ukr.net

Людина, яка жадала розуміти

Коли ми раптом постаємо перед подією останнього прощання з людиною, яка відходить в інші світи, то бажаємо ми того чи ні, але опиняємось у своєрідній екзегезі нашої пам'яті. І коли ми задаємо цю конкретну Людину, зазвичай, з щемом серця, з сумом і болем втрати, то відкриваємо певний сенсовий простір, в якому вона стверджувала себе в своїй вірі, знаннях, надії, любові, відтак в своїх діях і чиненнях. Такою відкривається перед нами і постать Ігора Трохимовича Паська. Його біографія постає не просто як екзистенція торування життя, а як своєрідна біогеографія суспільного життя, яке він щиро намагався змінити і покращити, що, зрештою, й зумовило його життєвий, специфічно філософській, а конкретніше – соціально-філософський пошук. В цій географії пошуку, сповненому драматичних подій соціалістичного способу життя, силою історичних тектонічних змін, згодом проступив інший простір - простір української історії, який насправді завжди був внутрішньою формою життя Ігора Трохимовича – внутрішній простір свободи і людської гідності. Це виявлялось не лише в строптивому козацькому його характерові, який завдавав чимало клопоту не лише державній і науковій бюрократії, але й йому самому. Втім, особистісно це понад все компенсувалось любов'ю до мови, історії, культури українського народу, до якого він, на відміну від багатьох «патріотів», ніколи не ставився зверхньо. Відбувалась напружена роботи душі Ігора Трохимовича, складалось й тривожне бачення історії. Трамвай бажання в часі буття цієї Людини, між тим, невпинно шукав міцних рейок нового осмислення і переосмислення історичних подій від виникнення українства через трагічний досвід марксистського перетворення соціуму до сучасних когнітивних і дискурсних дисонансів державотворення на теренах України. За всім цим завше стояло не прагнення абстрактної істини, а жадання Правди – справжньої Правди, що спирається на справедливість і солідарність людей. Це невпинно прихилило до нього нових симпатиків і науковців, небайдужих до долі України. І Ігор Пасько щиро та відкрито ділився своїми роздумами, пошуками і болем. При цьому він завжди прагнув навчати та навчити, і ніколи не повчати, що зумовило велику шану йому з боку друзів, колег, студентів і аспірантів. Слова вдячності і підтримки значили для нього набагато більше, ніж численні відзнаки, які,

проте, його мало турбували. Авторське письмо, усне мовлення мисленника ніколи не прагнули панувати над живою тканиною безпосереднього спілкування – філософського, наукового, повсякденно-дружнього. Скорегуймо тому нашу пам'ять: Ігор Трохимович не лише жадав розуміти і зрозуміти, але й вмів це робити, бо в його особистісному дискурсі, де б він не виявлявся, завше променів душевний неспокій, хвилювання, тривога за людину, отже, його Душа - Життя.

*Друзі і колеги
Центру гуманітарної освіти НАН України*

Інформація для авторів

До розгляду приймаються рукописи (диск та один примірник у роздрукованому вигляді), які мають відповідний концептуальний рівень, редакційне оформлення та рецензію.

У статтях здобувачів наукових ступенів доктора філософії і доктора наук, відповідно до вимог ДАК України, повинні мати місце:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на яке спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку у даному напрямку.

Також необхідні:

- УДК
- Анотація англійською та українською мовами (обсяг 100–250 слів кожна)
- Подання національних джерел у списках літератури в латиниці
- Представлення бібліографічних посилань у стандартах: APA – American Psychological Association (5th ed.); Council of Biology Editors –CBE 6th, Citation-Sequence;Chicago15th Edition (Author-Date System); Harvard; Harvard –British Standard; MLA (Modern Language Association) 6th Edition –Single Spaced ReferenceList; NLM – National Library of Medicine;Uniform Requirements forManuscripts Submitted toBiomedical Journals.

Схема представлення наукової статті в журналі

Блок 1. Національною мовою: назва статті; автор(и); адресні дані авторів (організація(і), адреса організації(й), електронна пошта усіх або одного автора); анотація (авторське резюме); ключові слова. У цьому блоці в адресних даних можна залишити назви організацій, відомств і місце знаходження організації (місто, країна), решту адресну частину віднести в кінець статті (після списків літератури).

Блок 2. У романській абетці та сама інформація в тій самій послідовності: автори (транслітерація); заголовок, анотація, ключові слова, назва організації, адреса організації англійською мовою.

Блок 3. Повний текст статті мовою оригіналу.

Блок 4. Список літератури з кириличними посиланнями.

Блок 5. Список літератури в романській абетці.

Редакція рукописи не редагує, погляди авторів може не поділяти. Рукописи не повертаються.

Наша адреса: 01601 м. Київ-601,
вул. Трьохсвятительська, 4
Центр гуманітарної освіти НАН України.

